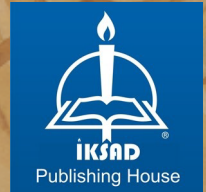

KARABÜK'TE KENTSEL HETEROTOPYA İZLERİ

Dr. Mimar Fatma Gonca ER
Prof. Dr. Yasin DÖNMEZ

EDİTÖR
Prof. Dr. Suat ÇABUK

KARABÜK’TE KENTSEL HETEROTOPYA İZLERİ*

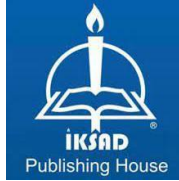
Dr. Mimar Fatma Gonca ER

Prof. Dr. Yasin DÖNMEZ

EDİTÖR

Prof. Dr. Suat ÇABUK

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.17511687>

*Bu çalışmanın hazırlanmasında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalında yürütölmüş olan 10751808 numaralı “Ütopyadan Heterotopyaya Mekânsal Değerlendirmeye Yönelik Bir Model Önerisi: Karabük Örneği” başlıklı doktora tez çalışmasından yararlanılmıştır.

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-371-6

Cover Design: İbrahim KAYA

October / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

ÖNSÖZ

Günümüz kentlerinde kentsel tasarım anlayışı, zamana ve toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak gelişen mekânsal örüntüler üzerinden şekillenmekte; bu durum ise klasik ideal kent ütopyalarından uzaklaşan, planlama normlarının dışında gelişen yeni kentsel dokuların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Modernist ütopyacılık mimarlık ve şehircilik yaklaşımıyla idealize edilmiş kentsel plan tipolojilerine sahip, sürekli büyüme eğilimi gösteren endüstri kentlerinde, tarihsel süreçte meydana gelen kırılmaların yol açtığı biçimsel bozulmalar, “heterotopya kavramı” aracılığıyla açıklanabilmektedir.

Çalışmada, modern bir endüstri kenti olarak kurulan Karabük'te, fabrikanın saçaklanma etkisi ile tarihsel süreçte ortaya çıkan ve “zaman-mekân” birlikteliği bağlamında heterotopya kavramı açısından değerlendirilebilecek kentsel dokuların mekânsal analizi yapılarak, bu heterotopik oluşumların somut biçimde ölçeklenebileceği bir model üzerinden, alternatif bir kentsel çözümleme yöntemi önerilmektedir.

Çalışma sürecinde, Karabük Üniversitesi Rektörlüğü, Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığı ve Karabük Belediyesi İmar Müdürlüğü çalışanlarına destek ve katkılarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz.

İKSAD yayınevi çalışanlarına ise çalışmanın kitaplaştırılması ve basım aşamalarındaki destek ve bilgilerinden dolayı teşekkür ederiz. Kitabın kentsel heterotopya konusunda akademik literatüre katkı sunması ve uygulayıcılara yol gösterici olmasını dileriz.

Dr. Mimar Fatma Gonca ER¹

Prof. Dr. Yasin DÖNMEZ²

¹ Karabük Üniversitesi, Safranbolu Başak Cengiz Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, goncaer@karabuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9125-3254>

² Karabük Üniversitesi, Safranbolu Başak Cengiz Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, ydonmez@karabuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2840-6312>

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
GİRİŞ.....	5
1. KURAMSAL ÇERÇEVE.....	10
1.1. Foucault’nun Heterotopya Söylemi.....	13
1.1.1.Foucault’nun Heterotopya Söyleminde Altı İlkesi.....	21
1.2. Lefebvre’nin Heterotopi Söylemi.....	30
1.3. “Zaman-Mekân” Bağlamında Heterotopya İncelemesi.....	36
1.4. Foucault’nun Heterotopyasının Güncel Teorilerle Yeniden Yorumlanması.....	39
1.5. Lefebvre’nin Heterotopi Kuramının Güncel Teorilerle Yorumlanması.....	71
1.6. Bölüm Sonucu.....	78
2. MATERYAL VE YÖNTEM.....	82
2.1. Çalışma Alanı.....	83
2.2. Yöntem.....	86
2.2.1. Mekân Dizimi Yöntemi ile Heterotopya Ölçümü.....	86
2.2.2. Mekân Dizimi Yöntemi ile Heterotopya Arasında Kurulan Bağlamsal İlişki.....	89
2.2.3. Heterotopya Ölçümünde Zamansallık ve Mekânsallık Tabanlı Bir Model Önerisi.....	92
2.2.3.1. Bağlantısallık ve Bütünleşme Bakımından Heterotopya Analizi.....	93
2.2.3.2.Bağlantısallık ve Yoğunluk Bakımından Heterotopya Analizi.....	96
2.2.3.3. Bağlantısallık ve Seçim Bakımından Heterotopya Analizi.....	99
2.2.3.4. Bağlantısallık ve Toplam Derinlik Bakımından Heterotopya Analizi.....	102

3. BULGULAR 106

3.1. KARABÜK KENTİ PLANLAMA SÜRECİNİN RETROSPEKTİF ANALİZİ.....	106
3.1.1. Henri Prost Yenişehir Mevzii Planı-1938.....	106
3.1.2. Nezihe ve Pertev Taner Planı-1948.....	110
3.1.3. Gündüz Özdeş Karabük Safranbolu Bütünleşik Planı-1968.....	115
3.1.4. Baran İdil Karabük Planı-1980.....	118
3.1.5. Karabük Kenti Planlama Dönemlerinin Tarihsel Karşılaştırmalı Analizi.....	120
3.2. Karabük Kentinde Planlama Dönemlerine Göre Heterotopik Bölgelerin İrdelenmesi.....	132
3.2.1. Karabük Kenti Planlama Süreci Nitel Heterotopya Analizi.....	134
3.2.2. Mahalle Ölçeğinde Heterotopya Analizi.....	138
3.2.3. 1938-Prost Mevzii Planı.....	140
3.2.3.1. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi.....	141
3.2.3.2. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi.....	142
3.2.3.3. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Seçim Analizi.....	143
3.2.3.4. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi.....	145
3.2.1.5. 1938 Prost Mevzii Planı Mekân Dizimi Analizi	146
3.2.4. 1948-Taner Planı.....	148
3.2.4.1. 1948 Taner Planı Bağlantısallık BütünleşmeAnalizi...	149
3.2.4.2. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi....	150
3.2.4.3. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Seçim Analizi.....	152

3.2.4.4. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi.....	153
3.2.4.5. 1948 Taner Planı Mekân Dizimi Analizi.....	154
3.2.5. 1968-Özdeş Planı.....	156
3.2.5.1. 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi.....	158
3.2.5.2 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi	159
3.2.5.3 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Seçim Analizi.....	160
3.2.5.4 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi.....	162
3.2.5.4 1968-Özdeş Planı Mekân Dizimi Analizi	163
3.2.6. 1980-İdil Planı.....	164
3.2.6.1. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi	166
3.2.6.2. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi...	167
3.2.4.3. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Seçim Analizi.....	168
3.2.6.4. 1980-İdil Planı Bağlantısallık ToplamDerinlik Analizi.....	168
3.2.6.5. 1980-İdil Planı Mekân Dizimi Analizi.....	170
3.2.7. Karabük Kenti Planlama Sürecinde Ortaya Çıkan Dokularının Nicel Ölçümü ve Heterotopya Yorumu.....	171
3.3. Bölüm Sonucu.....	175
4. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	177
KAYNAKÇA.....	186

GİRİŞ

Antik Çağ'dan günümüze kadar uzanan ütopya fikri, toplumları idealize etmenin bir aracı olarak kullanılagelmıştır. Bu bağlamda heterotopyalar kimi zaman bu idealleştirme sürecinin bir parçası, kimi zaman ise idealin bozulduğu noktada kendiliğinden ortaya çıkan mekânsal dokular olarak belirmiştir. Çalışmada heterotopya kavramı, ütopya kavramının ardılı olarak Endüstri Devrimi ve sonrasındaki gelişmeler dikkate alınarak incelenmiştir. Heterotopya kavramı, 1960'lı yıllarda ortaya çıkan post-endüstriyel dönemde, postmodern söylemler çerçevesinde, ilk kez Michel Foucault'nun (1986) katkılarıyla kentsel literatüre yerleşmiş bir kavramdır. Bu nedenle çalışmada yapılan heterotopya araştırması, 1960'lardan günümüze kadar hem geçmiş hem de güncel kuram ve teoriler ışığında ele alınmıştır.

Dünya tarihinde önemli bir kırılma noktası olan Fransız Devrimi'nin düşünce dünyası üzerindeki etkisi ile bilim ve teknolojinin tetiklediği Endüstri Devrimi, üretim ve tüketim pratiklerini dönüştürmüştür. Batı'da mevcut kent şemaları Orta Çağ'ın etkisiyle biçimlenirken, değişen güç dengeleri, merkeziyetçi kent planı tipolojilerinde merkezin el değiştirmesiyle dönüşüm geçirmiştir. Orta Çağ kentlerinin merkezinde, gücün temsili olarak siyasal rejimlerin sarayları ve bu rejimleri destekleyen Hristiyanlığın mekânsal pratikleri olan katedraller yer almıştır. Merkezden çevreye yayılan kentsel mekân düzenekleri ise toplumsal sınıfları keskin çizgilerle birbirinden ayırmıştır (Lefebvre, 2023).

Soyluların kent merkezine yakın konumlandığı, çeperlerin ticaret ile çevrelendiği, en dış halkayı ise yerel halk ve kırsal nüfusun oluşturduğu bu plan şemaları, Fransız Devrimi ile yıkılan soyluluk düzeninin yerine geçen sermaye sahibi burjuvazinin etkisiyle dönüşmeye başlamıştır. Devrimin ardından gündelik hayata dâhil edilen endüstriyel mekân pratikleri, kentlerde yeni çekim merkezleri hâline gelmiştir.

Endüstri kentleri için tasarlanan katı ve homojen kentsel plan tipolojilerinin çeperleri bu süreçte değişime uğramıştır. 19. yüzyıl, mevcut kentlerin kapitalizmin etkisiyle hızla büyüdüğü ve bu büyümenin beraberinde çeşitli kentsel sorunlar yarattığı bir dönemdir. Lewis Mumford (1961), bu dönemi “kentlerin doğal büyüme sınırlarını aşarak kontrolsüzleştiği” bir süreç olarak tanımlar (Mumford, 1961). Endüstri Devrimi’nin etkisiyle yükselen ekonomik sistem olan kapitalizmin belirleyici olduğu bir dönemdir. Kapitalizm, modernizmin üslubunu bir kentleşme politikası olarak ve toplumu çağdaşlaştıran bir araç gibi kullanmıştır (Harvey, 1996). İdeal kent ütopyaları, mevcut kentlerde toplumsal modernizasyon için değişen veya yeni eklenen kentsel mekân pratiklerinin ortaya çıkardığı sorunları öngören ve çözümlemeyi amaçlayan modeller olarak geliştirilmiştir (Fishman, 2016).

Batı’da I. Dünya Savaşı’ndaki başarısı sonrasında kolonizasyon sürecini tamamlanarak hammaddeye erişimin sağlanması, kapitalizmin yükselişini, eş zamanlı olarak toplumsal yapının modernizasyonu ile mümkün kılınmıştır. Modernizasyon hareketi, gündelik hayata katılan yeni yaşam pratiklerine uyum sağlamak amacıyla, geleneksel kentsel mekân pratiklerini yeniden düzenlemiş ve yeni kentsel mekân örüntüleri geliştirmiştir. Modernitenin temel felsefesini oluşturan rasyonalist ve fonksiyonalist yaklaşım, kapitalist sistem ile Marksist ideolojinin sınıfsal bağlamda sentezlenmesi sonucunda, ideal kent ütopyası bağlamında kentsel planlamanın ilkelerini şekillendirmiştir.

Mevcut kentlerin durumu ve geleceği üzerinden geliştirilen eleştirel söylemler ise modern mimarının öncüsü Bauhaus ekolü tarafından 1928 yılında gerçekleştirilen ilk CIAM (Congrès Internationaux d’Architecture Moderne) toplantısında dile getirilmiştir (Mumford, 1961). Bu kongreler, yıllar içinde etkisini yitirerek, 1954 yılında sona ermiştir.

Bu süreç, Foucault'nun heterotopya kavramı ile Lefebvre'nin "mekânın üretimi" kuramı (1991) arasında bir köprü kurmayı mümkün kılmaktadır. Zira modernist ütopyaların normatif ve homojen mekânları, zamanla Soja'nın (1996) tanımladığı "Üçüncü Mekân" bağlamında farklılaşarak, alternatif yaşam biçimlerine ev sahipliği yapan heterotopik alanlara dönüşmüştür (Lefebvre, 2023; Soja, 2015).

1960'lı yıllarda kentsel gündem, modernitenin kentler üzerindeki etkisini tartışmaya açmıştır. Hızlı yapılaşmayı mümkün kılan beton kültürünün kentleri ele geçirerek doğanın ekolojik dengesini bozması, tarihsel ve kültürel değerlerinin ihmal edilmesi ve insan doğasına uygun olmayan aşırı kurallı planlama ilkeleri, bu tartışmaların odağında yer almıştır. 1964'te yayımlanan Venedik Tüzüğü kentsel planlamada yeni bir kırılma noktası oluşturmuştur (Erder, 1977). Kentsel plan tipolojilerinin değişiminde etkin rol oynayan bu tüzük, tarihi çevrelerin, anıt yapıların açığa çıkarılması, korunması ve onarılmasına odaklanmıştır. 1960'lardan 1980'lere kadar geçen süreçte kentleşmeyi etkileyen faktörlere ekoloji, çevre kirliliği ve nüfus artışı gibi dinamikler de eklenmiştir. 1980–1982 yıllarında Avrupa Konseyi tarafından düzenlenen "Kentsel Rönesans için Avrupa Kampanyası" ve 1992'de Avrupa Birliği tarafından yayımlanan Avrupa Kentsel Şartı, kentsel planlama bağlamında yeni bir kırılmayı işaret etmiştir (Pektaş ve Akın, 2010; Roberts et al., 2016; Stearns, 2021).

Bütün bu gelişmeler, güvenli, ekolojik, sürdürülebilir, dirençli ve akıllı kent söylemlerinin gündeme gelmesine yol açmış; bu söylemler kentsel mekân pratiklerinin dönüşümüne ya da yeni mekân pratiklerinin üretilmesine katkıda bulunurken kentsel plan tipolojilerinin de değişimini tetiklemiştir.

Endüstri Devrimi ile yaygınlaşan ve kapitalizmin etkisiyle gelişen ideal kent ütopyası hem kentsel plan tipolojilerinde hem de mevcut kentlerin planlamasında model önerisi olarak görülmüştür. Ütopyanın karşısında, tüm gerçekliğiyle varlık bulan heterotopya ise kentsel plan

tipolojisinde ideal olarak tanımlananın dışında kalan mekânsal farklılaşmaları temsil etmektedir. Bu farklılaşmalar kimi zaman modernite eliyle ideal olanı güçlendirmek amacıyla üretilmiş, kimi zaman ise kendiliğinden ortaya çıkmış, ideal ile uyumsuz olan dokular şeklinde belirginleşmiştir (Foucault, 2020; Soja, 2015).

Erken dönem modernizmi kentleri ekonomik ilişkiler, büyüklük ve yoğunluk gibi değişkenlerle tanımlarken; Marksist söylemi savunan Henri Lefebvre, Mekânın Üretimi adlı eserinde dünyayı dönüştürmenin yolunun mekânı dönüştürmekten geçtiğini vurgulamıştır (Lefebvre, 2023). Eleştirel postmodern yaklaşımlarıyla öne çıkan Jane Jacobs ve Michel Foucault, mevcut kentlerin sorunları üzerinden analizler yaparak yeni teorik açılımlar üretmiştir. 1960'lı yıllar, modernitenin sorgulandığı ve postmodern söylemlerin ortaya çıktığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu dönem; felsefe, sanat, mimarlık ve şehircilikte modern kültürün eleştiriye tabi tutulduğu, homojenliğin yerini heterojenlik ve farklılıkların aldığı bir kırılma noktasıdır (Castells, 2011; Harvey, 1996).

Kentsel dokulardaki bu dönüşümler, ideal kent ütopyalarının eleştirisine yol açmıştır. Jacobs (1961), kentleri farklılıkların yarattığı dinamik çeşitlilikle tanımlamış; kendiliğinden düzen oluşturan, bireysel girişimciliği ve yaratıcılığı destekleyen bir sistem olarak değerlendirmiştir (Jacobs, 2011). Jacobs'un yanı sıra Chicago ekolünden Robert Park ve diğer kentleşme kuramcıları da postmodern söylemin etkisiyle kentleşme eleştirilerini geliştirmiştir. Foucault ise bu farklılaşmayı heterotopya kavramıyla açıklamıştır. Ona göre heterotopya, ideal kent ütopyasını sürdürmek amacıyla modernite tarafından üretilen; ötekinin, dışlanmışların veya modernite baskısına karşı geliştirilen illüzyon mekânlarının adıdır (Foucault, 2020). Foucault, ütopya kavramını "yok yer" olarak tanımlarken, heterotopya kavramını gerçek mekânların tanımlanmasında kullanmıştır. Bu mekânların bir kısmı modern kuralların ürünü, bir kısmı ise

kuralsızlığın sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Günümüz kentlerinde kentsel tasarım anlayışı, zamana ve toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak gelişen mekânsal örüntüler üzerinden şekillenmekte; bu durum ise klasik ideal kent ütopyalarından uzaklaşan, planlama normlarının dışında gelişen yeni kentsel dokuların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın kuramsal temeli, ütopyanın karşıtı, ardılı ve tamamlayıcısı olan heterotopya kavramı üzerine inşa edilmiştir. Çalışmanın amacı, modernist ütopyacılık mimarlık ve şehircilik yaklaşımıyla idealize edilmiş kentsel plan tipolojilerine sahip, sürekli büyüme eğilimi gösteren endüstri kentlerinde tarihsel süreçte meydana gelen kırılmaların yol açtığı biçimsel bozulmaları, “heterotopya kavramı” aracılığıyla açığa çıkarmaktır.

Sonuç olarak, çalışma kapsamında, heterotopya olarak değerlendirilebilecek kentsel dokuların tarihsel ve mekânsal analizleri yapılmış, bu heterotopik oluşumları somut biçimde ölçebilecek bir model geliştirilmiştir. Böylelikle geliştirilen model üzerinden alternatif bir kentsel tasarım ve çözümleme yöntemi önerilmiştir.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada, Endüstri Devrimi ile değişen ekonomik pratiklerin doğurduğu kapitalist sistemin yarattığı kentleşme süreçleri ve bunun kentsel tasarım pratiklerine etkisi, kent plan tipolojilerinin geçirdiği dönüşüm üzerinden “zaman-mekân” birlikteliği bağlamında heterotopya kavramı ile tartışılmaktadır.

Heterotopya kavramının etimolojik kökeni Yunanca topos (τόπος, yer) sözcüğü ile “farklı, başka, öteki” anlamına gelen heteros (ετερός) sözcüğünün birleşiminden türemiştir. Türkçede “diğer yer, öteki yer, farklı yer” anlamlarında kullanılmaktadır. Ütopyanın gerçek dünyadaki karşılığını ifade eden distopyaların soyutluğundan farklı olarak heterotopya, kentte bütün gerçekliğiyle var olan somut dokuları tanımlar. Kavram ilk olarak tıp alanında, bir dokunun olması gereken yer dışında başka bir yerde ortaya çıkması anlamına gelen heterotopi sözcüğünden türetilmiştir (Doğan ve Koçyiğit, 2023; Er ve Dönmez,2025).

Günümüzde heterotopya kavramı, modernitenin belirlediği ya da zamanın ruhuyla şekillenen mekân pratiklerinin, beklenen yer dışında ortaya çıkmasını ve farklı ya da öteki olma halini açıklamak için kullanılmaktadır. Heterotopyalar, egemen otoritenin ve ekonomik yapının ürettiği planlı, öngörülebilir ve homojen kent tasarımlarına karşı, çeşitliliğin ve öngörülemezliğin hâkim olduğu kentsel mekânları temsil eder. Bu nedenle heterotopya kavramı, kapitalizmin modernizm aracılığıyla ürettiği mekân pratiklerinin karşıtlığı olarak değerlendirilmelidir (Er ve Dönmez,2025).

1928’de toplanmaya başlayan CIAM kongrelerinin çıkarımları 1933’te Atina Anlaşması başlığı ile raporlanmış, 1942’de Le Corbusier tarafından kaleme alınarak, 95 madde ile modern kentin planlama ilkeleri haline getirilmiştir (Corbusier, 2009).

Ancak 1960’larla birlikte güç kazanan postmodern söylem,

Modernist ütopyaların geçerliliğini tartışmaya açmıştır. 1964’te imzalanan Venedik Tüzüğü, modern zamanların ideal kent ütopyalarının geçersizleştiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Kentin kimlik, kültür, bellek ve aidiyet gibi değerlerinin moderniteyle yok edilmesine karşı korumacı bir tutum geliştiren bu belge, kentleşme krizlerine yeni çözümler önermiştir. Modern ütopyalar kentin dışında yeni yerleşimlere odaklanırken, Venedik Tüzüğü kent merkezlerinin korunmasını ön plana çıkarmıştır. Bu çerçevede, endüstriyel işlevlerin kent merkezlerinden çıkarılması, tarihi çevre ve kültürel mirasın korunması, kent dışına taşınan endüstriyel alanların endüstri mirası kapsamında değerlendirilmesi ve ekolojik hassasiyetin gündeme alınması, modernizme karşı radikal bir dönüşümün habercisi olmuştur.

Avrupa’da bir taraftan sanayileşme diğer taraftan II. Dünya Savaşı’nın yıkımı; şehirlerin hızla kurtarılma çabaları artmıştır. Amerika’da özellikle Orta Atlantik bölgesinde yer alan New York ve Chicago gibi kentlerin sanayileşme etkisiyle gelişen şehirleşmesi 1960’lara kadar modernizm aracılığıyla yürütülmüştür. New York, 1880’de 1 milyonu aşan nüfusunu 1950’de 10 milyona çıkararak bu eşiği aşan ilk şehir olmuştur. Benzer şekilde sanayileşmesiyle ön plana çıkan Chicago’nun 1850’de 30.000 olan nüfusu, yalnızca 30 yıl içinde 500.000’e yükselmiştir. Chicago’nun bu hızlı sanayileşme atağı, kentsel mekân pratiklerini etkilemiş; yüksek binalar, geniş ulaşım aksları ve kıta geneline yayılan kentleşme dinamikleri ortaya çıkarmıştır (Üstün, 2019).

Avrupa’da etkisini gösteren postmodern söylem, Amerika’da da yankı bulmuş; Chicago ekolü olarak bilinen Robert Park, Roderick D. McKenzie, Ernest Burgess, Louis Wirth gibi araştırmacılar ile gazeteci kökenli şehir plancısı Jane Jacobs tarafından desteklenmiştir. Bu süreçte gerek Avrupa’da gerekse Amerika’da, zaman ve mekân arasındaki ilişkinin koparılamayacağına vurgu yapan postmodern yaklaşımlar güç kazanmış ve zaman-mekân birlikteliğinin ürettiği

mekânlar tartışılmaya başlanmıştır.

Modern mimari söylemin karşısında konumlanan postmodern söylem, bireyin hem tek başına hem de topluluk içindeki davranış biçimlerinin kentsel yaşamda göz ardı edilemeyeceğini savunur. Modernite ise toplumsal farklılıkları statü ayrımlarına göre sınıflandırarak homojen kentler üretmeyi hedeflemiş, bu hedef doğrultusunda ideal kent ütopyalarını geliştirmiştir. İdeal kent ütopyalarında kent, homojen yapısıyla işlevlere göre dilimlenmiş, bölümlenmiş ya da bölgelere ayrılmıştır. Ancak bu homojenlik, hızla büyüyen kentlerde artan nüfus karşısında korunamamıştır.

Toplumsal farklılıkların kentsel mekâna yansmasıyla birlikte ortaya çıkan heterojen yapı, modernitenin ilkeleriyle tasarlanmış mekânları da dönüştürmüştür. Toplum yapısının, statüsel sınıf ayrımlarını aşan katmanlı yapısı, mekânın da katmanlı bir hale gelmesine yol açmıştır. Heterojen nüfusun moderniteye göre öngörülemeyen belirsiz eğilimleri, yeni işlevlerle birleşerek modernizmin ilkelerine göre “olması gereken yerde” olmayan mekânları üretmiştir.

Dolayısıyla gerek bireysel ölçekte gerekse kentsel ölçekte mekân, modernitenin ilkeleriyle uyumlu olmaktan uzaklaşarak farklılaşmıştır. Farklı kültürlerin, alışkanlıkların ve işlevlerin bir aradalığından doğan dinamik ama karmaşık mekân kurgusu, çağdaş filozofların dikkatini çekmiştir. Toplumsal yapının bu karmaşık katmanları, mekânda karşılığını yeni bir kavram olan heterotopya ile bulmuştur. Heterotopya, farklılıkların ve ötekinin mekânıdır; ütopyadan uzak, gerçeklikte var olan alternatif bir mekân örgütlenmesidir.

Çalışmanın bu bölümünde, günümüz kentlerinin ideal kent ütopyasından uzaklaşarak heterotopya olarak evrilmesi, Michel Foucault ve Henri Lefebvre’nin söylemlerinin güncel heterotopya söylemleri ile karşılaştırılması çerçevesinde incelenmektedir.

Böylelikle heterotopya kavramının ilk tanımlarındaki kısıtlı örneklem alanı, semantik bir yaklaşımla nitel olarak genişletilmiştir.

Michel Foucault, heterotopya kavramını mekâna uyarlayarak ötekinin mekânına dair düşünsel bir derinlik kazandırmıştır. Foucault’ya göre heterotopyalar, toplumsal düzenin dışında kalan, farklı ve alternatif mekân örgütlenmeleridir. Modernitenin ürettiği homojen ve normatif kent düzeninin karşısında, ötekiliği ve çoklu işlevselliği barındıran somut mekân parçalarıdır (Er ve Dönmez,2025).

Henri Lefebvre ise Foucault’nun heterotopya söyleminden yola çıkarak, modernitenin “izotopik” yani tekil ve homojen mekân anlayışının karşısına “heterotopi” kavramını yerleştirmiştir. Lefebvre’nin “mekânın toplumsal üretimi” yaklaşımında, heterotopiler modernitenin soyut mekân kurgusunu kıran, farklı toplumsal pratiklerin ve deneyimlerin iç içe geçtiği mekânsal örgütlenmeler olarak tanımlanır. Böylece heterotopi, sadece mekânın fiziksel bir farklılığı değil; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, kültürel kodların ve tarihsel sürekliliklerin yeniden üretildiği bir karşı-mekân biçimidir (Er ve Dönmez,2025).

Güncel literatürde ise kavram teorisyenler tarafından derinleştirilmiş, kentsel mekân pratiklerine dair örneklem alanı genişletilmiştir. Böylelikle geçmişten günümüze karşılaştırmalı kavramsal açılım yapılmış, kavramın anlam derinliği kentsel mekân pratikleri açısından örneklerin artırılması yolu ile açığa çıkarılmıştır.

1.1. Foucault’nun Heterotopya Söylemi

Kentsel Michel Foucault (1926-1984), Fransız düşünce dünyasında hermenötik gelenek ile tarihsel maddeciliği sentezleyen bir düşünürdür (Foucault, 2020). Felsefe eğitiminin yanında psikoloji ve psikopatoloji eğitimi almış, “Delilik ve Medeniyet: Klasik Çağda Deliliğin Tarihi” adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Bir süre İsveç, Polonya ve Almanya’da akademik çalışmalar yürütmüştür (Er ve

Dönmez,2025).

1966'da yayımladığı “Kelimeler ve Şeyler” adlı eserinde hümanist geleneği karşısına alarak “insanın ölümü”nü ilan etmiştir. Bu söylemi, Jean-Paul Sartre ve Komünist Partiye yakın çevreler tarafından yoğun eleştiriler almasına yol açmıştır. Ardından Tunus Üniversitesinde felsefe profesörü olarak görev yapmıştır. 1968 Mayıs olaylarında öğrencilerin anti-emperyalist söylemlerine destek vermesi üzerine Tunus'ta üzerindeki baskılar artmış ve Fransa'ya geri dönmüştür. Teorik çalışmalarının yanı sıra politik yaşamdaki etkinliği nedeniyle 20. yüzyılın en etkili düşünürlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Foucault, 2020; Er ve Dönmez,2025).

1960'lı yıllar, modernizmin ardından post-modernin tartışıldığı; Nietzsche ve Heidegger gibi düşünürlerin insan doğasını felsefi düşüncenin çıkış noktası olarak ele aldığı ve özne-bilinç merkezli ‘antropolojizm’ geleneğinin yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu yıllarda felsefe dünyasına fenomenoloji, hermenötik ve tarihsel maddeciliğe dayalı pro-marksist gelenek hâkimdir. Foucault her iki gelenekten de etkilenmiş, ancak özne ve öznel deneyimi merkezine alan, anti-hümanizmle yakınlık kuran antropolojizm geleneğini benimsemiştir (Foucault, 2020).

Foucault, öznel deneyim biçimlerinin sorunsallaştırma yoluyla oluşturulduğunu, geliştirildiğini ve dönüştürüldüğünü öne sürer. Doğru-yanlış kavramlarını söylemsel bir düşünce nesnesi olarak ele alır ve bunları olan ya da olmayan pratiklerin bütünü şeklinde tanımlar. Sorunsallaştırma yöntemini bilgi, iktidar ve etik kavramları üzerinden geliştirir (Foucault, 2020; Yıldırım, 2020). Bu yöntemle deliliği ve akıl hastalığını tarihsel ontoloji çerçevesinde incelemiştir.

Tarihsel ontoloji, insanı; bilgi öznesi, iktidar öznesi ve eylemlerimizin öznesi olarak değerlendirmeyi amaçlar. Foucault'ya göre 19. yüzyılın en büyük saplantısı tarihtir (Foucault, 2000).

Tarih uzun süre gelişme-duraklama, döngü-kriz gibi temalarla açıklanmış; ancak çağımızda bu temaların yerini mekân almıştır. Tez çalışmasının giriş bölümünde de belirtildiği üzere zaman ve mekân artık birlikte ele alınmaktadır. Foucault, “Başka Mekânlara Dair” başlıklı bildirisinin girişini de bu tarihsellik konusuna ayırmıştır (Er ve Dönmez,2025).

Foucault’ya göre her deneyim; kavram ve teoriler aracılığıyla üretilen hakikatlerin oluşturduğu bir bilgi alanını, belirli kuralları içeren bir iktidar alanını ve bireyin bu bilgi ve iktidar alanlarıyla kurduğu ilişki biçimini bir araya getirir (Foucault, 2000). Foucault, Özne ve İktidar adlı eserinde, Endüstri Devrimi ile bireyin bedensel gücünün emek gücüne dönüştüğünü ve üretime doğrudan katılabilmesi için toplumsal hiyerarşi, ayrımcılık, tahakküm ve hegemonya ilişkilerinin kullanıldığını savunur. Orta Çağ’da toplumsal düzen, hükümlanlık eliyle sonuç odaklı normatif olarak biçimlenirken; modern çağda, bu düzen sermaye sahipleri yani burjuvazi tarafından siyasal bir yapı aracılığıyla, caydırıcılık temelli normatif pratiklerle sağlanmıştır.

Normlar cezaları doğurur; ancak bu cezalar, hükümlanlık döneminde olduğu gibi ölümcül değil, bireyin bir emek gücü olarak sistemde varlık göstermesi gerekliliğine dayanarak rehabilite odaklıdır. Böylece cezalandırma, bireyi topluma yeniden kazandırmayı hedefler. Foucault bu durumu, kendisinin literatüre kazandırdığı “biyo-iktidar” kavramı ile açıklar (Foucault, 2000). Eserin son bölümünde, 1967 yılında Tunus’ta bulunduğu süreçte kaleme aldığı “Başka Mekânlara Dair” metnini, 1984 yılında Mimarlık Çalışmaları Çemberi (Cercle d’études Architecturales) konferansında bildiri olarak sunmuştur. İlk kez Kelimeler ve Şeyler adlı eserinde dilbilimsel bağlamda değindiği heterotopya kavramını, bu bildiride kentsel bakış açısıyla derinleştirmiştir (Foucault, 2000, 2001).

Foucault (1966), ekonomi, dil bilimi ve doğa bilimi gibi alanlara ilişkin Avrupa’daki kavramsallaştırmaların içerdiği söylemsel

oluşumları araştırmış, Avrupa’da dünyanın temel düzeni olarak kabul gören düşünce şemalarını ortaya çıkarmıştır (Hubbard ve Kitchin, 2018). Heterotopya kavramına ilişkin ilk söylemine de bu eserin ön sözünde yer verir. Kavramın kuramsal altyapısını başlangıçta dilbilimsel bağlamda ele alır.

Foucault, ön sözde Jorge Luis Borges’in John Wilkins’in Analitik Dili adlı denemesine atıf yapar. Borges, Çin Ansiklopedisi’nde yer alan hayvan sınıflandırmasının Batı’daki sınıflandırmalarla hiçbir ortak noktasının olmadığını vurgular (Adal, 2004). Borges’in, John Wilkins’in dünyayı mükemmel şekilde ifade edebilecek mantıksal bir dil kurma idealine dair yaklaşımı, Foucault tarafından sürdürülmüştür. Sınıflandırmaların altında yatan kuralın belirsizliği ya da seçimin keyfiliği, heterotopya kavramının şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Çin Ansiklopedisi’nde hayvan isimleri, (imparatora ait olanlar, evcilleştirilenler, masalsı hayvanlar, içi doldurulmuş hayvanlar, besin olarak kullanılan hayvanlar, vb.) sınıflandırılmaktadır. Foucault’nun Kelimeler ve Şeyler kitabının temel kaygısı, “Neyi düşünmek olanaksızdır ve bu olanaksızlıklar nelerdir?” sorusuna yanıt aramaktır. Ortak noktası bulunmayan hayvanları sınıflandırarak bir arada tutan aklın keyfiyeti, dili düzene sokmaya çalışan kabul görmüş gramere bir darbe niteliğindedir (Toprak, 2018). Dil kalıbında kelimelerin cümle kurmak için bir araya geliş biçimi “sentaks” olarak adlandırılır. Sentaks; düzgün cümlelerin kurulabilmesi için sözcüklerin bir araya gelişini, cümlelerin yapısını oluşturan kuralları ve süreçleri inceleyen bilim dalıdır (Toprak, 2018). Foucault’ya (1966) göre, belirgin olan sentaksın yanı sıra daha az belirgin bir sentaks da vardır. Bu ikinci sentaks, kelimelerin ve şeylerin bir arada durabilmesini sağlar.

Şiirsellik ve anlam dilin içsel özelliğini, sentaks ise dilin dışsal özelliğini oluşturur. Böylece dil, bilinen düzenin ve gramerin dışında da kullanılabilir. Bu kullanılabilmektedir.

Borges tarafından zikredilen Çin Ansiklopedisi ve önerdiği tasnif sistemi, mekânsız bir düşünceye; odu ocağı olmayan ama aslında karmaşık biçimler, arapsacı gibi dolanmış yollar, garip yerler, gizli geçitler ve öngörülemeyen iletişimlerle tıka basa dolu görkemli bir evrene dayanan kelime ve kategorilere götürmektedir; böylece zerinde yaşadığımız dünyanın diğer ucunda, bütünü itibariyle uzamın düzenliliğine bağlı olan, ama varlıkların çoğulluğunu bizim için adlandırma, konuşma ve düşünme olanağı bulunan mekânlardan hiç birinin içinde dağıtımına tabi tutulmayan bir kültür bulunacaktır.” (Foucault, 2001).

Foucault bu bağlamda önce ütopyalara, ardından heterotopyalara değinir. Foucault’ya göre (1966) ütopyalar, “şeylerin” bilinenin dışında farklı yerlere yerleştirilmesiyle, ortak bir mekân tanımlaması olmayan kelimeler aracılığıyla oluşturulmaktadır. Teselli aracı niteliğindeki ütopyalar, var olmayan yerleri büyümlü bir mekân tasviriyle kurar; geniş caddeleri, düzenli bahçeleri olan kentler gibi idealize edilmiş kurgular üretir. Heterotopyalar ise bu türdeş olmayan mekânlardır, çünkü dilin bilinen sentaksını tahrip ederler (Foucault, 2001).

Foucault, söylemlerini tarihsel analizlerle destekler. Ona göre mekânın bir tarihi vardır. Orta Çağ’ın mekânı mutlak hiyerarşiyle “yerli yerinde” olanın ve bu mekânların kesişimlerinden oluşuyordu. Rönesans, bu yerli yerinde olma anlayışını altüst etmiştir. Günümüzde ise mekân, sınırlılıkların ortadan kalkmasıyla çok boyutlu bir uzama dönüşmüştür. Katı sınırların kalktığı bu yeni mekânsallık, gündelik hayatta yerler ve yerler arası ilişkiler olarak deneyimlenmektedir.

Yer, algılanan ve gözlemlenen mekâna benzese de birbirine indirgenemeyen özellikler taşır. Foucault’ya göre ütopya ve heterotopya olarak adlandırılan iki farklı mekân, mevcut yerlerden farklılaşarak hem onlara ayna tutar hem de mevcut düzeni ters yüz eder.

Foucault, ütopayı gerçek yeri olmayan bir mahal olarak tanımlar. Toplumun gerçek mekânı ile düz ya da ters bir analogi kuran ütopya, gerçek dışı bir mekândır (Foucault, 2000). Bu tanımı ayna örneğiyle genişletir: Aynada bireyin gördüğü yer, gerçekte var olmayan bir “yersiz yer” dir; aynada görünen birey ise yalnızca gölgesidir. Birey, ters yüz edilmiş bir mekânda kendi imgesini görmektedir. Dolayısıyla ütopyalar, aynadaki yansıma gibi gerçek dışı mekânlar sunar. Ancak her dönemde ütopyalar, toplulukların kuruluşu sırasında var olan gerçek mekânların ters yüz edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Foucault, bu ters yüz edilmiş mekânları heterotopya olarak adlandırır (Foucault, 2000).

Heterotopya kavramını ilk kez Kelimeler ve Şeyler adlı eserinde dilbilimsel bağlamda ele alan Foucault, daha sonra 1967’de Tunus’ta kaleme aldığı ve 1984’te Architecture, Mouvement, Continuité dergisinde yayımlanan Des Espaces Autres makalesinde kavramı “zaman-mekân” boyutuyla derinleştirmiştir. Aynı yıl İngilizceye Of Other Spaces olarak çevrilen, Türkçesi Başka Mekânlara Dair olarak çevrilen bu metinde Foucault, 19. yüzyılı zaman boyutuyla, 20. yüzyılı ise mekân boyutuyla inceler. Metnin girişinde, içinde bulunduğumuz çağın “eş zamanlılık çağı” olduğunu vurgular ve “yan yanalık, yakınlık, uzaklık, dağınıklık” gibi mekânsal kavramlarla tartışmayı ilerletir.

“On dokuzuncu yüzyılın büyük saplantısı, bilindiği gibi tarihi: gelişme ve duraklama temaları, kriz ve döngü temaları, geçmişten gelen birikim, ölümlerin aşırı artması, dünyayı tehdit eden soğuma temaları. On dokuzuncu yüzyıl, mitolojik kaynaklarının özünü termodinamiğin ikinci ilkesinde buldu. İçinde bulunduğumuz dönem, belki de daha ziyade, mekân dönemidir. Eş zamanlılığın dönemindeyiz, yan yana koyma dönemindeyiz, yakın ve uzak döneminde, yan yananın, kopuk kopukluğun dönemindeyiz. Bence, dünyanın kendini, zaman boyunca gelişen uzun bir ömürden ziyade, noktaları birbirine bağlayan ve kendi yumağını ören bir ağ gibi hissettirdiği bir dönemdeyiz”, (Foucault,

2000).

Philo’ya göre (1986), Foucault Kelimeler ve Şeyler adlı eserinde “aynı” ile “öteki” arasındaki zıtlık önermesini ortaya koymuş ve bu önerme, sonrasında geliştireceği bütün tarihsel çerçevenin temelini oluşturmuştur (Hubbard ve Kitchin, 2018). Bu eserde Foucault, bir toplumun “aynı” olabilmesi için gerekli şartları söylem ve bilgi kavramları üzerinden ayırmış, bir toplumun “öteki” olabilmesi için gerekli şartları ise “deli, üzgün, kötü” gibi sıfatların sosyal tarihini analiz ederek yeniden tanımlamıştır.

Foucault’nun tarih çalışmaları temelde mekânsaldır (Elden, 2001). Onun araştırmaları, mekânın iktidar kullanımı için bir araç olduğunu ve iktidara dair tarihsel analizlerin mekânsal bağlamda anlaşılması gerektiğini ortaya koyar. Foucault’nun mekânı zaman üzerinden okuma anlayışı, geçmişin tarihinden çok günümüzün haritalanmasına imkân tanır (Elden, 2001; Hubbard ve Kitchin, 2018). Tarihsel çalışmalarını, günümüzde bulunduğumuz noktayı anlamlandırmaya yönelik bir yöntem olarak kullanır (Elden, 2001). Nietzsche’nin “soy kütük” anlayışından esinlenen Foucault, doğrusal ilerleyen bir zaman çizelgesinde mekânların tarihini yazmak yerine, örüntüsel zamanda mekânsal tarihler kaleme almıştır (Elden, 2001; McGill, 1990). “Başka Mekânlara Dair” metni bu yaklaşımın en belirgin örneğidir. Foucault’ya göre tarihin her dönemi hem zamansal hem mekânsal özellikler taşır.

Bu nedenle heterotopyalar da zaman-mekânsal oluşumlar olarak değerlendirilmelidir (Elden, 2001; Toprak, 2018). Heterotopya kavramı edebi anlamda “bozmak, karıştırmak, inkâr etmek” gibi olumsuz çağrışımlar taşıırken; mekânsal bağlamda “ayna tutmak, çelişmek, evirmek, ters yüz etmek, temsil etmek” gibi daha geniş ve çoğulcu anlamlara sahiptir (Toprak, 2018). Bu nedenle mekânsal bağlamda heterotopya, edebi anlamdaki kullanıma kıyasla daha karmaşık özellikler barındırmaktadır.

Foucault (2020), hiyerarşik yerlerden oluşan mekânın tarihinin, Galileo'nun Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünü keşfi ile uzam kavramına dönüştüğünü belirtir. Ona göre uzam, yakınlık, uzaklık, yan yanalık gibi mekânsal ilişkiler aracılığıyla konumlanmakta ve mevkilendirilmektedir. Foucault'ya göre mekân, kullanıcıya konumlandırma ilişkisi biçiminde sunulmaktadır.

14. yüzyılda ortaya çıkan ve 16. yüzyıla kadar devam eden Rönesans, mekânı teoride merkezîyetçi kutsallıktan sıyırmış olsa da pratikte mekânın kutsallıktan arınması 19. yüzyılda modernizm hareketi ile gerçekleşmiştir. Foucault, edebiyatta dili içsel, sentaksı ise dışsal kabul ettiği gibi, bu ayrımı mekân için de sürdürür. Bachelard'ın “boş ve homojen mekânların dahi bir takım düşünsel ve algısal içkin özellikleri olabilir” yaklaşımını devam ettirerek, kendi dış mekân söylemini üretir (Foucault, 2020; Toprak, 2018).

“İçinde yaşadığımız, bizi kendi dışımıza çeken, özellikle yaşamımızın, zamanımızın ve tarihimizin erozyona uğradığı mekân, bizi kemiren ve aşındıran bu mekân, heterojen bir mekândır”, (Foucault, 2020).

Foucault, heterojen mekân söylemi aracılığıyla heterotopya ve ütopyanın mekânsallığını, ütopya üzerinden heterotopyayı tanımlayarak yapar. Bu bağlamda ayna metaforunu kullanır.

Ayna, ütopya gibi yersiz bir yerdir; ancak aynı zamanda fiziken var olan, kişinin mekânsal konumunda karmaşa yaratan gerçek bir yerdir (Johnson, 2006a). Burada anlatılmak istenen, aynaya bakan insanın bulunduğu mekânın hem gerçekte var olması hem de olmamasıdır. Kişi, aynaya baktığında bulunduğu yerde durmasına rağmen, aynı anda kendi yansıması aracılığıyla aynanın içindeki sanal mekânda da varlık göstermektedir.

Foucault, farklı ve ötekinin mekânı olarak nitelendirdiği heterotopyaları betimlerken ve analiz ederken kendi geliştirdiği altı

ilkeyi kullanır. Bu ilkeler, var olan tüm heterotopya oluşumlarının “zaman-mekân” kavramsal ikilisine göre ortaya çıkarılmıştır.

Heterotopya, tarih boyunca her kültürde farklı biçimlerde ortaya çıkan, zaman içinde dönüşüm geçirebilen, zamansal birikim ya da kesintileri içeren mekânlardır. Aynı zamanda, uyumsuz ya da birbiriyle örtüşmeyen farklı deneyimlerin ve mekânsal özelliklerin tek bir mekânda bir araya geldiği, dış dünya ile etkileşim kurarken kendi belirlediği kurallar çerçevesinde işleyen, fakat buna rağmen dış mekânlarla da işlevsel bir bağ kuran farklılık mekânlarıdır (Çavdar, 2018; Foucault, 2020). Bu tanım incelendiğinde heterotopyanın altı ilkesi ortaya çıkar. Bunlar: her kültürde görülebileme durumu ile “evrensellik/her yerdelik”; tarih boyunca varlığını sürdürme durumu ile “süreklilik”; bağdaşmayan mekânların bir aradalığı ile “yan yanalık”; zamanın donması veya zamana bağlı değişkenlik ile “zamansallık”; açılma, kapanma veya tecrit edilme durumu ile “aralıklılık”; ve mekân bütünlüğü bakımından bir işlevsellik taşıması ile “düzenli-düzensizlik” tir (Çavdar, 2018; Foucault, 2020; Yıldırım, 2020).

1.1.1.Foucault’nun Heterotopya Söyleminde Altı İlkesi

Heterotopyaya dair Foucault söylemi ve heterotopyanın altı ilkesi; Osman Akınhay ve Işık Ergüden tarafından derlenen Foucault Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2 kitabının on yedinci ve son bölümünde aktarılmaktadır. Foucault’nun kendine yönelttiği “kelimenin gerçek anlamıyla heterotopyalara gelince, bunlar nasıl tanımlanabilir, ne anlamları vardır?” sorusu ile içinde yaşanan uzam olarak değerlendirdiği uzamın bir tür sistematik tanımını analiz, betimleme ve okumalar ile tartışmaktadır (Foucault, 2020).

Heterotopya kavramını tanımlarken kullandığı altı ilke;

- Evrensellik, her yerdelik,
- Süreklilik,

- Yan yanalık,
- Heterokroni,
- Açılma ve kapanma,
- İşlevsellik

olarak tanımlanmaktadır. Foucault (2020), bu altı ilkeyi örnekler aracılığı ile hem tarihsel hem mekânsal yapı söküme uğratarak içlerinde barındırdıkları heterotopik durumu mekânsal örneklem bağlamında aktarmaktadır.

Foucault (2020), heterotopyanın ilk ilkesini evrensellik/ her yerdelik olarak aktarır (Yıldırım, 2020). Bu ilkeyi, dünyada heterotopya oluşturmeyen tek bir kültür olamaması ile açıklamaktadır (Foucault, 2020). Kendi içinde biçimsel değişimler gösterse de heterotopyalar her yerde her kültürde varlık göstermektedir. Fakat bu evrensel heterotopyalar genellemesi kendi içinde iki ana temaya ayrılabilir. Bu evrensellik içinde kriz ve sapma heterotopyaları her kültür için her zaman varlık gösterebilmektedir.

Toplumda kriz durumlarında bireyi önceleyen bu heterotopyalar yaşlıların, kadınların, ergenlerin, vb. özel gereksinimlerini karşılamaya yönelik tasarlanmıştır. Örneğin; erkek cinselliğinin başka yerde başlaması için var olan heterotopyalar 19. yüzyılda yerini yatılı okullara, askerlik hizmetinin gerçekleştiği kışlalara bırakmıştır. Balayı gibi atalardan kalma bir gelenek 20. yüzyılda konumsuz bir heterotopya olarak karşımıza çıkmaktadır. Kriz heterotopyaları günümüz toplumlarında giderek özelliklerini yitirse de güncel ihtiyaçlara göre başka biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Kriz heterotopyalarının biçim değiştirmesi sonucu ortaya çıkan heterotopyalar sapma heterotopyalarıdır. Sapma heterotopyaları da heterotopyanın ilk ilkesi olan evrensellik ve her yerdelik ilkesi altında yorumlanmaktadır. Toplumsal normlara ya da toplumun genel düzenine uyum sağlamayan

davranışlar gösterenlerin mekânı haline getirilmiş heterotopyalar sapma heterotopyalarıdır (Foucault, 2020; Yıldırım, 2020). Hapishaneler, akıl hastaneleri, huzur evleri, vb. sapma heterotopyalarına örnek gösterilmektedir. Heterotopyaların evrensellik ilkesi; mekân, işlev ve temsil bağlamı açısından sınıflandırılarak Tablo 1’de gösterilmektedir

Tablo 1: Foucault’nun heterotopya bağlamında evrensellik ilkesi.

Evrensellik İlkesi	Her Yerde, Her Kültürde		
	Mekân	İşlev	Bağlam
Kriz Heterotopyası	• Yatılı Okul • Askeri Kışla • Balayı odaları	• Eğitim • Mahremiyet	• Coğrafi bağsımsızdır. • Geçiş evresini temsil eder.
Sapma Heterotopyası	• Huzur evi • Akıl Hastanesi • Hapishane	• Sağlık • Rehabilitasyon • Islah	• Coğrafi bağsımsızdır. • Kontrol mekanizmalıdır.

Foucault, heterotopyanın ikinci ilkesi süreklilik ilkesi olduğunu belirtir (Yıldırım, 2020). Foucault’ya göre tarih boyunca bir toplumda var olan ve olmaya devam eden bir heterotopya farklı biçimlerde işletilebilir. Heterotopyanın bulunduğu toplum içinde belirgin bir işlevi vardır ve kültürel eş zamanlılığa göre işlevleri değişebilir (Foucault, 2020). Örneğin mezarlıklar yaşayanların mekânına göre başka yerdir fakat o toplumun tüm mevkileri ile bağlantısallık içindedir (Foucault, 2020). Ölüm ritüelleri farklı olan topluluklar hariç mezarlıklar hemen her kültürde vardır (Foucault, 2020). Mezarlığın kültüre göre konumlanması ayırt edici özelliğidir. Batı kültürlerinde on sekizinci yüzyılın sonuna kadar kent ortasında, kilise bahçesinde konumlanan ve içinde sınıfsal kabir hiyerarşisi bulunduran mezarlıklar bulunmaktadır. Modern dünyada inanç biçiminde gerçekleşen belirgin değişim ile on dokuzuncu yüzyılda, mezarlıklara atfedilen kutsiyet değişimi, tıpkı kilisenin kent içindeki konumunu değiştirdiği gibi mezarlıkların konumunu da değiştirmiştir. Eskiden evin, kilisenin, sokağın bir uzamı olarak konumlanan mezarlıklar, hastalık yayan yerler olması sebebi ile

kent dışına itilmiştir (Foucault, 2020).

Bu ilkede, mezarlık yer ve anlamsal bakımdan işlev değiştirmiştir. Süreklilik ilkesine göre heterotopyalar, mekânın sabit fiziksel birimlerden ibaret olmadığı; toplumsal pratikler, güç ilişkileri ve tarihsel katmanlar içinde değişebilen karşı-mekânlardır. Heterotopyanın ikincisi ilkesi olan süreklilik; mekân, işlev ve temsil bağlamı açısından sınıflandırılarak Tablo 2 'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Foucault'nun heterotopya bağlamında süreklilik ilkesi.

Süreklilik İlkesi	Kültürel eş zamanlılığa göre işlev ya da yer değiştiren, dönüşebilir olan.		
	Mekân	İşlev	Bağlam
	Mezarlık	- Defin - Hatırlatıcı	18.yy kutsiyet atfedilir. 18.yy ve öncesi kent içindedir. 19.yy bireysellik atfedilir. 19.yy kent dışına taşınmıştır.

Heterotopyanın üçüncü ilkesi yan yanalık olarak kabul edilmektedir (Yıldırım, 2020). Birbiri ile uyuşmayan bir çok yer, mevki ve mekânın tek bir yerde toplanması durumu ile açıklanabilir. Mimari anlam bütünlüğü bakımından bir uyum içinde mekânlar bütünüdür. Tiyatrolar, sinemalar, bahçeler yan yanalık ilkesi ile açıklanabilir. Tiyatroda değişen sahne aynı mekân içinde yeni mekân tasarlamaktadır. Sinema içinde aynı durum geçerlidir. Bahçeler ise Foucault'ya göre ütopya tanımında aktardığı anlamı ile mekândan ziyade uzamsaldır (Foucault, 2001).

Foucault ütopyaların, geniş caddeleri ve bakımlı yerleri, olduğundan bahseder. Acem bahçesi örneğini dünyayı tasvir eden bir metafor gibi kullanmaktadır. Merkezinde kutsal bir havuzun bulunduğu, dünyanın dört yanının mekânın dört köşesine bezendiği bahçe örneği uyumsuzlukların katmanlandığı ama hepsini aynı zamanda bir arada tutan tek mekân olarak bir heterotopya örneğidir.

Heterotopyanın üçüncü ilkesi olan yan yanalık; mekân, işlev ve temsil bağlamı açısından sınıflandırılarak Tablo 3’de gösterilmektedir.

Tablo 3: Foucault’nun heterotopya bağlamında yan yanalık ilkesi.

Yan Yanalık İlkesi	Zaman-Mekânsal yan yana koyma, ilişkilendirme, sıralama.		
	Mekân	İşlev	Bağlam
	- Tiyatro - Sinema	- Sosyalleşme - Performansa dayalı etkinlik	- Katmanlı mekânsallık içerir. - İşlevsel veya anlamsal ortaklık bulundurmaz.
	Acem Bahçesi	Rekreasyon	- Coğrafi olarak bağımsızdır. - Mekân içinde mekân vardır.

Foucault, heterotopyanın dördüncü ilkesini zamansallık olarak belirtir ve zamanın bölünmesine bağlı olarak ortaya çıkan heterokroni kavramından bahseder (Foucault, 2020). Mezarlık örneğinde olduğu gibi insanın geleneksel zamanla kopma yaşadığı mevkilerde heterokroniler ortaya çıkmaktadır. İnsan yaşamının ölümle sınırlandırıldığını hatırlatan mezarlıklar, ölümün ve yaşamın kendi zamanlarında bir arada bulunduğu bir heterokroniye dönüşür. Foucault’ya göre heterotopya ve heterokroni görece karmaşık bir biçimde düzenlenir (Foucault, 2020). Sonsuza dek biriken, yığılan zamanı biriktiren müze, kütüphane gibi heterotopyalar önceleri on yedinci yüzyıl sonuna kadar kişisel bir tercihti. Modernizm, genel bir arşiv, biriktirme, her şeyi ve her zevki zaman bağlamı olmaksızın ve zamanın tahrip edemeyeceği bir yerde toplayan bir fikirle on dokuzuncu yüzyılın Batı kültürüne özgü müzecilik, kütüphanecilik anlayışını üretti (Foucault, 2020; Yıldırım, 2020).

Zamanın biriktirilmesinin tam karşısında duran geçici, önemsiz her şey de yine zamana bağlı heterotopyalarıdır. Bu heterotopyalar

müze ya da kütüphaneler gibi kalıcılık göstermez aksine olabildiğince geçici ve kroniktirler. Panayır, fuar yerleri, tatil köyleri Foucault'nun bu konuda verdiği örneklerdir. Foucault, tatil köylerinin zamanı biriktirme ve zamansız zamanı barındırma özellikleri ile her iki heterotopya halini barındırdığını aktarır (Foucault, 2020). Heterotopyaların zamansallık ilkesi Tablo 4' de gösterilmektedir.

Tablo 4: Foucault'nun heterotopya bağlamında zamansallık ilkesi.

Zamansallık Heterokroni İlkesi	Zaman dilimindeki birikim, kopuş, farklılık.		
	Mekân	İşlev	Bağlam
Zamansal Birikim Heterotopyaları	• Müze	• Bilgi biriktirme • Arşivleme • Bilgi yayma • Kültürel devamlılık • Keşfetme • Anlama-öğrenme • Hatırlatma	• Zaman yığılır. • Zamanı bir mekânda dondurur. • Kalıcıdır, sonsuzluğu temsil eder. • Katmanlıdır.
	• Kütüphane		
Zamansal Geçicilik Heterotopyaları	• Fuar-Panayır • Sergi • Tatil Köyler	• Eğlence	• Coğrafi bağsızsızdır. • Zamandan kopuktur. • Geçicidir. • Katmanlıdır.

Foucault, heterotopyanın beşinci ilkesini açılma kapanma olarak belirtmektedir (Foucault, 2020). Kapanma heterotopyaları etrafından soyutlanmış, tecrit edilme ve aynı zamanda işlevin içe işlediği yerlerdir. Foucault bu heterotopyanın kapanma halini kriz heterotopyasına verdiği örnekler ile açıklar. Hapishaneler, askeri kışlalar girişin ve çıkışın denetim altında tutulduğu kapanma heterotopyalarıdır. Kapanma heterotopyalarına bir başka örnek olarak hamamlar, saunalar verilmektedir. Bu arınma alanlarına giriş çıkış belli bir grubun üyesi olmaya tabidir.

Örneğin Müslüman hamamları, İskandinav saunaları görünüşte arınma için olan mekânlar olmasının yanında herkesin giremediği belli

giriş kalıpları olan heterotopyalardır.

Foucault, açılma heterotopyalarını, herkesin girebildiği yerler olarak tanımlar (Foucault, 2020). Kapanma heterotopyasının katı giriş kurallarının karşısın, herkesin girebildiği açılma heterotopyası aynı zamanda bir yanılısma heterotopyasıdır. Foucault, açılma heterotopyalarına çiftlik evlerinde ailenin kullandığı mekânlara dahil edilmeyen konuk odalarını örnek verir ve çağımızın yol üstü Amerikan motellerini de bu örneklem alanına dahil eder (Foucault, 2020). Heterotopyaların açılma- kapanma ilkesi Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5: Foucault’nun heterotopya bağlamında açılma-kapanma ilkesi.

Açılma Kapanma İlkesi	Tecrit ya da kabul mekânları.		
	Mekân	İşlev	Bağlam
Kapanma Heterotopyaları	- Hapishane - Kışla - Sauna - Hamam	- Eğitim - Rehabilitasyon - Arınma	- Coğrafi bağımsızdır. - Kontrollüdür. - Giriş ve çıkış kurallara tabidir. - Aidiyet yoktur.
Açılma Heterotopyaları	- Konuk Odaları - Moteller	Konaklama	- Zamandan kopuktur. - Geçicidir. - Aidiyet yoktur.

Foucault, heterotopyanın altıncı ilkesinin işlevsellik olarak belirtmiştir (Foucault, 2020). İşlev iki aşırı uç arasında tanımlanan bir ilkedir. Bir uçta yanılısma mekânları ile insanı yaşadığı tüm gerçek mekânlardan bir zaman dilimi boyunca koparan herhangi bir bağlamı ya da zamanı olmayan heterotopyalardır. Foucault işlevsellik heterotopyasının bir ucuna genelevleri yerleştirirken diğer ucuna ise adeta ütopya gibi tüm işlevleri yerli yerinde olan kolonileri yerleştirmektedir. Zamansız ve bağımsız bir örnek olarak gemi de bu örneklem alanına dahil edilmiştir.

Gemi bir zamana ya da coğrafi bir mevkiye bağlanmaz, denizin üzerinde hareket halinde herhangi bir zamanda herhangi bir limanda demir atan bu yüzen mekânda kendi içinde başı başına bütün ilkeleri barındıran bir heterotopya örneğidir. Saldanha'ya göre (2008) zamansallık konusunda strüktüralist yaklaşım gösteren Foucault, zamanı bölümlendirip, parçalara ayırmıştır ama bunu yaparken heterotopolojinin zaman-mekânsal belirsizliklerine ters düşmüştür (Toprak, 2018). Sınırlı bir bölgeyi temsil ederek zamanı dilimlemek coğrafi çeşitlilik ve eşitsizlikteki değişimi göstermekte yetersiz kalmıştır (Toprak, 2018). Tablo 6'da işlevsellik ilkesi gösterilmektedir.

Tablo 6: Foucault'nun heterotopya bağlamında işlevsellik ilkesi.

İşlevsellik İlkesi	Geri kalan mekân açısından işlevi vardır.		
	Mekân	İşlev	Bağlam
İllüzyon Heterotopyaları	• Genelevler	• Tüm gerçek işlevleri unutturma	• Coğrafi bağlamsızdır. • Zamansızdır.
	• Gemi		
Ötekileşen Mekânlar	• Koloniler	• Kollektif yaşamı sürdürmek • Düzen sağlamak	• Coğrafi bağlamı vardır. • Kalıcıdır. • Kurallı, ütöpik düzenlidir.

Heterotopya, Foucault tarafından verilen örnekler ile altı ilke aracılığı ile açıklanmıştır. Bu açıklamalar doğrultusunda heterotopya örneklerini tek bir ilke ile kısıtlamanın mümkün olmadığı görülmektedir. Aynı anda evrensellik, süreklilik, yan yanalık, zamansallık, açılma- kapanma ya da işlevsellikten birkaçını bir arada barındıran heterotopyalar mümkündür. Örneğin tatil köyü heterotopyası aynı zamanda hem illüzyon heterotopyası hem açılma heterotopyası hem zamansız zamanda var oluşu ile heterokronik bir durum ortaya koymaktadır. Benzer şekilde hapishane ve kışlalar hem evrenselliği hem de kapanma heterotopyaları temsil etmektedir.

Foucault’nun heterotopyaları ele aldığı “Başka Mekânlara Dair” yazısı kavramı sosyoloji, mimarlık ve beşerî coğrafya alanlarında açık uçlu bir başlangıçtır (Johnson, 2006b). Metinde ele alınan heterotopya kavramını oluşturan ilkeler ve örnekler eksik ve belirsizdir (Toprak, 2018). Toprak’a (2018) göre; Foucault’nun “Başka Mekânlara Dair” yazısında heterotopyalar çok yönlü ve çeşitli olduklarından metinde metodolojik ve anlamsal bir bütünlük yoktur. Her ilke için ayrı bir formülasyon oluşturulmuştur. Urbach (1998), Foucault’nun ilkeleri sınıflandırmasında başarılı olduğunu; gemi, hapishane ve saunayı aynı biçimde kategorize etmesinde bunun bir göstergesi olduğunu savunmuş, örneklendirmelerin eksikliğine ve bütünlüğün olmayışına değinmiştir (Toprak, 2018). Metnin bütünü incelendiğinde heterotopik ilkeler aktarıldıktan sonra örneklerin doğurduğu sonuçlara geçilirken örneklerin bağlamı ve neden seçildiği anlaşılmamaktadır (Toprak, 2018).

Foucault, heterotopya konusuna değindiği tüm yazılarında kavramın tıpta kullanılan tanımına referans vermemektedir (Toprak, 2018). Tıpta bahsi geçen heterotopya bir dokunun olması gereken yerde olmaması gibi açıklanırken buna bir hastalık gibi değil de bir anomali gibi yaklaşılmıştır. Oysaki Foucault’nun heterotopyaları bilinen normlarla oluşturulan mekânların dışında kalan rahatsız edici mekânları tasvir etmektedir (Toprak, 2018; Johnson, 2006). Zamansallık bağlamında da kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır. Zamanı sınırlandırırken ve yayarken kullanılan örneklem alanları çelişkiler barındırmaktadır. Saldanha (2008) Foucault’nun mekânsallık bağlamında da heterotopyaları ikilik ve karşıtlık söylemlerine indirgeyerek basitleştirmiş, bu ikiliğe ve karşıtlığa neden olan ana akım hakkında bilgi vermediğini aktarmıştır (Toprak, 2018). Tüm bu eleştirilere rağmen Foucault’nun bahsettiği tüm heterotopyalar halen işlerliğini korumaktadır.

1.2. Lefebvre'nin Heterotopi Söylemi

Henri Lefebvre (1901-1991); Neo-Marksist bir görüşe sahip, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi karşıtlığı yapmış ve toplumsal bağlamda etkin mücadeleleri ile bilinen Fransız sosyologdur. Kent ve kır sosyolojisi konusunda çalışmaları ile bilinen Henri Lefebvre'nin Modern Hayatın Eleştirisi adlı eseri, günlük yaşam ve kapitalizm üzerine düşüncelerini aktardığı üç cilt olarak yayımlanan bir eserdir. İlk cildi 1947 yılında yayımlanan Eleştiri ve Modernite, ikinci cildi 1961 yılında yayımlanan Serim ve Çözümleme, üçüncü cildi ise 198-68 yılında yayımlanan Kültür ve İnkna olan üçleme önemli bir modernizm eleştirisidir (Seyrek, 2022). Lefebvre, gündelik yaşam, modernite, mekânın toplumsal üretimi, yabancılaşma, hümanist Marksizm gibi kavramları kullanarak çeşitli argümanlar geliştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransız toplumunda yaşanan rahatsızlık Marx ve Hegel'in sosyal eleştirilerinde değindiği “yabancılaşma” üzerine odaklanmasını sağlamıştır (Hubbard ve Kitchin, 2018). 1930'lu yıllarda Marx, Hegel ve Nietzsche'den önemli çeviriler yapmış, savaş nedeni ile kariyer hayatında bir dönem durgunluk yaşamıştır (Hubbard ve Kitchin, 2018). 1950'li yıllarda Strazburg'da profesörlük kürsüsü olan Lefebvre, 1960'lı yılların karşıt kültür eleştirisini kendinden önceki sürrealist ve komünistlerin yaptığı eleştirilerle sürdürmüştür (Hubbard ve Kitchin, 2018).

Lefebvre sosyolojiye mekânsal katkısını, Guy Debord'un yönetimindeki Durumcu Enternasyonel (Situationniste International - SI) grubu ile yaptığı çalışmalar sırasında ortaya koymuştur (Hubbard ve Kitchin, 2018). Üretim toplumu ve gündelik hayat ilişkisini kentsel bağlamda incelemiştir. Kentsel olanı neyin oluşturduğuna yönelik sorusuna kendi verdiği cevabı ile aktarır.

“Kentsel olanın belli bir nüfus, coğrafi alan, binaların bir araya gelişi olmadığı daha da ötesi bir düğüm noktası, aktarma noktası ya da üretim merkezi olmadığıdır. Kentsel olan bunların tamamının bir arada

bulunmasıdır ve dolayısı ile her türlü tanım tüm bu yönlerin esas özelliklerini içermelidir.” (Lefebvre, 2023).

Alberta Üniversitesi’nden Rob Shields’e göre Lefebvre, kentsel olguyu Hegelci biçimde fenomenolojik düzlemde incelemektedir (Hubbard ve Kitchin, 2018). Lefebvre, kapitalist unsurların mekân içinde kesiştiği ve yerin basit bir biçimde parçası haline gelen sosyal merkezîyet içirme durumunu kentsel kavramı ile açıklamaktadır.

Kentin toplumsal etkileşimin ve takasın en önemli alanı olarak algılanması, her insanın Kent Hakkı olması sonucunu doğurduğunu aktaran Lefebvre, bu duruma “sosyal merkezîyet” adını verirken kent hakkında evrensel bir prensip olarak savunmaktadır (Chris Jenks, 2004; Lefebvre, 1996). Lefebvre, hümanist geleneğin “doğru birey” yerine “gerçek birey” söylemini; Marksist teorinin mekânsallaştırma yöntemi ile birleştiren bir kent kavramı ortaya çıkarmaktadır (Hubbard ve Kitchin, 2018). Mekânın Üretimi isimli eseri, kır ve kente dair analizlerinin ikinci bölümünü içermektedir. Bu eserinde ilk defa kullandığı; Türkçe ’si “mekânsallaştırma” (l’escape) olan kavramı, kentsel literatüre kazandırmıştır (Hubbard ve Kitchin, 2018; Lefebvre, 2023).

Mekânın anlamı üzerine yaptığı çalışmalar, planlama ve coğrafya gibi disiplinlerce kabul gören mekân teorilerinin ve kanıksanmış tutumlarının bir eleştirisi biçimindedir (Hubbard ve Kitchin, 2018).

Lefebvre, tarihsel mekânsallaştırma alanında incelemelerini üç yönü ile üç farklı mekân içinde incelemektedir. Shields’ e (1999) göre; bu üç yön ve mekân tanımı şöyledir:

- Günlük sosyal yaşamın olduğu sıradan eylemleri birleştiren
- “algılanan mekân”,
- Şehir plancılar tarafından profesyonelce hazırlanan “tasarlanan mekân”,

- Bireyin hayal gücü, sanat edebiyat ile var ettiği ve aynı zamanda içerisinde yaşadığı “yaşanan mekân” dır.

Bu üç yön içinde üçüncü mekân olan yaşanan mekân diğer iki mekânı manipüle etme, dengeleri değiştirme gücüne sahiptir (Hubbard ve Kitchin, 2018; Shields, 1999). Harvey’e (2019) göre; Lefebvre, kentsel yaşam ile ilgili düşüncelerini ekonomik ve sembolik boyutları ile ele almış; kentsel yaşamın zamansallığı ile ilgili net bir farkındalık ortaya koymuştur (Harvey, 2019). Zamansallığı; birey ve topluluğu hafıza ve anlam bakımından kısa dönemli birikimi ile sermaye, endüstri ve altyapı döngülerinin uzun dönemli birikimini aktarmaktadır.

Lefebvre’nin heterotopya tanımı Foucault’ya göre sınırlı fakat Foucault’nun açık uçlu anlamlandırmasına göre daha derli topludur. Foucault’nun heterotopya kavramını pozitif bağlamda incelemiştir. Lefebvre için heterotopyalar devrimsel bir anlam içermektedir (Harvey, 2019). Foucault birbiri ile var ettiği birbirinden farklı mekânlar kümesine odaklanırken, Lefebvre farklılık talebinde olan insanların planlı ya da plansız meydana getirdikleri heterotopyalara odaklanmaktadır (Harvey, 2019).

Lefebvre, gündelik hayatta anlam arayışında olan bireyin ortaya çıkardığı farklı mekânların heterotopik mekânları ortaya çıkardığını savunur fakat bu ortaya çıkan plansız durum gelip geçicidir (Harvey, 2019). Marksist bakış açısıyla devrim hayali devam eden Lefebvre için devrimin yeşereceği toprak bu farklılaşmayı talep eden kitle olsa da bu kitle bir heterotopya değildir (Harvey, 2019). Lefebvre’ye göre gündelik hayatın içinde, insanların yaptıklarından, hissettiklerinden ve duyumsadıklarından doğan pratikler heterotopik mekânlar üretir (Harvey, 2019). Bu bağlamda Lefebvre heterotopyalara Foucault’dan daha güçlü devrimci bir anlam ithaf etmektedir. Foucault’nun yan yana, üst üste, bir arada gibi mevkilerle tanımladığı heterotopya kavramı bu bağlamda Lefebvre içinde kabul görmüş olmasına rağmen, anlamsal

derinlik bakımından Foucault’nun görüşlerinin zıttıdır. Heterotopya kavramı, Foucault tarafından tarihselci bir yaklaşımla geniş bir zaman dilimine yayılarak araştırılırken, Lefebvre kavramsal araştırmasını modern dünyada gündelik hayatının geçtiği zaman dilimi ile sınırlandırmıştır. Foucault’nun örneklem alanında seçtiği hapishaneler ya da hastaneler gibi denetime tabi mekânlar heterotopyanın gündelik hayattaki etkisini kısıtlar.

Foucault’nun heterotopya kavramı mevkisiz olma durumuna odaklıdır bu nedenle tıptaki terimi gibi bir doku ya da organın beklenmeyen bir yerde ortaya çıkması gibi bir anlam barındırmaz. Foucault zaman bağlamından koparılan mekânları mercek altına alır. Lefebvre, Foucault’nun aksine heterotopya kavramsallaştırmasını tıp terimi olarak kullanılan anlama daha yakın bir biçimde yapar. Lefebvre kavramı mekânsal anlamda bir mevkiye konumlandırmaktadır. Bu mekânlar planlanmış olanın ötesinde, yaşamsal ve olaysal halleri barındıran, örneğin yürümek gibi aniden ortaya çıkıp aniden kaybolan eylemlerin mekânsallaşmasıdır (Çavdar, 2018).

Foucault’nun tanımında heterotopya “konumsuzluk” (no-location) mekânı iken Lefebvre’nin heterotopya tanımı “yerinden olunmuşluk” (dislocation) mekânıdır (Çavdar, 2018).

Lefebvre’ye göre heterotopi kavramı izotopi karşıtlığından oluşur. Oysa Foucault bu karşıtlık ilişkisini heterotopyayı ütopyanın karşıtlığına yerleştirerek kurmuştur (Çavdar, 2018). Foucault’ya göre ütopya gerçek olmayan yerdir. Lefebvre’ye göre, ütopyayı başka yerin gerçekliği yani “mümkün olan kentsel gerçekliğin mayası” olarak tanımlanır. Lefebvre, heterotopi ve izotopi kavramlarına modern dünyanın mekânsal bir üretim gibi bakar ve bu kavramları kapitalist üretim biçimi ile ilişkilendirir. İzotopi, Kapitalist sermayenin egemen olduğu toplumda, kapitalizmin kentsel ortak mekânı kapitalist pazara entegre etmesi ve onları sermayeye tabi kılma süreci ile ortaya çıkar. Heterotopi ise dışlanmış ya da iç içe girmiş olan, ötekinin, farklılığın,

çoğulluğun, çelişkinin yeri olarak; kamusal yaşamın içinde, kente içkin yerlerdir (Lefebvre, 2013).

Lefebvre iktidar ve süregelen ideoloji tarafından inşa edilen, yeniden üretilen baskın olan sınıfın değil de dışlanmış sınıfın egemen olduğu bu mekânları heterotopi olarak tanımlamaktadır. Lefebvre'nin tanımı, Foucault'nun aksine “praksis” içermektedir. Marksist devrimsel ideolojiye sempati duyan Lefebvre bu tür praksis içeren mekânların düzeni tersine çevirme potansiyeline sahip olduğunu savunur. Avrupa’da 16. yüzyılda kırılmaya başlayan kent dokusu kırların işgal edildiği bir heterotopi oluşturmaktadır (Lefebvre, 2013). Bu dönem boyunca artan kenar mahalleler gerek sosyolojik gerekse mekânsal olarak heterotopi örneğidir. Bu tür heterotopiler aynı zamanda temsil boyutu bakımından direnişin mekânıdır. Lefebvre’ye göre bu bölgelerdeki kentsel yığılma monarşi karşısında şekillenen güçlü halk birliği oluşturmaktadır (Lefebvre, 2013).

Endüstri Devrimi’nin getirdiği şehirleşme sorunsalı ile bu defa merkezde konumlanan elitlerin (burjuva) merkezden ütöpik banliyölere hareketi kırsalı izotopi haline getirmektedir. Devrim öncesi kırsal nüfus yığınlarının olduğu mevkiiler heterotopi iken, devrimi sonrası kırsal modern kentin arka bahçesindeki ütopiyalar diyarı olan banliyöler aracılığı ile izotopik mekânlara dönüşmektedir. Ebenezer Howard’ın bahçe-kenti, Tony Garnier’in uydu kenti, Le Corbusier’in yatay düşey çizgisellikle aşırı düzenli planlanmış ışıyan kenti bu izotopilere denk düşmektedir. Endüstri Devrimi öncesi ve sonrası kent kullanıcılarının kent içine fakat birbirinin tersine yaptığı bu yayılma eğilimi; sosyolojik bağlamda “anomi” ve “heterotopi” anlamına gelir (Lefebvre, 2013). Lefebvre’ye göre hangi yönüyle olursa olsun bu iki olay evreni de anomik grupların heterotopik mekânları şekillendirdiğinin göstergesidir (Lefebvre, 2013). Lefebvre, heterotopiyi modern dünyada, kentsel yaşamın sıradan, gündelik rutini ile harmanlamaktadır (Çavdar, 2018). Foucault heterotopyayı, iktidar odaklı ötekinin düzeni olarak

tanımlarken, Lefebvre baskın olmayan sınıfın içerdiği devrim potansiyeli ile direnişin mekânı olarak tanımlamaktadır (Çavdar, 2018). Lefebvre, baskın ideoloji olan moderniteye göre üretilmiş mekânlar izotopi üretirken; baskın olmayan ideolojilerin anlık oluşturduğu heterotopinin yaşamı ürettiğini savunmaktadır (Çavdar, 2018; Lefebvre, 2013). Lefebvre’ye göre kentsel devrim olmadan devrim olamaz. Var olan sistemin değişmesi kentsel gündelik deneyimlerin değişmesi ile mümkündür (Lefebvre, 2013). Lefebvre’nin heterotopya kuramına katkısı Tablo 7’de özetlenmiştir.

Tablo 7: Lefebvre’nin heterotopya kuramına katkısı.

Kavramsal Katkılar	• “Gündelik yaşam”, “modernite”, “mekânın toplumsal üretimi”, “yabancılaşma”, “hümanist Marksizm”. I. Dünya Savaşı sonrası Fransız toplumundaki yabancılaşma sorununa odaklanmıştır.
Kent Tanımı	• “Kentsel olan nüfus, coğrafya, bina ya da üretim merkezi değildir. Bunların tamamının bir arada bulunduğu sosyal merkezîyet durumudur.”
Kent Hakkı	• Kent, toplumsal etkileşimin ve takasın alanıdır. Bu nedenle herkesin “Kent Hakkı” vardır. Evrensel bir prensip olarak savunulmuştur.
Mekânın Üretimi	• Mekânın toplumsal üretimi üzerine kuram geliştirdi. • “Mekânsallaştırma” (l’escape) kavramını literatüre kazandırdı. • Planlama, coğrafya ve mekân teorilerini eleştirdi.
Mekânın Üçlü Diyalektiği	• Algılanan mekân: Gündelik yaşamın sıradan eylemleri. • Tasarlanan mekân: Plancılar tarafından üretilen. • Yaşanan mekân: Bireyin hayal gücü, sanat ve deneyimle kurduğu. • Yaşanan mekân diğerlerini manipüle etme gücüne sahiptir.
Zamansallık Vurgusu	• Kentsel yaşamın ekonomik ve sembolik boyutlarını ele aldı. • Zamansallığı hem kısa dönemli (hafıza, birey, topluluk) hem uzun dönemli (sermaye, altyapı) döngüler üzerinden açıkladı.
Heterotopya Yorumu	• Foucault’ya göre daha devrimci ve praksis odaklıdır. • Heterotopya, gündelik pratiklerden doğar (örneğin

	yürümek gibi geçici eylemler). • Foucault'da "konumsuzluk" (no-location), Lefebvre'de "yerinden olunmuşluk" (dislocation). • İzotopi-heterotopi karşılığı kurar. • İzotopi: Kapitalizmin ortak mekânları sermayeye entegre etmesi. • Heterotopi: Dışlanan, ötekinin, farklılığın ve direnişin mekânları.
Ütopya ve İzotopi	• Foucault için ütopya gerçek olmayan yerdir. • Lefebvre için ütopya, başka yerin gerçekliği, kentsel gerçekliğin mayasıdır. • İzotopi ise kapitalizmin düzenlediği banliyö ve bahçe-kentlerdir. • Heterotopi ise direniş mekânları, anomik grupların alanları.
Kentsel Devrim Vurgusu	• "Kentsel devrim olmadan devrim olmaz." Sistem değişimi, gündelik kentsel deneyimlerin değişmesiyle mümkündür.

1.3. "Zaman-Mekân" Bağlamında Heterotopya İncelemesi

Çalışma kapsamında Endüstri Devrimi sonrası kentsel bağlamda heterotopya kavramı irdelenmektedir. Devrimle yükselen kapitalizm, toplumsal modernizasyonu hızlandırmıştır. Bu durum "zaman-mekân" kavrayışının yeniden irdelenmesine neden olmuştur. Heterotopya kavramı, çok katmanlı bir kavramdır. Bu katmanlı yapısı, kavramın zaman-mekân bağlamında farklı şekillerde anlamlandırılmasına neden olmaktadır. Kavramın, mimari, şehircilik ve sosyoloji bağlamında semantik ve sentaktik bakımdan açıklanabilmesi için zamansallık ve mekânsallık açısından incelenmiştir. Literatür araştırması kapsamında, heterotopya kavramı; zamansallık açısından tarihsel retrospektifle, mekânsallık bağlamında ise işlev ve tipoloji açısından incelenmektedir. Böylelikle kavramın kentsel mekân ile ilişkisi kurulmaktadır. Günümüz dünyasında etkisini kaybeden modernizm ile modernizm normatif yapısı ile oluşturulan kentsel plan tipolojileri, zamanın değişen koşulları nedeniyle giderek bozulmaktadır. Bu nedenle heterotopya kavramı gerek anlamsal bakımdan gerekse mekânsal oluşum

bakımından giderek önem kazanmaktadır.

Bu bölümde, heterotopya kavramı zaman-mekân bağlamında kuramsal ve mekânsal pratik bakımdan araştırılmıştır. Foucault’nun altı ilkesi ve Lefebvre’nin tarihselliğinde ortaya çıkan kuramsal alan; güncel teorilerle yeniden yorumlanarak örneklem alanını genişletmiştir. Modern dönem zaman-mekân ilişkisi sonucu heterotopyanın durumunu, modern sonrası dönem heterotopyanın genişleyen hali ile karşılaştırılmıştır. Böylelikle eleştirel gerçeklik bakımından günümüz kentlerindeki heterotopyalar açığa çıkarılmıştır. Heterotopya kavramının katmanlı yapısı güncel teorilerle ayrıştırılarak, kentsel dokuda ortaya çıkan hali yorumlanmıştır.

Çalışmada, heterotopya kavramı; modern, postmodern ve çağdaş kentleşme konularının tartışıldığı bir düzlemde ele alınmıştır. Sevenant (1998), *Commemorating The City* (Kentin Hatırasını Kutlamak) adlı makalesinde; işleve mahkûm edilmiş kentlerin geleceğe dair bir model sunmadığını savurarak, “kentlerin sonu” terimini kullanmaktadır (Olgu, 2009). Çağın önde gelen sosyal bilimcilerinden David Harvey (1935) ve Anthony Giddens’in (1938) zaman- mekân kavramına ilişkin etkileri üç başlıkta toplamaktadır (Işık, 1996; Olgu, 2009).

- Modernite zaman mekânı yerel bağlamdan kopararak homojenleştirmiştir.
- Modernite hem zamanın hem mekânın kavramsal olarak içini boşaltmıştır.
- Zaman ve mekân birbirinden koparılmıştır.

Işık (1996), kapitalizm, mekânsal gereklerin zamansal gereklerin önüne geçerek zaman-mekân kavramının kendi içinde bir mücadele mekânı haline dönüşmesinden bahsetmektedir. Toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamda postmodern teorinin temelleri “zaman-mekân” kavramının birlikteliği ile ortaya çıkmaktadır.

Modernitenin ilkelerine göre mekân ve zaman birbirine sabitlenmiş katılıktadır. Postmodernitede zamanın ileri geri akan, hareketli bir içeriğe sahiptir. Postmodernite, modernin katı soyut mekân anlayışı karşısına yaşıyan, farklılaşan, ötekileşen, dönüşen, kimi zaman arada kalan kimi zaman öne çıkan bir mekân anlayışı koymaktadır. Endüstri devrimi sonrası mevcut kentlerin kaybolan kimliği, modern mekân anlayışına karşı ortaya çıkan postmodern söylemlerle, zaman ve mekân bağlamında kentleşmenin, mevcut durumunu ve geleceğini tartışmaya açmaktadır.

Modernizmin ilkelerine göre tasarlanan kentsel tasarımların içeriğini oluşturan katı, soyut, işlev odaklı, bağlamsız mekânlar artan kentleşme krizine çözüm olmamıştır. Kentler, şiddetli modernleşme ile insan ölçeğinde duysal ve algısal bağlamda yaşanabilir yerler olmaktan çıkarmıştır.

Foucault (2020), kavramı açıklarken, çoğunlukla okuyucunun yorumlayabileceği düzeyde açık bırakmıştır. Fakat Foucault'nun kavramı açıklarken kullandığı ilkelere sınıflandırma metodu sabit bir metot değildir. Foucault kavramın katmanlı yapısını altı ilke çerçevesinde açarak yapı sökümüne uğratmıştır. Bu altı ilke keskin ayrımlarla sınıflandırılmak yerine pek çok açıdan iç içe geçmektedir. Modern dönemin insan deneyimini dışlayan soyut mekânlarına karşı günümüz mekânı içine insan deneyimi katılarak dönüşmektedir. Mekânın dönüşümü kentsel teorileri de dönüştürmektedir. Yeni çağın değişen mekân anlayışı Foucault'nun heterotopya kavramının altı ilkesi üzerinden yeniden yorumlandığı bu bölümün amacı;

- Foucault'nun ilkelerini analiz etmek,
- Foucault'nun ilkelerini günümüz mekânları ile yorumlamak,
- Foucault'nun ilkelerini ve güncel heterotopyaları yeniden sınıflandırmaktır.

Çalışmada heterotopya kavramı zamansallık ve mekânsallık açısından yapı söküme uğratarak güncel örneklem alanı oluşturulmaktadır. Zamansallık ve mekânsallık örneklem alanı kavramın içerdiği mekân, işlev ve bağlam bakımından değerlendirilmektedir.

Böylelikle “zaman-mekân” kavram ikilisi bakımından heterotopyaların zamansallık ve mekânsallık durumları Foucault’nun ve Lefebvre’nin söylemleri, kentsel, mimari ve coğrafi disiplinler arası güncel teoriler aracılığı ile örneklem alanları genişletilerek açıklanmaktadır.

1.4. Foucault’nun Heterotopyasının Güncel Teorilerle Yeniden Yorumlanması

Michel Foucault’nun “heterotopya” kavramı ve kavramı örneklendirerek açtığı altı temel ilkesi, güncel mekân ve zaman kuramlarıyla ilişkilendirmiştir. Zamansal ve mekânsal eksenlerde yapılan sınıflandırmalar ile kavramın, mekânın alternatif biçimlenişi ve zamanın yeniden kurgulandığı mekânsallığı açıklanmıştır. Bu bağlamda Doreen Massey, Arjun Appadurai, Henri Lefebvre, Paul Virilio, Jean Baudrillard, Edward Soja, Manuel Castells ve Walter Benjamin gibi düşünürlerin güncel teorileri altı ilke ile kuramsal bir düzlemde eşleştirmiştir. Kuram düzeyinde eşleştirilen teorilerin mekânsal karşılıkları olan güncel örnekler ise “zaman-mekân” ve heterotopya bağlamında mimarlık ve şehircilik alanında çalışma yapan araştırmacıların çalışmalarından süzülerek açığa çıkarılmıştır. Böylelikle teorem ve mekânsal pratik içeren bir sınıflandırma elde edilmiştir. Foucault’nun belirli bir sınıflandırma yapmadan açıkladığı altı ilke, güncel teori ve mekân örnekleri ile genişletilmiş ve zamansallık ve mekânsallık bağlamında sınıflandırılmıştır.

Foucault, modern toplumların içinde yer alan, fakat normatif düzene karşıt bir düzen barındıran mekânları tanımlamak amacıyla

“heterotopya” kavramını ortaya koymuştur (Foucault, 2020).

Foucault, heterotopya kavramını, “gerçek” bir mekân olarak, aynı zamanda gerçekliğin içinde farklı bir zaman-mekân mantığına göre işleyen “başka türlü” bir yapıyı açıklamakta kullanmıştır. Foucault, heterotopyayı açıklarken altı temel ilke öne sürmüştür. Bu ilkeler hem zamansal hem de mekânsal boyutlar içerir. Ancak Foucault’nun söylemi, bu ilkeleri belirli bir kuramsal sistematik içinde sınıflandırmaz. Bu bölümün amacı, Foucault’nun altı heterotopya ilkesini, çağdaş mekân ve zaman kuramları çerçevesinde zamansal ve mekânsal eksenlerde yeniden sınıflandırmak ve bu sınıflandırmayı güncel örneklerle desteklemektir.

Foucault’nun ilk ilkesi olan evrensellik ilkesine göre her kültür kendi heterotopyalarını üretir. Bu üretim biçimi, toplumsal yapı ve tarihsel bağlamla doğrudan ilişkilidir. Massey (2005), *For Space* adlı eserinde zamansallık, mekânsallık kavramlarını ve doğrudan değil ama dolaylı olarak heterotopya kavramını, çok boyutlu ve ilişkisel bakımdan kuramsallaştırır (Massey, 2005). Mekânın doğasının evrensel, sabit ya da özsel olmadığını, aksine ilişkisel, bağlamsal ve kültürel olarak şekillendiğini savunur. Geliştirdiği ilişkisel mekân kuramını, mekânların sabit ve evrensel anlamlar taşımadığı, aksine toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamlara göre üretildiği düşüncesine dayandırır. Foucault’nun evrensellik ilkesine paralel olan bu yaklaşımına göre her toplum kendi mekân anlayışını ve “karşı-mekânları” (dolaylı olarak heterotopyalarını) oluşturur. Massey, heterotopyanın evrenselliğini, ilişkisel bağlamda “görelî/bağıl” (rölatif) olarak değerlendirir.

Arjun Appadurai (1996) ise, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* adlı eserinde, küreselleşmenin kültürel boyutlarını inceleyerek geliştirdiği küresel kültürel akışlar teorisinde zamansal-mekânsal çeşitliliği vurgular (Appadurai, 1996). Appadurai’ye göre (1996) heterotopya, kültürel görelî bir kavramdır. Her toplumun, kendi toplumsal yapısı içinde özgün ve insan

hareketliliğine dayalı mekânsal yapılar oluşturduğunu savunur. Mekânın aynı anda hem kültürel hem de zamansal olarak çeşitlendiğini vurgular. Bu bağlamda heterotopya, evrensel bir kavram olmasına rağmen, Appadurai’nin kuramında, her toplumun kendi tarihsel ve ideolojik dinamikleriyle şekillenen göreceli bir yapıya sahiptir. Appadurai, heterotopyanın evrenselliğini kültürel göreceli olarak açıklamaktadır (Appadurai, 1996).

“Evrensellik heterotopyaları”, Foucault’ya göre her yerde ortaya çıkabilir, Massey’e göre kültürel ilişkisellik ile oluşur, Appadurai’ye göre ise kültürel görecelik içerir (Appadurai, 1996; Massey, 2005). Her yerde olma hali ile diğer kalan beş ilkeyi de kapsayan bir ilkedir. Fakat Foucault’nun ilkeyi açıklarken kullandığı örneklem alanını kriz ve sapma heterotopyaları olarak ikiye ayırır. Kriz ve sapma heterotopyaları toplumsal gündelik yaşamın doğurduğu heterotopyalardır ve işlevsel ihtiyaca göre şekillenmiştir. Zaman içinde bu işlevlere olan ihtiyaç giderek azaldığından ya da tam tersi arttığından kriz ve sapma heterotopyaları zamansallık içermektedir.

“Kriz heterotopyaları” örneklem alanı mekânsal pratikler bakımından incelendiğinde dönemsel olarak işleve hizmet ettikleri görülmektedir. Temel işlevlerini korumalarına rağmen zaman içinde işlev erozyonuna uğramışlardır.

Örneğin geleneksel aile yapısının mahremiyet normlarına göre ergenliği geçirmesi beklenen erkek bireyin, ya da balayını yaşaması beklenen kadın bireyin aile konutunun dışına gerçekleşmesi beklenen olay evreleri günümüz dünyasında eski anlam derinliğine sahip değildir. Bu şekilde konumlanan heterotopyalar zamansallık bağlamında anlamca erozyona uğramıştır. Bu tür heterotopyalar, bireyin fiziksel veya zihinsel bir kriz yaşadığı, geçiş anlarına (hastanesi, doğumhane) cevap veren mekânlardır, ya da toplumsal normların dışına itilmiş “sapkın” olarak da nitelendirilebilecek, uyumsuz bireylerin konumlandığı, mimari olarak sınırlanmış (hapishane, akıl hastanesi,

ıslah evi) mekânlardır.

“Sapma heterotopyaları” olarak nitelendirilen hapisane, huzurevi, akıl hastanelerine olan ihtiyaç günden güne artmakta bunlara ek olarak günümüz sorunlarından biri olan çeşitli bağımlılıklar ile mücadele için rehabilitasyon merkezleri gibi mekânlar eklenmektedir. Bu durumda sapma heterotopyalarının zamansallık bağlamında artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Fakat sapma heterotopyaları toplumsal normlara göre belirlendiğinden her toplumda farklılık gösterebilmektedir (Agamben ve Heller-Roazen, 1998). Foucault’nun heterotopya anlayışını genişleten teorisyenlerden biri de Giorgio Agamben’dir. Agamben (1995), Homo Sacer adlı eserinde modern iktidarın beden üzerinden kurulduğunu, fakat bu bedenin fiziksel, zamansal ve/veya siyasal olarak dışlanan bir varlık biçimi olduğunu savunur. Homo sacer, uyumsuz istisnai bir figürdür. Homo scar’ın konumlandırıldığı mekânlar, istisnai halinin mekânsallaştığı heterotopya özellikleri taşır. Örnek olarak kaçak göçmenlerin mülteci kampları, karantina bölgeleri verilebilir. Bu mekânlarda zaman, klasik modernist düşüncedeki lineer ve ilerlemeci doğasından ve düzen koruyucu normatif yapısından ortaya çıkar. Agamben bu yapıyı, “kamp istisna halin kural haline geldiğinde açılan alandır” şeklinde tarif eder (Agamben ve Heller-Roazen, 1998)

“Zamansallık heterotopyaları” bakımından, Foucault, Jeremy Bentham’ın 18. yüzyılda önerdiği “panoptikon modeli”, modernitenin toplum üzerinde oluşturduğu görünmez gözetim ve öz-denetimin, mekânsal biçimidir. Panoptikon, merkezi bir kule aracılığıyla tüm hücrelerin denetlendiği, fakat gözetlenenin izlendiğinden haberi olmadığı bir mimari tipolojidir. Bu yapı, mimari biçimselliği ile sağladığı denetimsellik sayesinde iktidar aygıtıdır. Zamansal olarak sürekli gözetim altında tutulma durumu, heterotopyanın hem mekânsal hem zamansal boyutlarının nasıl iç içe geçtiğini gösterir. Mimarlık ve şehircilik bağlamında bu tür yapıların plan kurgusu ve mekânsal

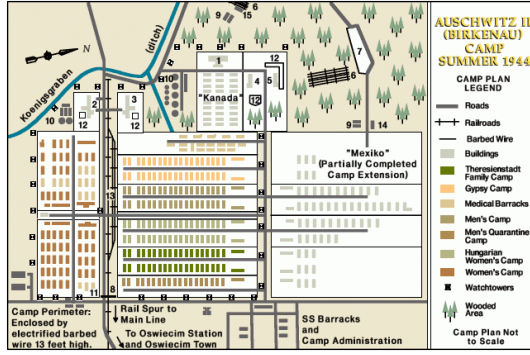
dağılımı, bireyi bastırma, disipline etmek ve kontrolü sağlama üzerine tasarlanmıştır. Bu bağlamda kriz ve sapma heterotopyaları, zamansal sürekliliği, görünürlük ve gözetim üzerinden yeniden düzenleyen sistemlerdir (Bilgiç ve Bilgiç, 2019).

“Sapma heterotopyaları”, Foucault’nun örneklem alanında hapisane, akıl hastanesi ve huzurevi ile örneklendirilirken mekânsal işlevleri kullanıcıların toplumdaki pozisyonları bakımından incelendiğinde toplumsal ayırıştırma-dışlanma gibi etkenlerle var oldukları söylenebilir. Günümüz dünyasında artan kentsel eşitsizlikler, sosyal ve mekânsal ayrışma büyük kentlerde artan sınıfsal ve statüsel farklar olarak mekâna yansımaktadır. Thorns (2004), Kentlerin Dönüşümü-Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam adlı eserinde 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sosyal dışlanma düşüncesinin, kentin yeniden yapılanmasında; kutuplaşma, ayrışma gibi konulara ilişkin sorunlar doğurduğuna vurgu yapar (Thorns, 2004).

Thorns’a göre dışlanma ve ayrışma modelleri, yoksulluk, evsizlik, sosyo-mekânsal ayrışma ve bu üçünün tam zıtı olarak mevkilenen soylulaştırma olarak dörde ayrılmaktadır. Kentin toplumsal yapısında dışlanan grupları Foucault’un sapma heterotopyası ile paralellik göstermektedir. Kentsel suçun arttığı kenar mahalleler, gettolar, kapalı konut yerleşkeleri ve soylulaştırma bölgeleri bu bağlamda sapma heterotopyası olarak nitelendirilebilmektedir. Örneğin getto, kavramsal olarak belirli ırk, din, etnik kökene bağlı topluluğun bir arada yaşadığı bölgedir (Bilgiç ve Bilgiç, 2019).

14. yüzyılda Avrupa’da yaşayan Yahudilerin gönüllü veya gönülsüz yaşadıkları alanlar için kullanılmaktadır (Bilgiç ve Bilgiç, 2019). İlk olarak 10. yüzyılda Yahudilerin, Venedik’te Venedik lehçesine göre getto ya da ghêto anlamına gelen bir döküm fabrikasına yerleştirilmesi ve bu alan ile sınırlandırılarak giriş çıkışlarının kontrol altında tutulması ile yerin adı bir kavrama dönüşmüştür (Bilgiç ve Bilgiç, 2019). Başta Yahudiler olmak üzere azınlıkları denetlemek

amacıyla onların yaşamak zorunda oldukları mahalleler olarak bilinen gettolar tarih boyunca pek çok ülkede ortaya çıkmıştır (Penn et al., 1999). En büyük Yahudi gettosu II. Dünya Savaşı öncesi 1940'da Lordz ve Varşova'da (Şekil 2.34) Naziler tarafından kurulmuştur (Bilgiç ve Bilgiç, 2019). Fazla sayıda insan barındıran küçük yerleşim yerleri, düşük hayat kalitesine mahkûm edilmiş bir toplumun mekânı olarak sapma heterotopyalarına bir örnek oluşturmaktadır. Başlarda Yahudiler için yapılan ayırıştırma zamanla dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır.

Şekil 1. Auschwitz-II kampı yerleşim planı, 1944, (United States Holocaust Memorial Museum, n.d.).

Bir başka örnek ise Amerika'da Chicago, Boston, Los Angeles, vb. büyük eyaletlerde beyazların Afro-Amerikalılara terk ettiği bölgeler getto olarak nitelendirilmektedir. New York'un Harlem bölgesi bilinen getto örneklerindendir (Çeker ve Belge, 2015). Kentsel soylulaştırma kapsamında dönüşüm geçiren eski kent merkezleri de sapma heterotopyaları bağlamında örneklem alanına katılmaktadır. Kentlerin sosyo-kültürel yapısını etkileyerek dokusunu değiştiren kentsel dönüşüm hareketinin önemli sonuçlarından biri "soylulaştırma" (gentrifikasyon) dır (Çeker ve Belge, 2015). Soylulaştırma; A Modern Dictionary of Geography adlı coğrafya sözlüğüne göre şehrin merkezinin yoksulların oturduğu standardın altı olan eski yapılaşmadan arındırılarak çağdaşlaştırılması ve buralara orta-sınıf ve varlıklı ailelerin

yerleşmesidir (Witherick et al., 2001). İstanbul Fikirtepe’de yürütülen projeler soylulaştırma kapsamında incelenebilir.

Foucault’nun evrensellik ilkesi kriz ve sapma heterotopyaları bağlamında tarihsel süreçte farklılıklar göstermektedir. Zamansallık bağlamında değişim içinde olan heterotopyalar mekânsallık bağlamında halen işlevlerini korumaktadır.

Kapalı siteler, gettolar ve kentsel dönüşüm ile soylulaştırılan kent merkezleri sapma heterotopyaları Foucault’nun örneklem alanını zenginleştirmektedir. Foucault’nun evrensellik ilkesinin günümüz mekânları ile zamansallık ve mekânsallık bağlamında yeniden yorumlanması sonucu sınıflandırması Tablo 8’de gösterilmektedir. Sınıflandırma mekânsal, zamansal, kuramsal ve mekânsal pratik bağlamında yapılmıştır.

Tablo 8. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında evrensellik ilkesi.

Foucault’nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örneklemi	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örneklemi
Evrensellik İlkesi Kriz ve Sapma Heterotopyaları	• Yatılı Okul • Askeri Kışla • Balayı odaları • Huzur evi • Akıl Hastanesi • Hapishane	• Bağlı/görelî (Relatif) mekân (Dooren Massey) • Disiplinci mekân (panoptikon) • (Bentham)	• Kültürel eş zaman (Arjun Appadurai) • Kesintili zaman (Giorgio Agamben)	• Azınlık mahalleleri • Mülteci kampları • Kentsel dönüşüm • Soylulaştırma

Foucault’nun ikinci heterotopya ilkesi olan süreklilik ilkesini, heterotopyanın zaman içinde işlevinin değişebileceği; tarihsel süreçte farklı anlamlar kazanabileceğini şeklinde ifade eder (Foucault, 2020). Bu yaklaşım, çağdaş mimarlık ve şehircilik pratiğinde mekânın yeniden işlevlendirilmesi, dönüşmesi ve bellekle ilişkilendirilmesi süreçlerinde

belirleyici kuramsal bir çerçeve sunar.

Bu ilke, mekânın değişken bir yapıda olduğu; toplumsal ihtiyaçlara, politik tercihlere ve kültürel dönüşümlere bağlı olarak yeniden yorumlandığını işaret eder. Süreklilik ilkesine göre aynı mekân, farklı tarihsel kesitlerde, farklı heterotopik anlamlar kazanabilir.

Foucault'nun süreklilik ilkesi, Walter Benjamin'in tarih kuramıyla değerlendirildiğinde, heterotopyaların zamansal derinliği, süreklilik bağlamında ortaya çıkar. Benjamin (1940), tarihsel olayların sürekli ve doğrusal değil, anlamsal bir derinlikle “şimdi” de toplanarak, yeniden okunduğunu savunur. Dönüşen mekânın zamansal sürekliliği heterotopyanın süreklilik ilkesi ile örtüşür (Brand, 1994).

Mimarlıkta, “yeniden işlevlendirme” (refunctionin/adaptive reuse), bir yapının orijinal işlevi dışında yeni bir işlev ile işlevlendirilmesi, korunması ve dönüştürülmesi sürecidir. Bu süreç, Foucault'nun süreklilik ilkesine karşılık gelir. Stewart Brand (1994), *How Buildings Learn* adlı eserinde yapıları, kullanıcıların dönüşüm süreçlerine dahil olduğu, zamanla değişen ihtiyaçlarla yeniden biçimlenen yaşıyan organizmalara benzetir.

Tarihsel süreklilik içinde kentsel dönüşüm geçiren mekânların, geçirdikleri dönüşüme rağmen toplumsal hafıza ve sembolik değerlerin korunması heterotopyanın süreklilik ilkesine karşılık gelir. Kevin Lynch (1960), kentsel imgelemde sürekliliğin kent belleği açısından vazgeçilmez bir önem taşıdığını belirtir. Böylelikle tarihsel mekânlar yalnızca korunmakla kalmaz, yeni işlevler kazanarak şehrin yeni anlatılarında yer bulur.

Foucault'nun heterotopya kavramını açıklamakta kullandığı ikinci süreklilik ilkesidir. Foucault'ya göre; heterotopyalar toplumsal tarihin farklı zamansallıklarında değişim göstermektedir (Foucault, 2020). Foucault'un süreklilik ilkesi ile aktardığı heterotopya kavramını mezarlıklar ile örneklendirmiştir. Mezarlıklar, Endüstri Devrimi öncesi,

ilahi kudretin sembollerinden biri olarak, öte dünya ile ilişkiyi anlatan kilisenin uzamı olarak konumlanan, bir heterotopyadır.

Endüstri Devrimi sonrası gerçekleşen modernleşme hareketi, gündelik hayatta ilahi sembolizmin etkisini azaltarak, insanın ilahi kaynakla bağını neredeyse koparırcasına insanı özgürleştirmiştir. Soyutlaşan yaşamda, mezarlıkların kent merkezinde bulunması da anlam bakımından işlevini yitirmiştir. İnanç merkezi olan kiliseler, kent merkezlerinden taşınmasa da kiliselerin arka bahçelerindeki mezarlıkların kent dışına taşınması modernleşmenin en önemli mekânsal değişimlerinden biridir. Süreklilik heterotopyalarının zamansallıkla olan bağlantısı zayıfladığı gibi değişen mevkileri nedeni ile mekânsallık ile kurulan ilişkide zayıflamıştır. Başlangıçta faniliği hatırlatan bir mevki olan mezarlık, modernite ile işlev değiştirmiş, bazı kültürler için ölülerin defnedildiği soyut, kentle uzamsal bağını kaybetmiş bir mekâna dönüşmüştür. Mezarlıklardan kalan yerler, bir kentsel boşluk haline gelmiş ve sonrasında bu alanlar yeniden işlevlendirilmiştir. Mezarlıklar tarihsel süreç incelendiğinde göç eden kavimlerin yerleşik hayata dair bıraktıkları izler olan nekropollerdir. Mumford (1961), Tarih Boyunca Kentlerin Kökenleri isimli eserinde, nekropollerin henüz yerleşik hayat tanımı yapılamayan göçebe toplulukların göç ettikleri mevkilerde yaşadıklarına dair ilk izleri gösterdiğini vurgular (Mumford, 1961). Nekropollerin bugün ziyaret edilen arkeolojik alanlara dönüşmesi işlevsel değişikliğe bir örnektir.

Mezarlık örneği, zamansallık ve mekânsallık bağlamında; gerek ilk ortaya çıkışı olan nekropoller, gerek Foucault’nun örneklerinde yaptığı kabule göre, gerekse günümüz dünyasındaki konumlandırılışına göre süreklilik heterotopyasına bir örnek teşkil etmektedir. Mezarlıkların geçirdiği zamansal değişim, işlevselliğini kaybetmesine neden olurken, mekânsal değişim uzamsallığını yitirmesine ve geride doldurulmayı bekleyen kentsel bir boşluk bırakmasına neden olmuştur. Kentsel boşluklar, heterotopyanın başka bir heterotopyaya dönüşmeden

işe yaramayan, âtil kalmış boşluklardır (Toprak, 2018). Foucault boşluk kavramını, dördüncü ilkesi olan zamansallık bağlamında, geçici heterokronileri aktarırken “kentin kenarlarındaki bu olağanüstü boş bölgeler” olarak tanımlamıştır (Foucault, 2020). Fakat boşluk bir işlevin kent içinden tamamen alınması kapsamında da değerlendirilebilir. Kentsel boşluklar aslında potansiyeli olan fakat bir belirsizlik durumuna terkedilmiş, yenilenme peyzajının bir parçasını oluştururlar (Toprak, 2018).

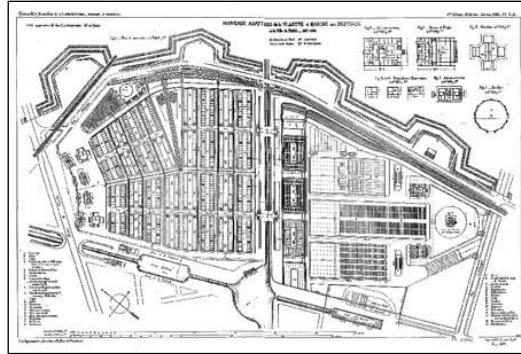
Endüstri Devrimi ile artan modernitenin kentleşme üzerindeki etkilerinin tartışıldığı 1960’lı yıllar modernizmin karşısında duran ve radikal söylemler üreten postmodernitenin yükseliş yıllarıdır. 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü’nün önem verdiği koruma kültürü ile Endüstri Devrimi ve modernitenin el birliği ile eski kentleri uğrattığı kıyımı durdurmaya hedeflemiştir. Tüzüğün Prof. Dr. Cevat Eder’in çeviri metninden alıntılanan ilk maddesi tarihe tanıklık eden kentsel ve kırsal alanları koruma altına almaktadır.

“Madde 1-Tarihi anıt kavramı sadece bir eseri içine almaz, bunun yanında belli bir uygarlığın, önemli bir gelişmenin, tarihi bir olayın tanıklığını yapan kentsel ya da kırsal bir yerleşmeyi de kapsar. Bu kavram yalnız büyük sanat eserlerini değil, ayrıca zamanla kültürel anlam kazanmış daha basit eserleri de kapsar.” Prof. Dr. Cevat Erder (Karadağ ve İncedere, 2020)

Venedik tüzüğü, Atina Anlaşması’nda konuşulmaya başlayan kentsel ekoloji konularının, tekrardan kentleşme, şehircilik, mimari ve sosyoloji disiplinlerinde tartışılmasına neden olmuştur. Endüstri alanlarının kent içinde gelişim süreçleri boyunca kuruluşlarından işlev kaybetmelerine kadar geçen süreçte zamansallık ve mekânsallık bağlamında bu mekânları heterotopya haline dönüştürmektedir. Bu alanlar kent kimliğinin biçimlenmesinde önemli rol oynamaktadır (Karadağ ve İncedere, 2020). 19. ve 20. yüzyıl boyunca üretimin merkezi olan kent merkezlerinde, endüstri alanlarının işlevlerini

yitirmesi veya ekolojik kaygılarla desantralizasyon (merkezden uzaklaşma) ile kent dışında konumlandırılması nedeniyle ortaya çıkan boş alanlar ve bu alanlarda kalan endüstri mekânları tıpkı Foucault’un mezarlık örneği gibi süreklilik heterotopyalarına bir örnek oluşturmaktadır (Karadağ ve İncedere, 2020).

Avrupa kentlerinde II. Dünya Savaşı’nın ardından çöküntü alanları temizlenirken bu alanlardan doğan boşluklarda süreklilik heterotopyası bağlamında değerlendirilir. 1960’larda ortaya çıkıp 1970’lerde iyice belirginleşmeye başlayan süreçte, kentsel yenilenmenin işlevi aslında gelecekteki yeniden yapılanma süreçlerine zemin hazırlamak yönünde olmuştur. Bu dönemde, kentsel korumaya verilen önemin artması, endüstri mirasının korunması için çeşitli kuruluşlar (TICCIH, ICOMOS ve UNESCO, vb.) çalışmalara başlatılmıştır (Karadağ ve İncedere, 2020). Paris’te 1867 yılında III. Napoleon tarafından inşa ettirilen endüstriyel mekân pratiği olan mezbaha alanı (Şekil 2), 1974 yılında kentin dışına taşınmıştır.

Şekil 2. Paris Mezbahası 1974,(Philipp, 2010).

Kentsel boşluk olarak açılan bu alana daha sonra Bernard Tschumi tarafından tasarlanan Parc de la Villette, 1984 ile 1987 yılları arasında inşa edilmiştir (Tschumi, 2018). Parc de la Villette öncesi mezbaha alanının taşınması ile açılan boşluk bu mevkinin geçici süreliğine süreklilik heterotopyasına dönüşmesine örnek verilebilir.

Mevki daha sonra kent parkı olarak işlevlendirildiğinden, zamansallık ilkesinin heterokronik özelliğini de barındırmaktadır.

Gil Doron'nun (2010), Ölü Bölge ve İhlalin Mimarisi (The Dead Zone and the Architecture of Transgression) isimli makalesinde, kentsel boşluk anlamında kullanılan ölü bölgeleri heterotopya kapsamında değerlendirmektedir. Doron'a göre (2010) ölü bölgeler de her yerde bulunur (Doron, 2000; Toprak, 2018). Bu bağlamda evrensellik ilkesi özelliğini de taşımaktadır. Fakat Doron'a (2010) göre, heterotopyalar zaman içinde değişirken, ölü bölgeler aynı kalmıştır. Ölü bölgeler bir heterotopya içinde bulunabilir, fakat heterotopya, bir ölü bölge içinde bulunamaz çünkü ölü bölgelerin belirgin sınırları yoktur (Doron, 2000; Toprak, 2018). Heterotopya ölü bölgenin içinde kümelenmez aksine onu kapsar çünkü heterotopyalar da zaman, zamansız mekânlarda birikir.

Oysa ölü bölgelerde zaman sabit ve belirlidir (Doron, 2000; Toprak, 2018). Heterotopyalar açık görünümüne karşın dışlayıcı mekân özelliğindedir. Ölü bölgeler ise heterotopyaların aksine sınırlı görünümü olan açık mekânlardır (Doron, 2000; Toprak, 2018). Kent içinde işlevini yitirmiş endüstriyel mekân pratikleri olan enerji santralleri ölü bölgelere örnek verilebilir. Bu bölgeler kent içi kritik konumları nedeniyle kontrolü sınırlandırılmış fakat işlevsiz bölgelerdir. Gelecekteki işlevi muğlak olan bu bölgeler Foucault'nun süreklilik ilkesi kapsamında değerlendirilebilir. Süreklilik heterotopyaları zamansallık ve mekânsallık bakımından incelendiğinde gerek zamansız konumlanışları gerekse işlevsiz mekânsallıkları bağlamında heterotopik özellikler barındırmaktadır. Tablo 9'da Foucault'nun süreklilik ilkesi güncel yorumlar ve örnekler eşliğinde tekrardan ele alınmaktadır. Zamansallık ve mekânsallık bakımından yeniden irdelenen süreklilik ilkesi güncel teoriler ve güncel mekânsal pratikler ile zenginleştirilerek açıklanmıştır.

Tablo 9. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında süreklilik ilkesi.

Foucault’nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örnekleme	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örnekleme
Süreklilik İlkesi	• Mezarlık	Adaptif dönüşüm (adaptive reuse) (Stewart Brand)	Tarihsel kesinti/süreklilik (Walter Benjamin)	• Kentsel boşluk • Kentsel dönüşüm

Foucault’nun heterotopya kuramındaki dördüncü ilke olan yan yanalık ilkesi, bazı heterotopyaların, aynı fiziksel alanda, birbiriyle çelişkili, uyumsuz ya da farklı anlam veya işlevlere sahip mekânları ve zamanları yan yana getirebildiğini ifade eder (Foucault, 2020). Bu ilke, mekânın; modern normatif kurgusundaki homojen yapısının aksine, çok katmanlı, eş zamanlı ve çelişkili yapıların bir aradalığı ile meydana gelebileceğini gösterir. İç içe geçmiş, girift ilişkiler ağı ile bağlı ve fiziken birbirinden ayrılamayan ama işlevsel olarak farklılaşan mekânlar, Foucault’nun yan yanalık ilkesi ile açıklanır.

Mekânsallık bağlamında, Edward Soja (1996), “thirdspace” kavramında, mekânı katmanlara ayırır. İlk katman fiziksel olan mekânın kendisidir. İkinci katman temsili mekândır. Soja bu iki katmanı bir üçüncü katman olarak kullanıcı deneyimi ile ortaya çıkan üçüncü bir katmanda birleştirir (Soja, 1998, 2015). Bu katman, Foucault’nun yan yanlık ilkesinde bahsettiği anlamların çakıştığı, çoğulluğun mekânıdır.

Jean Baudrillard’ın (1981), “simülakr teorisinde” ise, bir mekânda hem gerçekliğin hem de temsili kurguların bir arada bulunabileceğini savunur. Bu yapıda bir mekân hipergerçekliğe sahip bir yan yanlık heterotopyasıdır (Baudrillard, 1998).

Zamansallık bağlamında yan yanlık ilkesi, zamanların da çakışmasını temsil eder. Bu durumu Mikhail Bakhtin’in (1981)

“kronotop” kavramı aracılığıyla, zaman ve mekânın birlikte kurgulandığı yapıları örnek vererek aktarır. Müze ve sinema örneklerinde olduğu gibi, geçmiş, şimdiki zamanda birlikte sunulur. Heterotopik mekânlar çoğunlukla, bir yandan geçmişin imgelerini veya nesnelerini barındırırken, diğer yandan şimdiki zamanın deneyimiyle eş zamanlılık gösterir.

Eş zamanlılıktan kaynaklanan zamansal çakışma, yan yanalık heterotopyasını ortaya çıkarır (Thompson et al., 1981). Bu bağlamda Bakhtin’in kronotop tanımı, Foucault’nun yan yanalık ilkesi ile doğrudan örtüşür (Virilio ve Bratton, 2006).

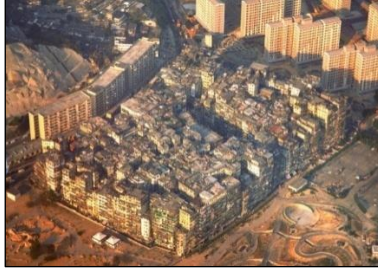
Paul Virilio’nun (1997) “dromoloji (hız mantığı)” kuramı ise, mekânda eş zamanlı çoklukların artan hızla tüketilmesini inceler. Bu da heterotopik mekânlarda zamanın sıkıştırılması anlamına gelir. Dromoloji, yunanca “dromos” koşu, hız anlamına gelir. Virilio’nun kuramı, modern toplumlarda, gündelik hayatın akış hızının mekânı ve zamanı nasıl yeniden şekillendirdiğini ele alır. Virilio’ya göre mekân artık sabit bir deneyim değil; anlık görüntülerle iç içe geçmiş bir zamansallığı temsil eder (Virilio ve Bratton, 2006).

Foucault’un yan yanalık ilkesi bağlamında verdiği örneklerden tiyatro ve sinemalar işlevsel olarak uyumsuzluklar içermektedir. Bir tiyatro ya da sinema sahnesi mekân içinde bambaşka bir mekân kurgular. Acem Bahçesi örneği ise anlamsal bakımdan uyumsuzlukları temsil eder. Tiyatro ve sinema zamansal ve mekânsal bağlamda incelendiğinde, zamanı mekândan koparıcı etkiye sahiptir. Tiyatro ve sinema, farklı zamanların farklı mekânlarda, katmanlı bir biçimde gerçekleştiği heterotopyalara örnektir. Acem Bahçesi örneğinde ise kendisi belirli bir mevkide konumlanan bahçenin, anlamsal bütünlüğünü dünyanın dört bir tarafından gelen bahçelerle oluşturmuştur. Bu yönden Acem Bahçesi örneği ne tam anlamıyla zamansallık içerir ne de aidiyet barındırmayan mevkisi ile tam anlamıyla mekânsallık içerir. Parçalı ve uyumlu yapıların, bütüncül olarak zorunlu birlikteliği

bu mekânsallığı silikleştirmektedir. Foucault’nun örneklem alanında kullandığı, tiyatro, sinema ve acem bahçesi, çelişkiler barındıran heterotopyalar olmalarının yanı sıra aynı zamanda illüzyon özelliklerine sahip heterotopik mekânlardır.

Shane (2011), 1945’ten Bu Yana Kentsel Tasarım: Küresel Bir Bakış Açısı (Urban Design Since 1945: A Global Perspective) isimli eserinde kentsel düğüm noktalarının birer heterotopya olduğunu savunur. Shane’nin (2011), heterotopya bahsi içinde geçen kentsel düğüm noktaları, metropolis niteliği taşıyan kentlerde farklı ölçekteki kentsel alanları birleştiren kompozit yapılardır (Shane, 2011). Toprak (2018), kentsel düğüm noktalarını kentin merkezi veya belirli noktalarına ulaşım hattı ile uzamlanan nirengi noktaları olduğunu söyler ve örnek olarak Levent Metro istasyonunu verir (Toprak, 2018). Toprak’a göre (2018), istasyon, yeraltı pasajı aracılığıyla üç farklı alışveriş merkezine bağlantısı olan bir düğüm noktasıdır. Metropollerin bir parçası olan kentsel düğüm noktaları, farklı zaman ve ölçeklerde çalışan kentsel mekânları birleştiren yapılardır. Kentsel düğüm noktaları Foucault’nun yan yanalık ilkesine göre heterotopya olarak kabul edilmektedir.

Mahalle ölçeğinde; din, dil, ırk ve sosyo-kültürel farklılıklar nedeniyle mekânsal uyumsuzluklar gözlemlenen bu tür kentsel mekânlar, topluluğun çeşitliliğine göre farklı kültürel yansımalar ve farklı mimarileri bir arada bulundurmaktadır (Shane, 2011). Kayıt dışı küçük endüstri, ticaret yerleşmesi ve konut yerleşimi olan ve 1994 yılında yıkılan, “Kowloon Duvarlı Şehri” ni heterotopya örneği açısından değerlendirmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Kowloon Duvarlı Şehir 1980-1994, (Ozkan Ozbek ve Yaman, 2017).

Düşeyde yükselen mahalleler gibi nitelendirilebilecek karma kullanımlı yapılar heterotopya sayılmazken, sosyo- kültürel gruplanmaların yoğun olduğu mahalleler yan yanalık ilkesine göre heterotopya olarak değerlendirilmektedir. San Fransisco California’da bulunan Çin Mahallesi (China Town), İstanbul’da azınlıkların yoğunlaştığı Fener ve Balat mahalleleri, Berlin’de Kreuzberg işçi mahallesi (Şekil 4) yan yanalık ilkesine göre heterotopya olarak kabul edilebilmektedir.

Şekil 4. Kreuzberg 1970, (Ozkan Ozbek ve Yaman, 2017).

Yan yanalık ilkesi güncel yorumlar eşliğinde genişletilen örneklem alanına göre incelendiğinde zamansallık ve mekânsallık bakımından, çok katmanlı heterotopyaları temsil etmektedir. Tablo 10’da Foucault’nun yan yanalık ilkesi için verdiği örneklem alanı güncel teoriler ve örnekler eşliğinde yorumlanarak, zamansallık ve mekânsallık bağlamında yeniden irdelenmiştir.

Tablo 10. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında yan yanalık ilkesi.

Foucault’nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örnekleme	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örnekleme
Yan Yanalık İlkesi	• Tiyatro • Sinema • Acem Bahçesi	Simülakr mekân (Jean Baudrillard)	Eş zamanlı çokluk (Paul Virilio)	• Tema parklar • Kentsel düğüm noktaları • Azınlık mahalleri

Michel Foucault’nun heterotopya kuramında yer alan zamansallık ilkesi, heterokroni, belirli mekânların, toplumun hâkim zaman akışından kopuk, zamansal olarak yalıtılmış, katmanlaşmış biçimlerde işlediğini ileri sürer (Bayrak Uluğ, 2025; Foucault, 2020). Bu mekânlar, biriktiren müzeler veya kütüphaneler gibi geçmişi sabitleyen yapıda ya da yalnızca geçici süreyle var olan fuar, festival alanı türünde oluşumlardır. Söz konusu ilke, çağdaş mimarlık ve şehircilik kuramlarında, zaman-mekân ilişkisini çok katmanlı ve ilişkisel biçimle derinleştirilmiştir.

Zamansallık ilkesine, Henri Lefebvre (1974), Mekânın Üretimi (La Production de l’Espace) isimli eserinde aktardığı “mekânın üçlü diyalektiği” ile; “algılanan, tasarlanan ve yaşanan mekân” bağlamında, kuramsal bir temel sunar. Lefebvre’nin yaşayan mekânların karşılığı heterokronik mekânlardır. Çünkü bu mekânlar, sadece işlev odaklı değil, anlamsal derinliğe de sahip mekânlardır.

Bu tür heterotopya mekânları, hafızanın, ritüelin ve zamansal anlam üretiminin deneyimlendiği yerlerdir. Bu bağlamda heterotopyalar, zamansal süreklilik ile mekânsal kırılganlığın aynı anda var olduğu, mekânsal konfigürasyonlardan meydana gelir (Al, 2011; Lefebvre, 2023).

Bakhtin’in (1981), “kronotop” kavramı, zaman ile mekânın birbiriyle iç içe geçmiş ve anlatı kurgusuyla biçimlenmiş yapılar olduğunu savunur. Mimari ve kentsel tasarım bağlamında bu kuram,

heterokronik mekânların, tarihsel zamanın çeşitli dönemlerini, bugünün mekânsal yapılarıyla eş zamanlı olarak bir arada taşıdığı yerler olduğunu savunur (Thompson et al., 1981). Zamansallık heterotopyalarından biri olan müze örneğinde, mekân fiziksel bir sergi alanıdır, hem de geçmişin sembolik zamansallığını içinde barındıran kronotopik bir yapıdır (Foucault, 2020; Thompson et al., 1981). Bu tür yapılar, toplumsal bellek ile mekânsal kurgunun birleştiği zamansal heterotopyalar olarak yorumlanabilir.

Heterotopyanın zamansallık ilkesi ile doğrudan ilişkili bir başka teorik yaklaşım “geçici şehirleşme” (temporay urbanism) adı altında yürütülen projelerin, kuramsal temelini oluşturur. 2000-2003 yılları arasında Berlin’de yürütülen, kentsel alanlardaki artık alanların geçici kullanımına yönelik stratejileri araştırma projesi, “Urban Catalyst” kapsamında geliştirilen kurama göre, zamanla değişen sosyal ihtiyaçlara karşı geçici yapılar ya da kullanım dışı alanlarda ortaya çıkan ve esnek, açık uçlu ve deneysel kentsel oluşumlardır (Oswalt et al., 2013). Heterotopik bağlamda bu yapılar, planlamada lineer ilerleyen zamansallığa karşı geçiciliği temsil etmektedir. Örnek olarak işgal edilen boş yapılar, açık hava pazarları, mevsimlik göçmen barınakları ya da festival alanları verilebilir.

Burada zaman, sadece kronolojik değil; geçici, döngüsel ve çoğul biçimde algılanır. Aynı zamanda kentsel gelişim bağlamında, sürdürülebilirliği destekleyen nitelikli bu yaklaşım heterotopyanın zamansallık ilkesi ile örtüşmektedir.

Foucault, heterokronileri zamanı biriktiren, zamanın kırılğanlığını ya da geçiciliğini temsil eden mekânlar olarak nitelendirmektedir (Foucault, 2020). Zamanın dilimlenmesi ile ortaya çıkan heterokroniler, her dilimin bir diğerinden kopuşuna da gösterge olmaktadır. Bu tür heterokronik oluşumlar tarihsel süreçte meydana gelen zaman kırılmalarının mekâna yansımalarıdır. Mutlak bir kopuşu anlatan mezarlık heterotopyalarında hayatın kaybı ile simetrik olarak

sonsuzluğa açılım vardır. Aynı zamanda bir yığın halinde zamanı biriktiren heterotopyalar da vardır. Foucault bunlara örnek olarak müzeleri, kütüphaneleri verir. Modernizmin birikimi örgütleme projesi olarak değerlendirilen müze ve kütüphaneler bu anlamları bakımından birer heterotopyadır. Foucault, eleştirel müzecilik konusunu kuramsal çerçevede şekillendiren en önemli teorisyenlerdendir (Bayrak, 2025)

Foucault, zamansallık ilkesini açıklarken bir diğer durum olan zamanın ne dilimlendiği ne de üst üste yığıldığı aksine zamanın önemini yitirdiği durumdan bahseder (Foucault, 2020). Bu durumu temsil eden heterotopyalar zamanın herhangi bir anına çapa atmazlar, zamansız oldukları kadar bulundukları zamana ait mekânlardır. Bu durumu fuar yerleri, festival alanları, tatil köyleri ile açıklamaktadır. Bu türden heterotopyalarda, zaman kırılarak kesintiye uğrar, farklı zamanlar bir araya gelir ya da tamamen kaybolur.

Modernite, yeniden kurmalara bağlı toplumsal kolektif belleği oluşturur (Huyssen, 1999). Bir nesilden diğerine sözlü ya da yazılı aktarılan bellek, mekânsal olarak anıtsal yapılar aracılığı ile aktarılır. Bu noktada palimpsest kavramından söz etmek gerekir. Yunanca, “palin” (yeniden) ve “psestos” (kazınmış) sözcüklerinden oluşan kavram yeniden yazılmış parşömen anlamına gelmektedir. Kâğıdın zor bulunduğu dönemlerde el yazması kitapların kazınarak tekrar yazılması nedeniyle üst üste binen izlerin katmanlaşmasına palimpsest denilmektedir. Palimpsest eski ve yeninin iç içe geçtiği, izlerin aradan çekildiği, iki ruhun bir bedende hayat bularak, belleğin yeni bir deneyime dönüşmesi gibi yorumlanabilir (Apaydın, 2019).

Modernizm zamanı düz bir biçimde ileri giden ve geri dönüşü olmayan zamansallık kabulü yaparak mekânı soyutlaştırır. Postmodernizm ise zamanın ileri geri salınımlar yaparak hızla kan helozonik yapıda olduğu kabulünü yaparak mekânın somut, yaşanan, farklılıkları barındıran, parçalanmış bir yapıda olması gerektiğini savunur (Olgu, 2009). Modernizm toplumsal ve mekânsal ilişkileri

adete tek bir çizgi ile tüm düzenlerken, postmodernizm birbirinden farklı pek çoğu birbiri ile kesişen ve düz olması gerekmeyen çizgisellikle bir aradalığın mekânlarının oluşturmaktadır. Postmodernizm sayesinde üretilen mekânsal söylemler eş zamanlılık olgusundan beslenir. Modernizm ile adeta endüstriyel bir ürün üretir gibi üretilen mekânlar, postmodernizmin eş zamanlılık tezi ile kimlik kazanmış, özgünlüğü olan, farklılıkların mekân üzerinde varlıklarını koruyabildiği bir mekân üretim anlayışına evrilmiştir. Küreselleşme ile zaman-mekân ilişkisinin dönüşümü, kültürel değişimin tek tip olmadığı bu nedenle de mekânsal oluşumların tek tip olamadığı bir tasarım anlayışı oluşturmuştur (Olgı, 2009).

Zaman içinde değişerek yeniden oluşan kentsel mekânlar da palimpsest olarak yorumlanmaktadır. Farklı zamanlarda farklı yaşanmışlıklar biriktirmiş mekânların bir araya gelmesi ile kentsel mekânın geçmiş zamanından kalma sabitleri birleşerek işleyen bir doku oluşturur. Bu tür mekânlar kollektif hafızayı canlı tutan palimpsestler oluşturur. Tüm bu yorumlar eşliğinde palimpsestler heterokroniktir yorumunu getirmek mümkündür. Tablo 11’de zamansallık ilkesi, güncel yorumlar ve örnekler ile genişletilmiş, zamansallık ve mekânsallık bağlamından yeniden yorumlanmıştır.

Tablo 11. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında zamansallık ilkesi.

Foucault’nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örnekleme	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örnekleme
Zamansallık İlkesi Biriken ya da geçici	• Müze • Kütüphane • Fuar • Panayır • Sergi • Tatil Köyleri • Genelevler	Üçlü mekân (Lefebvre)	• Kronotop, geçici mekân (Mikhail Bakhtin) • Geçici şehirleşme (temporay urbanism) • (Phillipp Misselwitz, vd.)	• Palimpsest • Açık hava pazarları • Mevsimlik göçmen barınakları • Fuar Alanları

Michel Foucault’nun heterotopya kuramındaki beşinci ilke, belirli heterotopik mekânların topluma açık olduğu ya da erişimin karmaşık ritüellerle, toplumsal ya da teknik koşullarla sınırlandırıldığı alanlar olduğunu ileri sürer (Foucault, 2020). Bu tür mekânlar, mimari biçimleriyle değil, sosyo-mekânsal altyapıları, toplumsal kodları ve güvenlik ölçütleriyle düzenlenen kabul sistemleri üzerinden işler.

Foucault, hamamlar, mezarlıklar, dini alanlar ya da kapatılmış kamusal tesisler gibi örneklerden söz eder; ancak çağdaş kent teorileri, bu ilkeleri daha geniş, ağ-temelli ve dijital-analog karma yapılar içinde yeniden tanımlar (Savitskaya, 2022; Stark ve Castells, 1997).

Mekânsallık bakımından açılma kapanma heterotopyaları, Manuel Castells’in (1996), *The Rise of the Network Society*” adlı yapıtında geliştirdiği “mekânın akışları” (space of flows) kurama göre, iletişimsel, dijital ve ekonomik ilişkiler üzerinden kurgulanan bir akış alanı olarak tanımlanır. Bu bağlamda, kentsel mekân giderek daha fazla ağ üzerinden filtrelenen, erişim kodları ve altyapı eşikleri ile oluşur. Kapalı siteler, kartlı geçiş sistemleri, biyometrik güvenlik üniteleri, yüz tanıma altyapıları, toplumsal filtreleme mekânizmaları olarak çalışır. Castells’e göre (1996), günümüzde mekân sadece inşa edilen değil, erişim kodları üzerinden şifreleyen biçimsellik gösterir (Savitskaya, 2022; Stark ve Castells, 1997).

Bu bağlamda denetime bağlı açılma ve kapanma özelliği gösteren heterotopyalar, güvenli konut siteleri, özel kampüsler, kurumsal kompleksler gibi kısmi kamusal/kısmi özel mekânsallık gösterir. Böyle bir heterotopik yapı, yalnızca fiziksel sınırlarla değil, aynı zamanda algısal ve eşikler üzerinden oluşturulur.

Zamansallık bakımından, kapanma ve erişim denetimi mekânın örgütlenişiyle sınırlı değildir. Erişim, mekânın zaman içindeki ritmini, hızını ve akışını da kontrol eder. Stephen Graham ve Simon Marvin (2001), coğrafi bağlamda “parçalanmış kentsellik” (splintering

urbanism) kavramını geliştirerek, çağdaş kentlerin altyapısal olarak ayrıştığını, farklı toplumsal gruplar için farklı zaman-mekân rejimleri yarattığını savunur (Graham, 2001). Bu ayrışma, sadece fiziksel engellerle değildir; zamansaldır. Bekleme süreleri, gecikmeler, kısıtlı erişim zamanları ve güvenlik protokolleri geçikmenin temel nedenini oluşturarak “tıkanmış zamanlar” ortaya çıkarır (Graham, 2001). Örneğin, kent dışı bir bölgeden kent merkezine ulaşım, toplumsal olarak engellenmiş, yavaşlatılmış ya da uzatılmış olabilir. Bu durum zamansal bir geçiş oluşturur. Bu bağlamda tıkanmış zamanlar, zamansal akışın kesildiği ya da belli başlı koşullarla başlatılabildiği koşullara işaret ederken Foucault’nun açılma-kapanma ilkesiyle de örtüşür. Rötat yapan uçak yolcularının ya da transit yolcuların askıda kalmaları, kampüslere kullanıcı dışı sınırlı ve kontrollü erişim getirilmesi de bu konuda örnekler olarak verilebilir. Böylelikle Foucault’nun, motel, konuk-misafir odası gibi aidiyet barındırmayan mekânları güncel olarak aynı aidiyet duygusunu barındırmayan terminal bekleme alanları gibi genişletilebilir. Bu tür mekânlar bulanık sınır, ara mekân, çekişme mekânı olarak da adlandırılır. Bu mekâna girilir ama mekânda nüfuz sahibi olunamaz. Bu nedenle bu mekânlar kolayca nüfuz edilemeyen mekânlar olarak tanımlanır.

Toplumsal düzeyde belirli marjinal bir grubun sahiplendiği ve gruba dahil olamayanların giremediği çekişme mekânları bu örneklem alanını genişletmek için kullanılabilir. Burada gruplaşma düzeyi etnik köken, dini köken, siyasal görüş ya da daha genel anlamıyla görüş ayrılığı nedeni ile ortaya çıkabilir. Çatışma mekânları³ etnik kökenin hâkim olduğu bir mahalle olarak kalıcı bir konumlanma sağlarken, toplumsal dinamiklerle anlık oluşan eylem alanları da geçici bir çatışma heterotopyası olarak kabul edilmektedir. Stavros Stavrides, 2010

³ Metinde geçen çatışma mekanları, heterotopya bağlamında sosyolojik açıdan kullanılmıştır. Mimari açıdan bu mekanlar (mahalleler, sokaklar, caddeler, meydanlar, vb.) sosyal etkileşim alanlarıdır.

yılında yayımladığı “Kentsel Heterotopya, Özgürleşme Mekânı Olarak Eşikler Kentine Doğru” (Towards the City of Thresholds) adlı kitabının sekizinci bölümünde “kentsel çatışma” ların kentsel mekânda gerçekleştiğini 2008 yılında Atina’da gerçekleşen gençlik ayaklanması üzerinden vermektedir (Stavrides, 2016a). Bu kentsel çatışma alanları4 aynı zamanda bir özgürleşme mekânı olan heterotopyalardır (Stavrides, 2016a).

Kentsel adaletin yalnızca homojen mekânlarla kurgulanmış bir ideal kentte mümkün olması varsayımının karşısında eleştirel olarak doğan kentsel çatışma mekânları; gerçekte kentsel adalet arayanların bir araya geldiği üçüncü bir tür coğrafi konumlanma canlandıran heterotopik mekânlardır(Stavrides, 2016a). Stavrides bu söylemini, 1960’lı yılların eleştirel düşüncesi saunan Lefebvre’nin gündelik hayat eleştirisi ile kastettiği kentin üretim alanı olmaktan öte gündelik hayatın geçtiği, öz-farklılaşma, kişisel ya da kolektif direniş pratiklerini içeriyorsa kentin içine dağılmış ötekilik mekânları olabileceği söyleminden türetir. Örnek olarak Certeau’nun (1984), “bir göçmen ya da metaforik bir kent, planlı ve okunaklı kentin açık metnine sızar” güçlü söylemini verir. Stavrides bu söylemlerini 2016 yılında yayımladığı “Müşterek Mekân, Müşterekler Olarak Şehir” adlı kitabında modernizm eleştirisi bağlamında genişleterek açmaktadır (Stavrides, 2016b).

“İdeal toplumu örgütleme sorunu ideal bir şehirdeki farklı mekânları etkili bir şekilde düzenleme sorununa doğru taşımak, bir şehrin ya da yerleşimin orada yerleşmiş insanları yansıtıldığını örtük olarak varsayar. İdeal bir şehir net sınırlarla ve kentsel ‘işlevler’ için ayrılmış özel alanlara sahip, planlı ve üzerinde oynanamaz bir kent toprağı olarak tasavvur ediliyorsa o zaman bu şehrin inşasına sebep teşkil eden toplum da eşit derecede ‘sonsuz’, kendi dışarısından net bir şekilde ayrılmış ve hiçbir zaman tökezlemeyen bir makine olarak

tasavvur edilecektir. Kendi kentine yeten ve kendi kendisini idame eden bir bütün olarak bu tür bir kurtarılmış, ahenk içindeki, özgürleşmiş, özerk vs. toplumun hayalini kurmak bahsi geçen ideal şehir imgelerini kullanan herhangi bir özgürleşme mücadelesini doğrudan etkileyecektir.

Müşterekleşme, kapalı bir toplumun katı hudutlarıyla sınırlandırıldığından nasıl çitleme pratiklerine dönüşmeye yazgılı ise özgürleşmede sembolik olarak ya da gerçek anlamıyla barikatlarla çevrili herhangi bir mıntıkaya kapanmaya zorlandığında (ya da bunu seçtiğinde) karşısına dönüşebilir.” Stavrides 2016.

Stavrides’in yukarıdaki söylemi modernizm hayali olan ideal kent ütopyalarının oluşturduğu sınırların, kısıtların, tarihsel süreçte kentsel çatışmaları tetikleyeceği yönündedir. Tablo 12’de açılma-kapanma ilkesi, güncel yorumlar ve örneklem alanı ile genişletilmiş zamansallık ve mekânsallık bağlamından yeniden yorumlanmıştır.

Tablo 12. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında açılma-kapanma ilkesi.

Foucault’nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örneklemi	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örneklemi
Açılma-Kapanma Heterotopuları Açılma, Denetim, Kapanma	• Hapishane • Kışla • Sauna-Hamam • Motel • -Konuk Odası	• Ağ mekânları • (Manuel Castells) • Eşik mekânlar, Müşterek mekânlar (Stavros Stavrides)	Tıkanmış zaman (Stephen Graham ve Simon Marvin)	• Güvenlikli konut siteleri • Kampüsler • Kurumsal kompleksler • Çatışma ve etkileşim mekânları (sokak-meydan) • Kentin ulaşımı zorlaştıran yapısı

Foucault, heterotopyaları tanımlarken altı ilke sunmuştur. Bunlarda altıncısı ve sonuncusu olan işlevsellik, mekânların illüzyon ya da öteki mekânlar olarak kentte yerini alır (Foucault, 2020). İllüzyon mekânları; gerçekliğin kurmaca bir tersyüzü olarak tasarlanan, “gerçek olmayan” bir mekânsal deneyimi, zamana çapalanamadan yani zamandan bağımsız ve kopuk bir mevkide yaşatan heterotopik mekânlardır. Öteki mekânlar; toplumsal normatif sistemin ya da modern normatif mekânların; eksiklerinin yerini alan, telafi eden, çoğunlukla kendi iç koşulları olan ve katı biçimde düzenlenmiş karşı-mekânlardır.

İllüzyon mekânları, bireyin algısını manipüle eden, sahte bir bütünlük veya gerçeklik duygusu yaratmak amacıyla tasarlanmış mekânlardır. Bu mekânlarda gerçeklik algısı zaman yoksunluğu nedeniyle kaybedilir.

Mekânsal bakımdan işlevsellik ilkesi incelendiğinde, Guy Debord’un (1967), “Gösteri Toplumu” (The Society of the Spectacle) isimli eserinde Marksist eleştirel bir yaklaşımla, tüketim ve gösteri mekânları üzerine geliştirdiği teori heterotopyanın işlevsellik ilkesindeki illüzyon mekânların mekânsallığına tüketim boyutu ile yaklaşır. Kapitalist üretimin gösteri gibi sahnelediği, sembolik düzlemlerle donatılmış, içe dönük, görünmez eşikler nedeniyle toplumun sadece belirli kesimlerine nüfuz eden kapalı alanlardır (Debord, 2020).Örneğin, Dubai ve Las Vegas gibi şehirler, dış dünya ile bağları olmayan, kendi iç estetiğiyle bağımsız çalışan kurgusal uzamlardır. Bu bakımdan illüzyon oluştururlar.

Benzer biçimde temalı tatil köyleri de bu konuda bir örnektir. Ülkemizde de sık rastlanan bir örnek olan bu tatil köyleri bulunduğu coğrafyada, bambaşka bir coğrafyanın, kentin dokunun yapay bir replikasını sunmaktadır. Akdeniz sahilinde, Moskova’nın Kızıl Meydan temasına sahip bu meydanı simüle etmiş bir tatil köyü örnek verilebilir. Bu bağlamda ulusal kimliklerin simülatif biçimde sergilendiği expo

fuurları da ilüzyon heterotopyası olarak değerdendirilir. Bulunduğu şehre, başka bir şehrin temsili halini getiren kapalı siteler (Ankara’da İstanbul Boğazı Manzaralı kapalı konut siteleri, vb.) ilüzyon heterotopyalarına güncel örnekleri oluşturur. Dijital platformlardaki sanal müzeler de bu konuda bir örnek teşkil etmektedir.

Simölasyon Kuramı ile bilinen Jean Baudrillard’ın postmodernizm söyleminde, Batı toplumlarının bütün değerdleriyle birlikte çöktüğünü savurunur. Bu söylemin ile hakikat (gerçek) ile sanal olanın arasındaki ayrımın ortadan kalktığı ve toplumunda bundan ayrı düşünölemeyeceğı yeni bir döneme girildiğini savunmaktadır (Baudrillard, 1997b). 1980’li yıllara kadar toplumsal sorunlara Lefebvre ve Barthes etkisi ile nesne merkezli tüketim pratiklerinin analizi ile yaklaşan Baudrillard, 1980 sonrası toplumun yeni bir yöne evrildiğini bu yönünde postmodernizm olduğunu söylemektedir.

Baudrillard, 1998 yılında yayımladığı “Simularklar ve Simölasyon” adlı eserinde bu çağın sorumluluğunu üzerine aldığını ve onu çözümlemeye çalıştığını söylemektedir (Baudrillard, 1998). Modernite ile çoğul birlikteliğin içinde eridiğı düşünölen toplum, postmodern dönemde hızlı bir çözümlme sürecine girmiştir (Baudrillard, 1991). Baudrillard’a göre topluma dair her söylem toplum tarafından hızla emilip yutulmakta ve hayat hiçbir şey olmamış gibi devam etmektedir(Baudrillard, 1997a).

Disneyland’leri heterotopya olarak değerdendirmesi, Baudrillard’ın simölasyon teorisine dayanmaktadır. Disneyland, tüm iç içe geçmiş simölakr düzenini anlatan bir modeldir. Bir ilüzyon yaratarak çekim merkezi olmasının altında yatan en önemli neden Amerikan toplumunun minyatürize edilmiş zevkleri, kısıtlamaları ve sevinçlerinin aynı mevkide toplanmasıdır (Baudrillard, 1997a). Shane (2008) Baudrillard’ın simölasyon teorisin örnek olarak verdiği Disneyland tema parkalarının ilüzyon heterotopyaları ile örtüşen güncel bir örnek olduğunu vurgular.

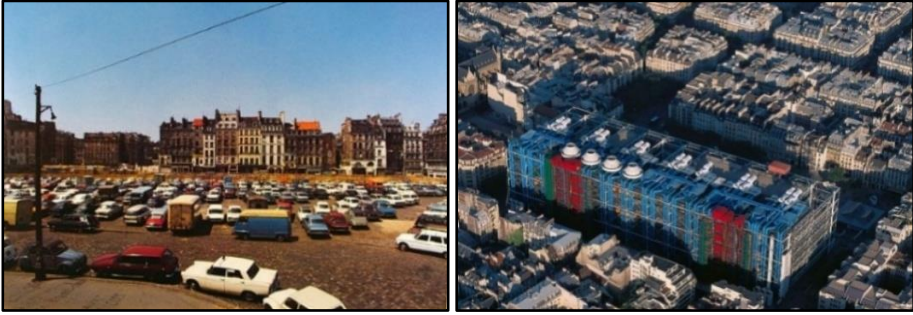
Baudrillard’a, Disneyland’ın ideolojik bir analizini Louis Marin’nin 1973’te yazdığı “Ütopyalar, uzay oyunu” (Utopiques: Jeux d’espaces) eserini örnek verir (Baudrillard, 1997a). Baudrillard’a göre Amerikan değerlerinin övgüsü, yaşam tarzının özeti, çelişkili bir gerçekliğin idealize edilmiş hali, fakat bu durum “ideolojik” bir örtü gibi, üçüncü düzenin simülasyonunu gizler.

“Disneyland, 'gerçek' ülke olduğunu, Disneyland olan 'gerçek' Amerika'nın tamamını gizlemek için vardır, tıpkı hapishanelerin, toplumun bütünüyle, sıradan her yerde bulunmasıyla, yani hapishane olduğunu gizlemek için orada olması gibi. (Baudrillard,1997).

Baudrillard’a göre Disneyland, ondan geri kalan her şeyin gerçek olduğuna inanmamızı sağlamak için hayali olarak sunulur oysaki Los Angeles’ın tamamı ve onu hatta tüm Amerika artık gerçek değil, hiper gerçek düzene ve simülasyon düzenine aittir. Gerçekliğin kurgusunu karışıklıkla canlandırmak için kurulmuş bir baskı makinesidir(Baudrillard, 1997a). Bu hali ile Disneyland fikri artık dünyanın pek çok yerine nüfuz etmiştir.

İllüzyon heterotopyaları dönemsel toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan ve hızla değişime uğrayabilen mekânlardır. Lieven De Cauter ve Michiel Dehaene’nin (2008) editörlüğünü yaptığı, “Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society” başlıklı derleme eserin altıncı bölümünün de, Parçalanmış Metropolde Heterotopya (Heterotopia in the Splintering Metropolis) isimli kitabın David Shane’nin yazdığı İllüzyonun Heterotopyaları: Beaubourg’dan Bilbao’ya ve Ötesine (Heterotopias of Illusion: From Beaubourg to Bilbao and Beyond) başlıklı bölümünde, illüzyon heterotopyalarını, belirli davranış kodları çerçevesinde biçimlenen ve güncel moda akımları tarafından hızla dönüştürülebilen mekânlar olarak tanımlar (Shane,2008).

Shane (2008), illüzyon heterotopyalarını yanıltıcı olan bir gerçeklik duygusu yaratmak üzere inşa edilmiş yerler veya alanlar olarak ifade eder. Beaubourg müzesi (Centre Pompidou), (Şekil 2.42) ya da Bilbao gibi şehirlerdeki sanat ve kültür mekânları, Paris'in ortasında bulunan Disneyland (Şekil2 2.38) gibi örnekler ile illüzyon heterotopyalarının örneklem alanını genişletmektedir (Shane, 2008). Bu örnekler; alışılmışın dışındaki deneyimlerle, illüzyon yaratan, algıyı değiştiren heterotopik mekânlardır (Shane, 2008).

Şekil 5. Pompidou yapılmadan önce ve sonra, Beaubourg, (Barba, 2021).

19. yüzyılda Beaubourg bölgesi “Paris’in bir numaralı istenmeyen adası” olarak kabul ediliyordu. Tahliyesi olmayan, standartların altında binalardan oluşan bölgede altyapı yetersizlikleri nedeniyle sık sık hastalıklar görülmektedir (Witec, 2014). Paris'in kalbindeki bu alan 20. yüzyılın başlarında terk edilmiş gibi görünüyordu.

Les Halles kullanıcıları için bir otopark alanına dönüşmüştü (Witec, 2014). 1960'larda Başkan Georges Pompidou, Fransız kültürünü ve sanatını geliştirmek için çağdaş sanat mekânı olarak Beaubourg bölgesini seçmiş ve Pompidou Merkezi için büyük bir proje başlatmıştır (Witec, 2014) . Proje için açılan yarışmaya 681 öneri sunulmuş, Renzo Piano ve Richard Rogers jüri tarafından seçilerek yarışmayı kazanmıştır (Şekil 6).

Şekil 6. Pompidou inşaat alanı ve hava fotoğrafı, (Barba, 2021; Piano, 1977).

İşlevsellik ilkesi zamansallık bakımından incelendiğinde, Foucault (1984), bu türe örnek olarak, içinde zamansallık barındırmayan, zamanın önemi olmayan genelevleri, gemileri vermektedir. Baudrillard (1994), “simülasyon teorisinde” gerçekliğin yerine geçen temsil mekânlar sayesinde, zamanın askıya alındığını savunur ve tema parkları (Disneyland gibi) bu konuda örnek verir. Bakhtin (1980), “kronotop teorisinde” tarihsel sahneden bahseder. Bu tür mekânlarda tarihsellik, tarihin bambaşka bir zamanında taklit edilerek sahnelenir (Thompson et al., 1981). Tarihi dokuya öykünen, ama gerçekte bulunduğu konumda hiçbir tarihi doku kodu olmayan, zamansız alışveriş sokakları bu türe örnek verir.

Foucault, illüzyon mekânları dışında öteki mekânlardan da bahsetmektedir. Toplumun dışladığı, bastırdığı ya da gerçekleştiremediği normların mekânsal olarak ifadesi ve telafisidir. Öteki heterotopyalar, Agamben’in (1998), “homo sacer” teorisinde, uyumsuzların mekânı olarak açıkladığı, zamanın içine girildiği an kesintiye uğradığı, dış dünya ile bağı kopuk mekânlardır. Bu mekânlara, hapisane, manastır ya da askeri kamplar örnek verilir.

Walter Benjamin’in (2007), Aydınlanmalar (Illuminations) isimli eserinde, eleştirel yaklaşım kültürel analizler yapar. “Tarih Kavramı Üzerine” başlıklı metninde, tarihsel deneyimin doğrusal ilerlemediğini, belirli anlarda hatta şimdide yoğunlaştığını savunur. Bu yaklaşımı ile bu tarz ötekileşen mekânların, zamansallığını açıklar. Bu tür mekânlar

dış dünyadan kopuk, dış dünyaya göre bir çeşit öteki durumu oluşturur. Benjamin, Paris'in pasajlarını, panoramik bir kent görüntüsünü bu mekânsallığa örnek olarak verir.

Bu bağlamda Foucault'nun öteki heterotopyası ile Benjamin'in teorisi örtüşür. Foucault, heterotopyaları farklı zaman ve mekân kiplerinin iç içe geçtiği, "gerçekleşmemiş fakat mekânda temsil edilen" durumlar olarak tanımlarken, Benjamin bu tür mekânların tarihselliğini vurgulayarak, tarihsel bir eleştirinin somutlaştığı ideolojik yapılar olduğundan bahseder.

Gerçek dünya akışkan ve geçicidir. Kapitalizmin ürettiği kültürel imgeler mimari formda biçimlenirken anlamca donmuş, sabitlenmiş bir hale gelir. Bu bağlamda güncel teoriler açısından örnekler, anıtsal ve sembolik şehir dokuları (mezar alanları, meydanlar), yıkıntılar ve harabeler, yapıldığı döneme çapalanmış ve zaman içinde bozulma göstermemiş pasajlar şeklinde artırılabilir. Ütopik bir yaklaşımla kurgulanmış kendi kendine yeten, dış dünya ile bağlantısı minimumda olan ekolojik komünlerde güncel örnekler arasındadır. İşlevsellik ilkesinin genişletilmiş örneklem alanı Tablo 13'de özetlenmiştir.

Tablo 13. Güncel teoriler ve örnekler bağlamında işlevsellik ilkesi

Foucault'nun Heterotopya İlkesi	Mekân Örneklemi	Mekânsal Sınıflandırma	Zamansal Sınıflandırma	Güncel Mekân Örneklemi
İşlevsellik heterotopyaları İllüzyon heterotopyaları Ötekileşen Heterotopyalar	• Genelev • Gemi • Koloni	• Beaubourg ve Bilbao etkisi (David Shane) • Teatral • Dışlanmış • Aidiyetsiz • Mekânsallık	• Simularklar • (Jean Baudrillard) • Tüketim Mekânları (Guy Debord) • Kristalleşmiş Mekânlar • (Walter Benjamin)	• Tema Parklar • Fuar, Panayır • Mülteci Kampları • Ekolojik Komünler • Eğlence Parkları • Tatil köyleri • Kentsel çekim merkezleri • Tematik Kentler • Panaromalar • Pasajlar

Foucault’nun işlevsellik ilkesi, güncel teoriler ve örnekler eşliğinde zamansallık ve mekânsallık bağlamında yeniden yorumlanmıştır. Böylelikle bugünün kentlerinde heterotopik alanların tespitinde kullanılacak semantik bilgi ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak kuramsal bağlamda heterotopya konusuna değinen kuramcılar ve kuramları, mekânsal örnekleri Tablo 14’ de özetlenmiştir.

Tablo 14. Heterotopya kuramı ve güncel örnekleme alanı

KURAMCI	HETEROTOPYA KURAMI	GÜNCEL ÖRNEKLEM
Michel Foucault (1967/1984)	Evrensellik İlkesi Kriz ve Sapma Heterotopyaları	Yatılı Okul, Balayı odaları, Huzurevi, Akıl Hastanesi, Hapishane
Michel Foucault (1967/1984)	Süreklilik İlkesi	Mezarlık
Michel Foucault (1967/1984)	Yan Yanalık İlkesi	Tiyatro, Sinema, Acem Bahçesi
Michel Foucault (1967/1984)	Zamansallık İlkesi - Heterokroni Biriken ya da Geçici	Müze, Kütüphane, Fuar, Panayır, Sergi, Tatil Köyleri, Genelevler
Michel Foucault (1967/1984)	Açılma-Kapanma Heterotopyaları Açılma, Denetim, Kapanma	Hapishane, Kışla, Sauna-Hamam, Motel, Konuk Odası
Michel Foucault (1967/1984)	İşlevsellik Heterotopyaları İllüzyon Heterotopyaları Ötekileşen Heterotopyalar	Genelev, Gemi, Koloni
Henri Lefebvre (1970/1974)	Mekânın Üçlü Diyalektiği - Algılanan Mekân - Temsili Mekân - Yaşanan Mekân	Banliyölere gidiş geliş anında algılanan mekân, Mekânın temsili, planlanan boyutu, Paris’in Haussmann dönüşümü gibi. Yaşanan mekân, festival alanları. Kent çeperleri

		Gecekondu mahalleleri
Doren Massey (1994)	Bağıl/Görelî/Relatif Mekân	Azınlık mahalleleri
Jeremy Bentham (18.yy-1785)	Disiplinci Mekân, Panoptikon	Mülteci kampları
Arjun Appadurai (1996)	Kültürel Eş zaman Küresel Kültür Ekonomisi	Kentsel dönüşüm
Giorgio Agamben (1998)	Homo Sacer Kesintili Zaman	Soylulaştırma
Stewart Brand (1994)	Adaptif Dönüşüm (Adaptive Reuse) How Buildings Learn	Kentsel dönüşüm
Walter Benjamin (1940)	Tarihsel Kesinti/Süreklilik	Kentsel boşluk
Jean Baudrillard (1981)	Simülakr Mekân	Tema parklar
Paul Virilio (1980/1991)	Eş zamanlı Çokluk	Kentsel düğüm noktaları
Mikhail Bakhtin (1981)	Kronotop, Geçici Mekân	Palimpsest
Urban Catalyst (Phillipp Misselwitz, Phillipp Oswalt ve Klaus Overmeyer), (2007)	Geçici Şehirleşme (Temporay Urbanism)	Açık hava pazarları Mevsimlik göçmen barınakları
Manuel Castells (1996),	Ağ Mekânları Ağ Toplumunun Yükselişi	Finans merkezleri, Wall Street gibi. Kampüsler, Kurumsal kompleksler
Stavros Stavrides (2010)	Eşik Mekânlar, Müşterek Mekânlar	Çatışma mekânları (sokak-meydan) Örgütlü toplanma alanları Direniş alanları Azınlık mahalleleri
Stephen Graham ve Simon Marvin (2001)	Tıkanmış Zaman Zaman-Mekân Parçalanması	Kentin ulaşımı zorlaştıran yapısı
David Shane (2008)	Bilbao Etkisi	Kentsel çekim merkezleri
Walter Benjamin (1940)	Kristalleşmiş Mekânlar	Pasajlar, Panoromalar

Guy Debord (1967)	Gösteri Toplumu Tüketim Mekânları	Tematik şehirler, Vegas, Dubai gibi
Edward Soja (1996)	Üçüncü Mekân Thirdspace	Kentsel direniş alanları Kentsel tarım alanları Kamplar Aktivizm sahaları
David Harvey (1989)	Zaman-Mekân Sıkışması	Alışveriş merkezi Havaalanı Temalı kent alanları

1.5. Lefebvre’nin Heterotopi Kuramının Güncel Teorilerle Yorumlanması

Henri Lefebvre’nin (1974), mekânın üretimi kuramı heterotopya kavramıyla doğrudan çalışmasa da, eş zamanlı olarak var olan, çatışmalı ve çoğul mekânsallıkları tanımlayan yapısı nedeniyle Michel Foucault’nun heterotopya kavramı ile örtüşen yönler taşır.

Lefebvre (1974), mekânı üçlü bir diyalektik yapı üzerinden ele alarak “yaşanan mekân”, “tasarlanan mekân” ve “algılanan mekân” sınıflandırması ile mekânın içinde barındırdığı heterotopik vurguyu hem zamansal hem de mekânsal boyutta anlamlandırmaya olanak sağlar. Bu sınıflandırma mekânın, tarihsel, politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin iç içe geçtiği anlamsal derinliği açıklar. Bu üç düzlem, karşılıklı etkileşim içinde ve çatışmalarla, örtüşmelerle ve yeniden üretimlerle sürekli evrim geçirmektedir (Lefebvre, 2023).

Lefebvre, mekânın bu çok katmanlı yapısı, modern şehircilik pratiklerindeki temsili krizleri analiz etmek için güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Tasarlanan mekânın, gündelik yaşam pratiklerin uymadığı algılanan mekânda gerçekleşen deneyim biçimleri yani yaşayan mekân olgusu farklı yönlerde evrilerek heterotopik potansiyeller üretir. Kent kullanıcısı, bu üç mekânsal düzlemi bir arada yaşarken öznel mekânsal anlamlar oluşturur. Bu durum, semantik bakımdan, mekânın sabit, tek parça ve evrensel bir gerçeklik olmadığını aksine tartışmaya açık, devingen bir biçimde sosyo-mekânsal kurgu

olduğunu açıklar. Lefebvre'nin kuramı, mekânın eleştirel, üretken ve çatışmalı doğasını anlamca derinleştirerek, kentlerin dönüşüm süreçlerine uygulamak üzere mimarlık ve şehircilik alanında da bir teorik araç haline getirir. Böylelikle, güncel kentsel dönüşüm, adaptif yeniden kullanım, geçici mekânlar, dijital uzamlar ve temsil krizleri gibi çağdaş mimarlık ve şehircilik meselelerine katkı konmasına olanak sağlamıştır.

Lefebvre'nin mekânın üçlü doğasına dayalı kuramı, Edward Soja'nın Üçüncü Mekân (Thirdspace) kavramsallaştırmasıyla daha da derinleşir. Soja'ya göre birinci mekân fiziksel olarak var olan, algılanabilir uzamdır (Soja, 2015). İkinci mekân temsil aracı olarak planlanan mekândır (Soja, 2015). Bu iki mekân arasındaki gerilimi almak için bir üçüncü mekân gereklidir fakat postmodern kentte bu türden üçüncü bir mekân işlevsizdir. Soja'nın oluşturduğu thirdspace teorisine göre, bu türden bir mekân yerine, hem maddi gerçekliği hem de sembolik üretimi kapsayan, eleştirel, çok boyutlu ve dönüşüme açık bir üçüncü uzamdan söz etmektedir (Soja, 2015). Üçüncü mekânın yerini alan bu uzam, söylemsel, deneyimsel ve eleştirel olguları birleştiren, eylemler bütününe mekânla iç içe geçtiği bir üretim alanıdır. Heterotopik mekânlar, bu üçüncü düzlemde analiz edilebilir hale gelir. Bir taraftan dışlanmışlık barındıran bir taraftan kentsel dönüşümle soylulaştırılmaya çalışılan gecekondü bölgeleri bu heterotopik mekânsallığa örnek olarak verilebilir. Bir tarafından yoğun anonimlik içeren bir taraftan da küresellik içeren havalimanları da aynı düzlemde bu heterotopik melezliği barındırır.

David Harvey'in (1989), Postmodernliğin Durumu (The Condition of Postmodernity) isimli eserinde öne sürdüğü, "zaman-mekân sıkışması" (time-space compression) kavramı ise, geç kapitalist dönemin teknoloji, hız ve küresel ağlarla yeniden şekillendirdiği kentsel deneyimi anlamak için önemlidir. Harvey, neoliberal kentlerin üretiminde hem mekânların hem de zamanın homojenleştirildiğini, bu

durumun da gündelik yaşamda bir baskı yarattığını vurgular. Bu baskı altında, bireyler veya toplum, anlam üretimini daha kısa zaman dilimlerine ve daha hızlı dönüşümlere sığdırmak zorunda kalır. Zamanın hızına yenik düşen mekânın semantik bağlamı giderek zayıflar. Bu zaman-mekân sıkışmasının sonucu ve de tepkisi olarak ortaya çıkan heterotopik mekânlar, bir taraftan kentsel mekânın imgesel derinliğini tüketim hızı ile azaltırken öte taraftan da farklı toplumsal grupları, bu sıkışma içinde alternatif deneyim alanları yaratma konusunda manipüle eder.

Lefebvre’nin üretimsel mekân anlayışı ile Harvey’in zamansal dönüşüm kavrayışı çakıştırıldığında, heterotopya kavramı sadece bir “başka yer” değil, zamanın ruhu ile ortaya çıkan alternatif kullanım biçimlerinin mekânla birleştiği bir eleştiri düzlemi olarak yeniden yorumlanabilir (Harvey, 1996).

Lefebvre’nin, üçlü diyalektiğine zamansallık ekseninden bakıldığında zamanın birikimsel ve tarihsel olduğunu savunduğu ve kentsel mekân, geçmişin izleriyle şekillenen bir üretim süreci olduğunu belirtir (Lefebvre, 2023). Mekânın üretimindeki tarihsellik, zamansallık bağlamında heterotopik oluşumları açıklar. Soja (1998) zamanı “eş zamanlılık” ve “çok seslilik” bakımından değerlendirir. Postmodern bir perspektiften bakan Soja’ya (1998) göre, tarihsel olanla güncel olan birlikte vardır. Harvey (1989) ise, “zaman mekân sıkışması” teorisi ile zamanı kapitalizm gelenekleri ve gündelik hayat rutinleri arasında sıkıştırılmış ve hızlandırılmış bir olgu olarak ele alır (Harvey, 1996; Soja, 2015). Stavrides (2016), heterotopiyaları, zamansal olarak gündelik ritimlere ve de direniş sürekliliğine bağlar. Stavrides’e(2016), göre heterotopya, ritmik katılımın mekânıdır. Zamansallık bağlamında Stavrides’in ritmik süreklilikler, karşı hafızalar ve ortak zamanlar üreten heterotopya teorisi Lefebvre’nin süreklilik gösteren tarihselliğine karşıtlık içerse de kendi tarihini yazan mekânlar olarak ortaya çıkar.

Mekânsallık ekseninden bakıldığında; Lefebvre (1974), mekânı fiziksel, zihinsel ve yaşantısal olarak üç düzlemde üretir ve ona göre her bir düzlem çatışma içindedir. Soja (1998), mekânı melezlik ekseninde yeniden kurar. Üçüncü mekân, dışlananların sahnesi olan heterotopik dokulardır (Lefebvre, 2023; Soja, 2015). Stavrides'in heterotopya anlayışı, üretim, temsil ve deneyim düzeylerinin iç içe geçtiği Lefebvre'nin üçlü mekân modeline göre yorumlandığında, egemen mekânsal söylemlere karşı direniş alanları yeniden temsil aracıdır.

Stavrides'in heterotopuları, sadece fiziki mekânlar değil kolektif deneyimin ritmik birikiminin gerçekleştiği yerler olarak görür. Heterotopular, farklı toplulukların yaşayarak ürettiği müştereklerdir. Bu bağlamda Stavrides'in heterotopya söylemi, Lefebvre'nin söyleminin üçüncü olgusu olan “yaşayan mekân” ile örtüşür (Lefebvre, 2023; Stavrides, 2016a).

Lefebvre'nin üçlü mekân diyalektiği güncel teorilerle karşılaştırılarak heterotopya bağlamında yeniden yorumlanmış ve güncel örnek alanı oluşturulmuştur. Bu bölümün özeti niteliğindeki bilgiler Tablo 15'te gösterilmektedir.

Tablo 15. Lefebvre'nin heterotopya yaklaşımının zamansallık ve mekânsallık bağlamında güncel teoriler ve örneklerle yorumlanması.

Kuramcı	Mekânsallık	Zamansallık	Güncel Örnekler
Foucault Heterotopya (1967/1984)	Başka mekânlar Aynı anda içinde ve dışında olan, norm dışı mekânlar	Heterokronik zaman Ritüel, kırılma, sonsuz erteleme.	• Zaman ve mekân dışı normların dışavurduğu alternatif, çelişkili mekânlar • Hapishane

			• Müze • Hamam
Henri Lefebvre Mekânın Üçlü Diyalektiği (1970-1974)	Çok katmanlı Üretilmiş mekân Fiziksel, temsili ve deneyimsel mekân diyalektiği.	Süreçsel zaman Tarihsel dönüşüm Devingen sosyal ve mekânsal pratikleri	• Gündelik ihtiyaçlara göre toplumsal ilişkilere bağlı üretilen mekânlar • Kent çeperleri • Gecekondu mahalleleri
Edward Soja Üçüncü Mekân Thirdspace (1996)	Melez, ara, deneyimsel uzam Simgesel ve söylemsel mekânın üretimi	Postmodern eş zamanlılık Tarihin yeniden yazımı Zamansal çoğulluk	• Farklı gerçekliklerin üst üste bindiği, dışlanan ama direnç gösteren, marjinalleşmiş heterotopik mekânlar. Kentsel direniş alanları • Kentsel tarım alanları Kamplar • Aktivizm sahaları
David Harvey Zaman Mekân Sıkışması (1989)	Akışkan, değişken mekânlar Kapitalist sistemin yeniden işlevlendirdiği mekânlar	Zamansal yoğunlaşma Kapitalist hızlanma	• Küresel ekonominin yarattığı geçici, işlevsel ama çelişkili heterotopyalar

			• Alışveriş Merkezleri • Havaalanı • Temalı kent alanları
Stavros Stavrides Müşterek Mekân Eşik Mekân (2010)	Katıl yoluya inşa edilen müşterek mekân Temsil mekânları	Ritmik katılımın mekânları Kolektif bir zamansal deneyim mekânları Temsil mekânları	• Örgütlü toplanma alanları • Direniş alanları • Azınlık mahalleleri

Kuramsal araştırma çalışması, Foucault'nun heterotopya kavramı, kentsel planın, tarihsel süreçte meydana gelen kırılmalara bağlı geçirdiği değişimi heterokroni noktaları ile eşleştirerek, kentsel mekânda meydana gelen değişiminin niteliğini, başlangıç tipolojisinde oluşturduğu etki üzerinden, analitik yöntemle ortaya çıkarmaktadır. Zamansallık ve mekânsallık bağlamında yapılan kuramsal araştırma sentezlenerek, tarihsel kırılmalar ile kentsel plan tipolojilerinde ortaya çıkan heterokronilerin, ütopya dan heterotopya uzanan ardıl analizi Tablo 16' da yapılmaktadır.

Tablo 16. Zamansallık ve Mekânsallık bağlamında güncel heterotopya incelenmesi.

TİP	ÖZELLİKLER	HETEROTOPYA ÖRNEKLEM ALANI	KENTSEL MEKÂNDA HETEROTOPYA GÜNCEL ÖRNEKLEMİ ALANI
Kriz Heterotopyaları	Medikal geçiş evresi mekânlarıdır. Coğrafi bağlamı yoktur. Her yüzyıla kolay uyumlanır.	• Kışla • Manastır • Yatılı okul	• Rehabilitasyon Merkezleri • Kampüsler

Sapma Heterotopiyaları	Normlara uymayanların kapatıldığı mekânlardır. Tedavi ve rehabilite amaçlıdır. Kontrole tabi mekânlardır. Kişiyi toplumdan izole eder. Toplumsal davranışlara göre değişkenlik gösterir. Toplumsal inanışlara göre değişkenlik gösterir. Zamanın dönüşümüyle paralel dönüşüm gösterir. Birbiri ile çelişkili durumları yan yana getirebilir. İşlevsel veya anlamsal bakımdan uyumsuz olabilmektedir. Birbiri ile uyumsuz mekânlar illüzyon bir uyum oluşturabilir.	• Hapishane • Akıl hastanesi	• Kapalı Konut • Soylulaştırma • Azınlık Mahalleleri • Getto
Süreklilik	Mekânın zaman içinde işlevinin değişebilir; tarihsel süreçte farklı anlamlar kazanabilir.	• Mezarlık	• Kentsel boşluk • Kentsel dönüşüm
Yan yanalık	Birbiri ile yan yana ama uyumsuz mekânlardır. Bir mekânın içinde birden fazla mekânsallık barındırabilir.	• Tiyatro • Sinema • Acem Bahçe	• Kentsel Düğüm Noktaları • Azınlık Mahallesi
Zaman Biriktiren Heterokroniler	İçerikleri çeşitli zaman dilimine ait bilgi aktaran mekânlardır. Tarihin katmanlaşmasını, bir arada tutulmasını ve sunulmasını sağlayan mekânlardır.	• Kütüphane • Müze	• Palimpsest • Açık hava pazarları • Mevsimlik göçmen barınakları

Geçici Heterokroniler	Belirli bir zamanda geçici işleve sahip mekânlardır. İşlevi yerine getirdikten sonra kentsel boşluğa dönüşürler.	• Fuar • Panayır • Tatil Köyü	• Kamp Alanı • Pazar Yeri • Konser Alanları
Kapalı veya Kontrollü Giriş Çıkış Yapılan Heterotopyalar	İzinli, kontrole ve kurala tabii giriş çıkış yapılır. Sınırlı giriş çıkış yapılan mekânlardır.	• Hapishane • Kışla • Sauna • Hamam • İbadethane	• Çatışma Mekânları • Meydan • Cadde • Sokak • Park • Kapalı Konut Siteleri
Girişin Yanılsama Olduğu Geçici Heterotopyalar	Giriş yapılan ama aidiyet hissedilmeyen mekânlardır.	• Motel • Konukevi	• Oteller • Tatil Köyleri
İllüzyon Heterotopyaları	Gerçekliğin yitirildiği yanılsama yaratan mekânlardır.	• Gemi • Genelev	• Tema Parklar • Eğlence Parkları • Tatil köyleri • Tematik Kentler • Panoramalar • Pasajlar
Başka Heterotopyaları	Bulunduğu bağlama göre düzenli ve o bağlamdan kopuk yerlerdir.	• Koloniler	• Ütopik Banliyöler • Mülteci Kapları • Ekolojik Komünler • Kentsel çekim merkezleri

1.6. Bölüm Sonucu

İnsanlık tarihinde göçebe hayattan yerleşik hayat geçilmesi ile başlayan şehirleşme hareketi Endüstri Devrimi'ne kadar olan süreçte tarım ekonomisine bağlı olarak devam etmiştir. Devrim, ekonomik

yapıyı tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine taşıırken bilinen şehirleşme pratikleri de değişmiştir.

Kentlerin tarihsel süreçte geçirdiği değişimlerin analizinde tipoloji kavramından yararlanılmaktadır. Kentsel mekân pratiklerinin birbiri ile ve kentle kurdukları ilişkinin tanımlanması kentin kentsel biçim üzerinden analiz edilmesini sağlar. Kent içindeki konut alanlarının sokaklarla, sokakların meydanlarla, meydanların da çeperlerindeki kamusal yapılarla ve tüm bu açık kapalı kentsel mekân pratiklerinin birbiri ile doğrudan ya da dolaylı olarak kurduğu ilişki örüntüsü kentin kendisini var etmektedir.

Endüstri alanları, kuruldukları şehirlerin yetersiz altyapısı nedeniyle mevcut kentsel dokuyu bozuma uğratmıştır. Bunun yanı sıra uygun coğrafyalara kurulan endüstri işlevli şehirlerde hızla büyümüştür. Tarihi süreçte dönemsel kırılmalara bağlı olarak “ideal kent nedir?” sorusuna, ütöpik kent tasarımları ile çözüm aranmıştır. Endüstri Devrimi ile artan kentsel yoğunluk, başlangıçta kentlileri kent dışına taşıyan kır-kent, bahçe-kent ütopyaları ile çözülmeye çalışılmıştır.

Kentten kaçış, kent dışına yerleşen soylu bir sınıfsal kesim yaratmış fakat kentin problemlerini çözmemiştir. Bu durum aynı zamanda endüstri alanlarının da gözden geçirilmesine neden olmuştur. Böylelikle ikinci etapta endüstri alanları kent dışına taşınmaya başlamıştır. Kent içinin dönüşüme girmesi, iyileştirilmesi, soylulaştırılması ve tarihi çevrenin korunması gibi ekolojik yaklaşımlar ideal kent ütopyası tasarımlarının teması olmuştur.

Günümüz dünyasında ütopya arayışı teknolojik gelişmeler ile paralel ilerlemektedir. Günümüzde ideal kent nedir sorusunun ütöpik tasarımları sürdürülebilir, ekolojik, akıllı, dirençli gibi üst temalar altında şekillenmektedir. Kentlerin homojen olma ideali gerçek hayatta artan nüfus, ekonomi politikaları, küresel savaş, göç, kıtlık gibi unsurlar

nedeniyle mümkün değildir. Tüm ütopyacı yaklaşımlar kentsel krizleri çözmekte pansuman çözümler oluştururken, kentin gündelik hayatında meydana çıkan birtakım işlevler ya da gündelik hayatın koşulları nedeni ile yaratılmış işlevler birer heterotopya olarak karşımıza çıkmaktadır. Heterotopya kavramı, modernitenin getirisi olan mekânsal bir anlatı olarak ilk defa Michel Foucault tarafından kullanılmıştır.

Foucault, heterotopya kavramını, kusursuz tasarlanarak hayata geçirilen ütopya mekânların, zamanla toplumun alışageldiği kuralları değiştiren mekânlara dönüştüğü yerler olarak aktarmakta ve mekânsal ilişkisellikler üzerinden ve mekânların birbiri ile ve heterotopya mekân ile kurduğu karşıtlık ilişkileri üzerinden açıklamaktadır. Foucault'nun açıkladığı kavramsal çerçeve için kullandığı hapishane, mezarlık, akıl hastanesi gibi mekân örnekleri, başta kavramın anlamını sınırlı bir mekânsal bağlamda tanımlasa da kavramı oluşturmada kullandığı ilkeler anlamsal derinliği ortaya çıkarmaktadır.

Araştırma çalışmasında, heterotopya kavramı zamansallık ve mekânsallık parametreleri bağlamında araştırılarak sınıflandırma yapılmıştır. Heterotopya kavramının anlamının çok yönlülüğü, Foucault'nun belirsizliklere rağmen, çoğu felsefi ve sosyolojik çalışmada üst düzeyde yorumlanmış ve bu çalışmalar yeni anlamsal ve kavramsal açılımlara yol göstermiştir. Heterotopyaların, zaman-mekân bağlamında birbirinden farklı şekillerde yorumlanması, kavramın çok katmanlı yapısından kaynaklanmaktadır. Heterotopyalar, karşı olmak, farklı/başka olmak, kriz ve sapma halinde olmak, birlikte bulunmak, zaman biriktirmek, geçici olmak, kapanma açılma sistemi içinde olmak, illüzyonu/ mükemmelleştirilmiş temsil etmek gibi, birbirine bağlı ama birbirinden bağımsız pek çok anlam ve alt anlamları ifade etmektedir.

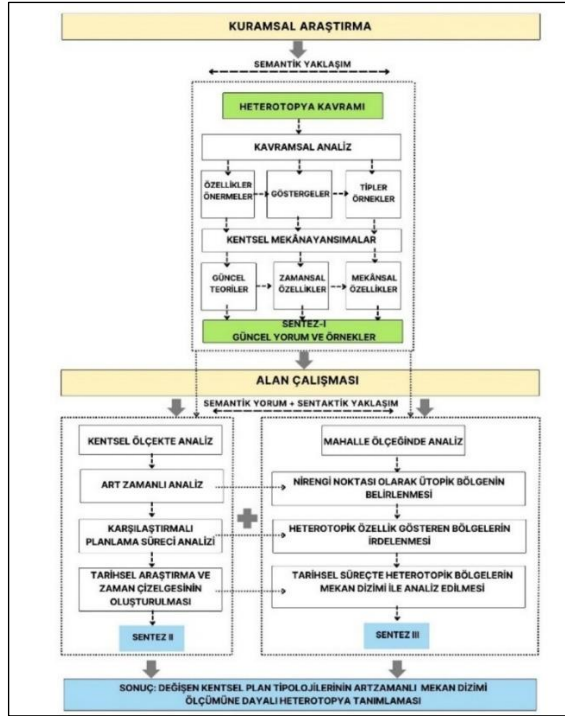
Heterotopya kavramına, mimarlık ve şehircilik alanında, çok yönlü yaklaşmak mümkündür, ancak bu çalışma, kent ölçeğinde heterotopya kavramının nasıl şekillendiğini araştırmayı hedeflediğinden, zamansallık ve mekânsallık parametreleri kent

ölçeğinde gerçekleştirilmiştir. Heterotopyaların, kentlerin zaman içinde başlangıç hallerine göre geçirdikleri dönüşümün neresinde olduğu tartışılmış ve son olarak da, heterotopyaların kentsel bağlamda ortaya çıkışlarından günümüze kadar olan sürece ayna tutan çağdaş mekânsal yorumlara yer verilmiştir. Bu bölümde özelliği gösteren mekânlar değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, literatür taraması ve kavramsal araştırma heterotopya kavramını temellendiren Foucault ve Lefebvre’nin söylemlerinin güncel kuramcıların söylemleri ile genişletilerek anlam derinliğinin artırılması yoluyla araştırılmasıdır. Literatür araştırmasından elde bilgi sentezlenerek araştırmadan “heterotopya” bağlamında kentsel mekâna ilişkin güncel örnekler zamansal ve mekânsal parametreler ile açığa çıkarılmıştır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışma kapsamında yürütülen araştırmada, bir endüstri kenti olarak kurulan ve dört farklı dönemde “Yıldız Mimar-Şehirciler” tarafından planlaması yapılan Karabük kentinin plan dönemleri olan 1938, 1948, 1968 ve 1980 yıllarındaki mekânsal dönüşümü, heterotopya bağlamında mekân dizimi yöntemiyle analiz edilmiştir. Mekânsal dönüşüm süreçleri, kentsel mekân pratikleri bağlamında, heterotopya kuramı çerçevesinde değerlendirmiştir. Heterotopya kuramı öncülü olan ütopya ile ele alınmış, mekân dizimi yöntemi ile kurulan köprü sayesinde, çalışma alanı olarak seçilen Karabük’te bu dokuların somut izlerinin açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Çalışmanın bu bölümünde çalışmanın modeline, çalışma alanı olarak seçilen alana dair genel bilgilere yer verilmiştir. 3 aşamalı yürütülen çalışmanın yöntem akışı Şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7: Yöntem akış şeması

2.1. Çalışma Alanı

Çalışmada oluşturulan modelin uygulandığı alan çalışması iki aşamalıdır:

- Kent ölçeğinde heterotopya dokularının nitel yöntemlerle incelenmesi.
- Mahalle ölçeğinde heterotopya dokularının nicel yöntemlerle incelenmesi.

Birinci aşamada, Karabük kentindeki “Yıldız Mimar-Şehirciler” tarafından dört farklı dönemde hazırlanan imar planlarının geçirdiği değişimler sonucu heterotopya dokuları olup olmadığı araştırılmıştır. Literatür araştırmasından sentezlenen bilgiler ile yapılan bu karşılaştırmalı araştırma sonucu kentte nitel yöntemlerle heterotopya dokuları tespit edilmiştir.

İkinci aşamada ise kentin ilk planlama dönemi olan 1938 yılından başlamak üzere 1948, 1968 ve 1980 yıllarında hazırlanan imar planları mekân dizimi yöntemi ile analiz edilmiş ve elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak incelenerek heterotopya oluşumları ortaya çıkarılmıştır. 1938 yılında bahçe-kent ekolünün bir temsilcisi olan Henri Prost tarafından planlanan Yenişehir Mahallesi kentin planlı ilk yerleşim alanıdır. Kardemir Demir Çelik Fabrikasının kurulması nedeniyle ortaya çıkan lojman ihtiyacının, ilk etapta Yenişehir Mahallesi’nin planlanması ile giderilmesi hedeflenmiştir. Fakat fabrikanın iş gücü ihtiyacı yoğun bir çekim potansiyeli oluşturduğundan, Yenişehir Mahallesi kentin aldığı göç karşısında yetersiz kalmış ve plansız yapılaşan alanlar ortaya çıkmıştır. 1948 yılında Nezihe ve Pertev Taner tarafından hazırlanan daha geniş ölçekli planda, beklentilerin gerisinde kalmış ve kısa zamanda yetersiz hale gelmiştir. 1968 yılında Gündüz Özdeş’in Safranbolu ilçesini de plan sınırlarına dahil ederek ölçeği daha geniş kapsamlı hazırladığı plan da benzer etkilerle 1980 yılında Baran İdil tarafından yenilenmiştir. Bu

dört dönemde yapılan planlar, fiziki mekâna eş zamanlı olarak yansımadağı gibi plansız yapılaşmanın önüne geçmekte de yetersiz kalmıştır.

Kardemir Demir Çelik Fabrikası Türkiye’de Cumhuriyet’in ilan edilmesi ile yapılan önemli sanayi hamlelerinden biridir. KDÇF kurulduğı bölgeyi hızla etkisi altına almış bir nahiye olan Karabük’ün bugün bir endüstri kenti olmasına da neden olmuştur. Atatürk’ün daveti ile ülkeye gelen Henri Prost 1936 ve 1951 yılları arasında Türkiye’nin modern şehircilik tarihine önemli katkılar yapmıştır. Karabük’te bulunan demir çelik fabrikasının sürdürülebilirliği bağlamında da lojman yerleşkesi için hazırladığı plan çalışması bu katkılardan biridir.

Lojman yerleşkesi olarak tasarlanan Yenişehir Mahallesi, Batılı ekolojik planlama türlerinden biri olan ve Ebenezer Howard tarafından tasarım kriterleri oluşturulan Bahçe-Kent yaklaşımının Henri Prost ile canlandırıldığı ile modern bir ütopya temsilidir (Bekçi vd.,2013). Tez kapsamında, modern ütopyaçı anlayışla planlanan mahalle, çalışma alanının başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Planlama anlayışı bakımından kendinden sonraki dönemlerde yapılan plan evrelerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmekte, ütopya ve heterotopya arasındaki ilişkiselliği açığa çıkarmakta ve mekân dizimi yöntemi aracılığıyla bu mekânların erişilebilirlik, bütünleşme ve bağlantısallık düzeyleri üzerinden tarihsel süreklilik ve kopuş dinamiklerini ölçülebilir hale getirmektedir. Böylelikle, Yenişehir’in başlangıçta modernist ütopya olarak kurgulanan mekânsal tasarımı ile göç, gecekondulaşma ve plansız büyüme süreçleri gibi nedenlerden ortaya çıkan heterotopik nitelikteki alanlar, zamansallık ve mekânsallık bağlamında karşılaştırmalı bir çözümleme ile açığa çıkarılmaktadır.

Karabük kentinde planlı ilk yerleşim alanı Yenişehir Mahallesi’dir. Henri Prost tarafından 1938 yılında bir lojman yerleşkesi olarak tasarlanan Yenişehir Mahallesi bir mevzii imar planıdır. Kentin

ana ulaşım aksı, Yenişehir Mahallesi, tren istasyonu,

KDÇF arasındaki üçgende alanda konumlanmaktadır. Karabük tren istasyonu cumhuriyetin kalkınma hamlesi olarak Ankara-Filyos arasının “kömüre giden demiryolu projesi” kapsamında 1932 yılında Karabük’e ulaşmasıyla 1934 yılında hizmete açılmıştır (Göktaş Kaya, 2022).

Kentin ulaşım kurgusu tren istasyonu, KDÇF ve Yenişehir Mahallesi’ni birbirine bağlayan yollar ile sağlanmaktadır. Kentin büyümesindeki ilk saçaklanma eğilimi bu ulaşım kurgusu içinde gerçekleşmiştir. 1948 yılında Taner Planı, saçaklanmanın ilk etkilerini kontrol almak için bu alan sınırları içinde tasarlanmıştır. 1964 yılında ülkemizin de imzaladığı Venedik Tüzüğü’nün bir etkisi olarak 1968 yılında tasarlanan Özdeş Planı Karabük ve Safranbolu arasını birleştirmeyi hedefleyen bir plandır ve kentin büyüme ve saçaklanma aksının yönü Safranbolu istikametine çevrilmiştir. Fakat yıllar içinde kamusal alanları ile merkezleşmeye başlayan Bayır Mahallesi ve Hürriyet Mahallesi’nde büyüme ve saçaklanma etkisi devam etmiştir.

1980 yılında hazırlanan İdil planı oldukça kapsamlı ve geniş ölçeklidir. Fakat sosyo-mekânsal alışkanlıklar kent merkezinde saçaklanma etkisinin devam etmesine neden olmuştur. Çalışma alanı olarak 1938-1980 yılları arasında yapılan planlamanın Yenişehir Mahallesi merkezli Bayır Mahalle ve Hürriyet Mahallesi yönünde fabrika etkisi ile gerçekleşen saçaklanma alanlarını kapsayan 1,5 km çaplı alan seçilmiştir. Bu alanda her dönemde nitelikli planlama yapılmasına rağmen heterotopik özellik gösteren doku artarak devam ettiği nitel olarak gözlemlenmektedir. Çalışma alanının sınırları Şekil 8’de gösterilmiştir.

Şekil 8. Çalışma alanı sınırları

2.2. Yöntem

Çalışmada nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Öncelikle literatür taramasından semantik olarak sentezlenen bilgiler çalışma alanında gözlemlenen dokular ile karşılaştırmış ve alanda heterotopya özelliği gösteren dokular araştırılmıştır. İkinci aşamada ise nitel olarak tespit edilen dokular sentaktik yaklaşım sayesinde mekân dizimi yöntemi ile nicel olarak tespit edilmiştir. Böylelikle teori ve gözleme dayalı soyut analizle tespit edilen heterotopya dokuları nitel yöntem ile somut olarak açığa çıkarılmıştır.

2.2.1. Mekân Dizimi Yöntemi ile Heterotopya Ölçümü

Mekân dizimi (space syntax) yöntemi, 1970'lerin sonlarında University College London'da geliştirildi ((Kubat, 2014). Yöntem; toplum ve mekân arasındaki ilişkiyi analiz etmekte kullanılır (Kubat, 2014). 1970'li yıllara kadar sadece kentsel doku ve bileşenlerini araştıran kentsel morfoloji çalışmaları, 1970'ten sonra sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları da araştırma alanına dahil ederek, çalışma alanını

genişletmiştir (Çil, 2006).

Bill Hillier ve Julienne Hanson’ın 1984 yılında yayınladığı “The Social Logic of Space” isimli eserde toplum ve mekân arasındaki ilişki kuramsal bir yaklaşım olarak ortaya konulmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984). Mekân özelliklerinin, sirkülasyon örüntüleri ve fonksiyonlarla ilişkilendirilerek ifade edilmesi düşüncesine dayalıdır. Bireyin veya topluluğun mekân içindeki hareketini ve yer değiştirme durumlarını anlamak için kullanılmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984). İnşa edilmiş mekânın kullanımına dayalı örüntüler, mekânın kullanıcısı olan toplumu ve o topluma ait kültürü anlamayı sağlar(Kubat, 2014). Bu anlamlandırma için kullanılan yöntem inşa edilmiş mekânsal yapıyı bileşenlerine ayırıp bu bileşenleri karşılıklı analiz etmektir. Mekân dizimi teorisi, bu ayrıştırarak karşılaştırma sayesinde mekânın işlevsel örüntüleri ile oluşturduğu anlam hakkında bilgi edinmenin mümkün olduğunu savunmaktadır (Kubat, 2014). Mekân içindeki hareket, akış ve yer değiştirme durumlarını anlamaya yönelik yöntem; mekânın soyut olan özelliklerini analiz etmeye ve tarif etmeye dayalı matematiksel bir sistem ile oluşturulmuştur (Hillier ve Hanson, 1984).

Hillier ve Hanson, “sentax” olarak adlandırdığı biçimsel yapılar; matematiksel olarak mekân içindeki hareketinin biçimsel yapısından ortaya çıkmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984). Sentakslar, matematiksel olarak geometrilerin bir araya gelişindeki dizim ve düzenin kabulünü kullanarak, gerçek dünyada var olan yerleşimlerin ve binaların düzensiz sistemleri modellemek için kullanılmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984). Hillier ve Hanson’ın geliştirdiği mekân dizimi yöntemi, yapıli çevrenin biçimlenişini analiz eder. Mekân dizimi kuramına göre mekân ve sosyal yapı karşılıklı ve sürekli bir ilişki içindedir (Çil, 2006; Şıkoğlu ve Arslan, 2015). Mekân dizimi yöntemi, analize dayalı bir mekân okuma yöntemidir (Gündoğdu, 2014). Hillier ve Hanson; bu yöntem aracılığı ile mekânsal tasarım önerilerin nasıl olacağına dair bir tahmin ve “yerine simüle edilebilecek bir görünüm” oluşturmaktadır (Gündoğdu,

2014).

Kentsel dokunun biçimlenişini zaman-mekân dizimi aracılığı ile karşılaştırmalı olarak inceleyen araştırmalar; mekânsal ilişkilerin niceliksel veriler üzerinden okunmasında mekân dizimi teorisinin kullanımı yaygınlaşmıştır (Çil, 2006; Çilli, 2024; Hillier, 2003; Hillier ve Iida, 2017). Mekân dizimi ile elde edilen sonuçlar, mekân örüntülerini oluşturan sistemdeki sosyo-mekânsal ilişkilerini gösteren grafik haritalama ve derinlik hesaplamaları aracılığı ile sağlanmaktadır.

Mekân dizim yöntemi; mekânsal ilişkileri şematize eder. Şemalar, mekânlar arasındaki benzer ilişkileri, mekân organizasyonlarının benzerliklerinin çizim yolu ile ifadesidir. Mekânsal yerleşimin bilinen karakteristik özellikleri bu yöntem ile araştırılır. Gerek bina gerek kent ölçeğinde analizler yapabilen yöntem, bir binanın iç mekân konfigürasyonunu ya da bir yerleşkedeki mekânların birbiri ile ya da bütün içindeki ilişkiselliğini ölçmekte kullanılmaktadır. Yöntem; bina ya da şehir ölçeği farketmeksizin, kolay analiz edilebilen gerçekçi mekânsal modeller sunar. Ölçümü yapılan deneysel alanın içindeki elemanların analizini olanaklı kılan yöntem bu elemanların birbiri ile nasıl ilişkilendirildiğini matematik mantık ile ölmektedir (Hillier, 2003; Hillier et al., 1987; Hillier ve Hanson, 1984). Konfigürasyonu oluşturan elemanların rastlantısal kombinasyonları dizimsel olarak sistematik farklılıkları ve benzerlikleri ortaya çıkarmaya olanak sağlar (Hillier ve Hanson, 1984).

Elemanlara sayısal değerler veren yöntem, analiz edilen sistem içerisinde istatistiksel ve grafiksel karşılaştırmayı, benzer ya da farklı ölçeklerde, yapabilmeyi mümkün kılar (Demirci, 2023; Gündoğdu, 2014; Hillier, 2003; Hillier et al., 1987). Mekân dizimi yöntemi ile grafiksel analiz, derinlik analizi ve bütünleşme analizleri yapılmaktadır.

Mekân dizimi yöntemi; bina iç mekânlarını ve kentsel mekânları erişilebilirlik (accessibility), görünürlük (visibility) ve geçirgenlik

(permeability) durumlarını ölçen ve nicel veri sağlayan bir yöntemdir. Bu yöntemde; mimari analizde kullanılan dolu-boş analizi yönteminin tersine bir analiz ile mekânları boşluk olarak kabul edilir. Odalar, sokaklar, meydanlar, vb. ölçümlenecek alandaki boşluklar olarak görüşü kesen ya da geçişi sınırlayan bazı engeller olan duvar, mobilyalar doluluklardır (Al Sayed et al., 2014; Hillier ve Hanson, 1984; Nes, 2014). Mekân dizimi yöntemi; bina veya kent ölçeğinde, birey mekân ilişkisini üç temel prensibe dayanarak açıklar (Toprak, 2018).

- Hareketin doğrusallığı.
- Etkileşimin mekânsallığı.
- Görsel algının bütüncüllüğü.

Hareketin doğrusallığı, insan hareketlerinin doğrusal bir çizgi üzerinde gerçekleşmesine dayanır. Hareket aksiyal çizgi ile gerçekleşir. Mimari ve kentsel mekânlarda görüş akslarını ölçmek ve aralarındaki ilişkiyi ölçmek için aksiyal haritalar kullanılır (Toprak, 2018).

İnsanların iletişim kurduğu mekânların, içinde bulunan tüm noktalar, mekânın sınırı dışına çıkmadan birleştirilmesi, mekânı dışbükey (convex) mekâna dönüştürür. İnsan etkileşimi mekân dışbükey eştikçe artar (Toprak, 2018).

İnsanlar çevrelerini algılayarak bir görsel alan görürler. Buna eş görüş (isovist) alanı denilmektedir. Sabit bir noktada duran bir insanın gördüğü tüm kentsel mekânın analizi için eş görüş (isovist) analizi yapılır (Toprak, 2018).

2.2.2. Mekân Dizimi Yöntemi ile Heterotopya Arasında Kurulan Bağlamsal İlişki

Mekân dizimi teorisi, kentsel mekânların konfigürasyon yapısını erişilebilirlik, bütünleşme ve bağlantısallık ölçütleri üzerinden analiz ederek, belirli mekânsal biçimlerin toplumsal pratikler ve kültürel

anlamlarla ilişkisini ortaya koyan nicel bir yöntemdir (Hillier ve Hanson, 1984). Heterotopya ise Michel Foucault'nun (2020), tanımladığı üzere, toplumsal normlardan farklı işlevler üstlenen, zamansal ve mekânsal “öteki” mekânlardır. Bu mekânlar hem işlevsel hem de sembolik düzeyde farklılaşarak, mevcut kentsel sistem içinde ayrıksı konfigürasyonlar oluşturur.

Bu bağlamda, mekân dizimi heterotopyaların morfolojik ve topolojik ayırt ediciliğini nesnel ölçümlerle ortaya koyabilir. Örneğin, yüksek entegrasyon değerlerine sahip ancak sınırlı erişime izin veren kapalı kamusal alanlar ya da düşük entegrasyon düzeyine sahip ama yüksek sembolik değer taşıyan kutsal mekânlar, mekân dizimi analizlerinde heterotopik alanların izini sürmeye olanak tanır (Karimi, 2012). Bu tür alanlar, Foucault'nun “heterokroni” ilkesi doğrultusunda, zamansal kesinti veya süreklilik ilişkileriyle de değerlendirilebilir; örneğin, belirli tarihlerde aktive olan ritüel mekânlar ya da belirli dönemlerde işlev değiştiren dönüşüm alanları (Foucault, 2020; Lefebvre, 2023).

Lefebvre'nin (2014), “mekânın üretimi” kuramı, heterotopik mekânların toplumsal üretim süreçlerini anlamada, mekân diziminin ise bu üretimin konfigürasyon mantığını çözümlemede tamamlayıcı işlev gördüğünü ortaya koyar. Böylece, heterotopya çalışmaları mekân dizimi ile yürütüldüğünde, yalnızca mekânın fiziksel biçimi değil, aynı zamanda erişim kurgusu, hareket örüntüleri ve toplumsal mekân pratikleri de zamansallık–mekânsallık ekseninde analiz edilebilir.

Bu entegratif yaklaşım, özellikle post-endüstriyel dönüşüm alanları, liman arkası bölgeler, kapalı yerleşimler veya ritüel merkezler gibi mekânların hem tarihsel bağlamda hem de mevcut kentsel sistemdeki konumlarını anlamada güçlü bir araçtır (Soja, 2015; Stavrides, 2016a).

Sonuç olarak, mekân dizimi, heterotopik mekânların hem görünür

biçimsel yapısını hem de görünmez sosyal mantığını sayısal verilere dayalı olarak açığa çıkararak, mimarlık ve şehircilik araştırmalarında derinlemesine bağlamsal analiz olanağı sunar. Mekân dizimi ve heterotopya arasındaki bağlamsal ilişki Tablo 17’de gösterilmiştir.

Tablo 17. Mekân dizimi ve heterotopya arasındaki bağlamsal ilişki

BOYUT	MEKÂN DİZİMİ	HETEROTOPYA	BAĞLAMSAL KESİŞİM
ZAMANSALLIK	Kentsel sistemlerin tarihsel evriminde konfigürasyon değişimleri ölçer; geçmiş–şimdi–gelecek arasındaki bağlantıları erişilebilirlik ve bütünleşme metrikleri üzerinden kurar. Analiz, farklı plan dönemlerinin karşılaştırılmasıyla zamansal süreklilik veya kesintiyi ortaya çıkarır.	Heterokronya ilkesiyle mekânların belirli zaman dilimlerinde aktive olması, dönüşmesi veya işlev kaybı yaşaması vurgulanır. Tarihsel kırılmalar, işlevsel dönüşümler ve ritüel zaman kullanımları ön plandadır.	Mekân dizimi, heterotopik mekânların zamansal döngülerini konfigürasyon verilerle nesnelleştirir; örneğin, belirli dönemlerde yüksek entegrasyon gösteren ancak diğer zamanlarda kapanan alanların analizi.
MEKÂNSALLIK	Kentsel alanların topolojik yapısını, hareket ağlarını ve erişim mantığını sayısal olarak analiz eder. Konveks alanlar, aksiyel çizgiler ve entegrasyon değerleri üzerinden mekânın yapısal mantığını çözümler.	Mekânın toplumsal anlamını, norm dışı işlevlerini ve sembolik “ötekiliğini” inceler. Fiziksel biçimden ziyade mekânın sosyo-kültürel kurgusu ve deneyimsel boyutu önemlidir.	Mekân dizimi, heterotopyanın mekânsal ayrışmasını, kentsel ağ içindeki yerini ve erişim/izolasyon düzeyini ölçer; bu sayede toplumsal anlam ile konfigürasyon yapı birlikte okunabilir.
YÖNTESEL YAKLAŞIM	Nicel analiz; aksiyel haritalar, j-grafikler, entegrasyon–bağlantı korelasyonları. Mekânsal konfigürasyonun ölçülebilir göstergeleri.	Nitel analiz; söylem çözümlemesi, tarihsel bağlam incelemesi, mekânın deneyimlenme biçimleri.	Karma yöntem: Mekânsal metrikler ile kültürel anlamın birlikte değerlendirilmesi; örn. düşük entegrasyonlu ancak yüksek sembolik değere sahip mekânlar.

ARAŞTIRMA UYGULAMALARI	Kentsel planlama, yaya hareket analizi, kentsel dönüşüm etkilerinin ölçülmesi, tarihi dokuların erişim yapısının incelenmesi.	Sosyo-kültürel mekân araştırmaları, marjinal alanlar, geçici yerleşimler, temsili mekânlar.	Endüstri sonrası dönüşüm bölgelerinin (liman arkası, tren istasyonu çevresi vb.) hem fiziksel hem sosyo-kültürel yeniden üretim süreçlerinin analizi.
-----------------------------------	---	---	---

2.2.3. Heterotopya Ölçümünde Zamansallık ve Mekânsallık Tabanlı Bir Model Önerisi

Toplumsal yapının sosyo-ekonomik ve kültürel çeşitliliğin artması ile kentlerde belirsiz mevkiler, ötekileşen mekânlar ve lokal fakat geçici çözümler sonucu ortaya çıkan biçimsellik kentsel dokuda heterotopya oluşturmaktadır. Kentsel doku birbiri ile uyumsuz tüm mekânları bir arada tutan, zamanla değişen, zamanı biriktiren, zamana mekânsal karşılık veren bir yapıdadır. Zaman biriktiren yani heterokronik kentsel dokunu zamansallık ve mekânsallık bağlamında analiz edilerek anlamlandırılmaktadır.

Çalışma modeline göre çalışma alanında yapılacak araştırma iki aşamalıdır. İlk aşamada tarihsel kırılmalar ile kentin belirli dönemlerde değişen imar planları incelenmiş kent ölçeğinde heterotopya oluşumu gösteren dokular nitel yöntemlerle tespit edilmiştir. Yapılan tespitler 1938-1980 yılları arasında batıda meydana gelen değişimlerle karşılaştırmalı olarak bir zaman çizelgesi oluşturulmuştur. Genişletilmiş heterotopya örneklem alanına göre çalışma alanında heterotopya özelliği gösteren alanlar sınıflandırılarak tablolaştırılmıştır. Çalışmanın bu bölümü literatür araştırması sonucu yapılan gözleme dayalı nitel analizleri içermektedir.

Alanda yapılan çalışmanın ikinci aşamasında, mekân dizimi yöntemi kullanılmıştır. Mekân dizimi (space syntax) yöntemi, kentsel mekânın biçimsel düzenini graf kuramı tabanlı bir yaklaşım ile çözümleyerek, erişim, bütünleşme, derinlik, seçim, vb. ilişkileri nicel olarak ölçmeyi amaçlar (Hillier ve Hanson, 1984). Bu bağlamda

çalışma alanını tarihsel dönemlere göre sayısallaştırılan imar planlarından aksiyel isovist haritalar oluşturulmuştur. Aksiyel isovist haritalara depthmapx programı aracılığı ile aksiyel analiz yaptırılmıştır. Aksiyel analiz yönteminde bağlantısallık (connectivity), entegrasyon (integration), yoğunluk (intensity) ve seçim (choice) haritaları oluşturulmuştur. Ölçüm yapılan alanın derinlik (depth) değerleri ortaya çıkarılmıştır. Bir sonraki adımda ise dağılım grafikleri oluşturulmuştur. Dağılım grafikleri kentsel sistemin tutarlılığını ve sistemdeki sapmaları ölçer. Bağlantısallık-bütünleşme (connectivity-integration), bağlantısallık-yoğunluk (connectivity-intensity), bağlantısallık-seçim (connectivity-choice), bağlantısallık-toplam derinlik (connectivity-total depth) şeklinde oluşturulan dağılım grafiklerinden elde edilen karşılaştırmalı sonuçlar ile alandaki heterotopya oluşumları yorumlanmıştır. Bu analizlerin heterotopya oluşumunu yorumlamada rolü alt bölümlerde aktarılmaktadır.

2.2.3.1. Bağlantısallık ve Bütünleşme Bakımından Heterotopya Analizi

Bağlantısallık (connectivity) ve bütünleşme (integration) analizleri, graf tabanlı bir çözümle ile erişim ve bütünleşme ilişkilerini nicel olarak ortaya çıkarır. Bu iki analizin karşılaştırmalı dağılım grafiği sistemin tutarlılığını ve sapmaları ölçmektedir.

Bağlantısallık (connectivity), bir aksın ya da segmentin doğrudan temas ettiği komşu aks sayısını gösterir; bu nedenle mikro-ölçekli yerel erişim göstergesidir.

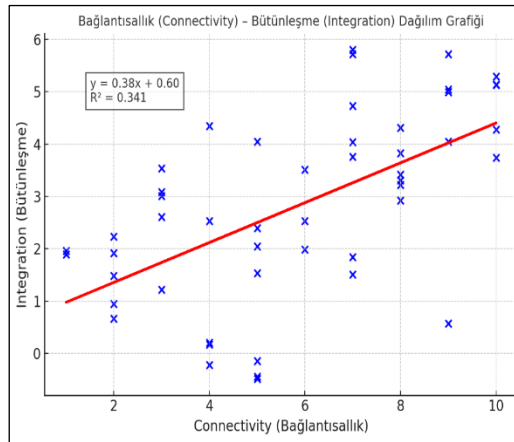
Bütünleşme (integration) ise, söz konusu aksın/segmentin kentsel sistemin tamamına olan ortalama topografik uzaklığını ölçer; dolayısıyla makro-ölçekli küresel merkezilik ölçütüdür.

Bu iki değişken arasındaki ilişki, kentsel mekânın yerel ile küresel düzeyde tutarlı mı yoksa parçalı mı işlediğini ortaya koyar.

DepthmapX programında üretilen bağlantısallık-bütünleşme

(connectivity-integration) dağılım grafiğinde, analiz edilen kentsel dokudaki her bir aksı bir veri noktası olarak grafiğe yerleştirir. Grafikteki X eksen, bağlantısallığı (connectivity) yani yerel erişimi, Y eksen ise bütünleşme (integration) yani küresel ölçekte erişimi gösterir. Aralarına oturtulan regresyon doğrusu ve R^2 (determinasyon) katsayısı, yerel ve küresel erişim arasındaki korelasyonun gücünü ölçer. R^2 skoru, determinasyon katsayısı olarak da bilinir ve bir regresyon modelinin doğruluğunu ölçmek için kullanılır. R^2 skoru, modelin bağımlı değişkendeki toplam değişkenliğin ne kadarını açıkladığını gösterir. R^2 skoru 0 ile 1 arasında bir değer alır ve şu şekilde yorumlanır: $R^2 = 1$: Model, verilerin %100'ünü açıklar. Örnek dağılım grafiği Şekil 9'da verilmiştir.

- Yüksek R^2 (yaklaşık 0.25 ve üstü), kent dokusu tutarlı, yani yerel erişim küresel bütünleşmeyle uyumlu. Bu durum genellikle planlı, ızgara tabanlı veya ütöpik tasarımlı yerleşimlerde gözlenir.
- Düşük R^2 (0.15 ve altı), kent dokusu parçalı, yerel erişim ile küresel bütünleşme arasında zayıf bir ilişki vardır. Bu durum ise plansız, heterojen ve çok merkezli gelişmelerde ortaya çıkar.

Şekil 9. Bağlantısallık- bütünleşme örnek dağılım grafiği.

Foucault’nun (1986) “heterotopya” kavramı, toplumsal düzenin dışında işleyen, “öteki” mekânları ifade eder. Mekân dizimi bağlamında bağlantısallık ve bütünleşme dağılım grafiği şu şekilde heterotopya tespitinde regresyon doğrusuna göre konumlanışı bakımından yorumlandığında;

Regresyon doğrusuna yakın noktalar, yerel ve küresel erişim arasında tutarlılık gösterir. Örneğin ütopya yaklaşımlı ideal kent planları bütünleşik, sistematik ve planlı tasarımlardır.

Regresyon doğrusundan sapma gösteren noktalar; yerel erişim yüksek fakat küresel bütünleşmeden kopuk noktalardır. Bu noktalara örnek olarak sapma heterotopyaları (gecekondu mahalleleri, marjinal alanlar, vb.) verilebilir. Küresel bütünleşmesi yüksek ama yerel bağlantısallığı düşük noktalar ise illüzyon heterotopyaları (simgesel merkezler, anıtsal mekânlar, vb.) örnek verilebilir.

Yıllara göre azalan determinasyon katsayısı (R^2) başlangıçta bütünleşmiş ütopyacı planın (yüksek R^2), zamanla, plansız yapılaşma, göç ve sosyo- mekânsal farklılaşmalar sonucunda parçalandığını ve heterotopya dokularının ortaya çıktığını gösterir.

Dolayısıyla, bağlantısallık–bütünleşme dağılım grafiği, heterotopyaların nerede, nasıl ve hangi tarihsel kırılmalarla ortaya çıktığını tespit etmede güçlü bir analitik araçtır. Bağlantısallık ve bütünleşme değerleri arasındaki ilişkiyel durum Tablo 18’de özetlenerek gösterilmektedir.

Tablo 18. Bağlantısallık ve bütünleşme ilişkiselliği bağlamında heterotopya.

PARAMETRE	GÖSTERDİĞİ MEKÂNSAL ÖZELLİK	HETEROTOPYA YORUMU
Yüksek Bağlantısallık + Yüksek Bütünleşme (Regresyon çizgisine yakın)	Yerel erişim güçlü, küresel entegrasyon yüksek. Tutarlı mekânsallık.	Ütopyacı mekânlar (planlı, bütünleşmiş sistemler).
Yüksek Bağlantısallık + Düşük Bütünleşme	Yerel erişim var, küresel entegrasyon zayıf.	Sapma heterotopyaları (gecekondu, periferik)

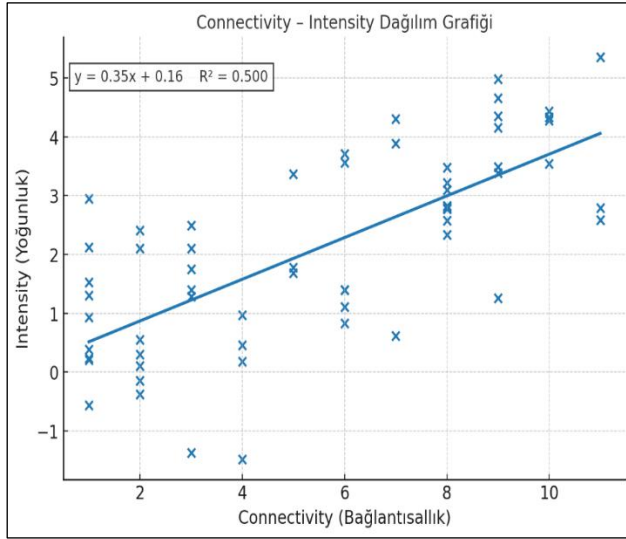
(Regresyondan aşağıda sapma)	Mekân marjinalleşmiş.	mahalleler).
Düşük Bağlantısallık + Yüksek Bütünleşme (Regresyondan yukarıda sapma)	Yerel bağlantırlığı az ama küresel ölçekte merkezilik gösterir.	İllüzyon heterotopyaları (simgesel, ayrıcalıklı mekânlar).
Düşük Bağlantısallık + Düşük Bütünleşme	Ne yerel ne küresel bütünleşme sağlanmış. Dışlanmış mekânlar.	Sapma/ötekileşen heterotopyalar.
R ² Değeri (genel korelasyon)	Yerel–küresel uyumun gücü açığa çıkar	Yüksek R ² : Ütopyacı bütünlük Düşük R ² : Heterotopik parçalanma.

2.2.3.2.Bağlantısallık ve Yoğunluk Bakımından Heterotopya Analizi

Aksiyel isovist haritaları, mekân dizimi kuramını görsel algı (visibility) ile bütünleştirir. Aksiyel çizgiler, mekânın en uzun görüş/doğrusal hareket eksenlerini tanımlar. İsovist yaklaşımı, her çizgiden algılanabilen görsel alanı ölçerek mekânın görünürlük kapasitesini ortaya çıkarır.

Bağlantısallık (connectivity) bir aksın doğrudan temas ettiği aks sayısıdır. ve erişim kapasitesini gösterirken; yoğunluk (intensity) bütünleşme ve ortalama derinlik ölçütlerinden türetilerek sistemin büyüklüğü ve karmaşıklığına göre normalize edilmiş küresel erişim yoğunluğunu verir. Kısaca yoğunluk, bir aksın bütün sistem içindeki merkezilik derecesini ölçer.

DepthmapX programında üretilen bağlantısallık–yoğunluk (connectivity-intensity) dağılım grafiğinde, analiz edilen kentsel dokudaki her bir aksı bir veri noktası olarak grafiğe yerleştirir. Grafikteki X eksen, bağlantısallığı (connectivity) yani yerel erişimi, Y eksen ise yoğunluk (intensity) yani küresel merkezi yoğunluğu gösterir. Aralarına oturtulan regresyon doğrusu ve R² katsayısı, yerel–küresel mekânsal tutarlılığı ölçer. Örnek dağılım grafiği Şekil 10'da verilmiştir.

Şekil 10.Bağlantısallık- yoğunluk örnek dağılım grafiği.

Bağlantısallık ve yoğunluk dağılım grafiğinin yerel–küresel mekânsal tutarlılığı (R^2 değeri) ölçerek kentsel omurgayı ve periferik ağları ayırt etmekte kullanılır. Regresyon çizgisinden sapmalar görünür olur böylelikle mekânsal anomaliler tespit edilebilir.

Bu dağılım grafiği heterotopiyaların mekânsal izdüşümlerini belirlemeye olanak tanır.Bağlantısallık ve yoğunluk değerlerinin yüksek olması yerel ve küresel ölçekte uyumlu bütünleşmiş mekânları işaret eder (planlı kentsel çekirdekler, ideal kent planları, vb.)

Bağlantısallık yüksek fakat yoğunluk düşükse; yerel erişimi güçlü ama küresel bütünleşmeden kopuk alanlar ortaya çıkar (gecekondu mahalleleri, marjinal yerleşimler, izole topluluklara ait mekânlar, vb.).

- Bağlantısallık düşük, yoğunluk yüksek ise az yerel bağ ile küresel ölçekte yüksek merkezilik gösterir (simgesel merkezler, anıtsal yapılar ve çevresi, kent dışı banliyöler, vb.).
- Bağlantısallık ve yoğunluk değerlerinin her ikisi de düşükse hem yerel hem küresel olarak dışlanmış (terk edilmiş endüstri

alanları, sınır bölgeleri, vb.) alanları işaret eder.

- Bağlantısallık ve yoğunluk arasındaki determinasyon katsayısı (R^2) yüksek ise ütopycı planlama anlayışı ile bütüncül tutarlı bir sistemin varlığından bahsedilebilir.
- Bağlantısallık ve yoğunluk arasındaki determinasyon katsayısı (R^2) düşük ise heterotopik çoğulluk, parçalanma ve alternatif zaman-mekân örgütlenmelerinden bahsetmek mümkündür.

Böylelikle, mekân dizimi yöntemi ile oluşturulan aksiyel isovist haritaları üzerinden yapılan bağlantısallık-yoğunluk (connectivity–intensity) dağılım analizi, kentsel sistemin yerel erişim kapasitesi ile küresel merkezilik yoğunluğu arasındaki ilişkiyi açığa çıkarır. Regresyon çizgisinden sapmalar, mekânsal sistemin normatif bütünlüğünden ayrılan alanları işaret eder. Bu alanlar heterotopyaların mekânsal adayları olarak yorumlanır. Bu grafik, kentsel sistemin ütopycı plandan zamanla heterotopik parçalanmaya evrilen sürecini analizle görünür kılar. Tablo 19’da bağlantısallık ve yoğunluk arasındaki ilişki heterotopya analizi bağlamında özetlenerek gösterilmektedir.

Tablo 19. Bağlantısallık ve yoğunluk ilişkiselliği bağlamında heterotopya analizi.

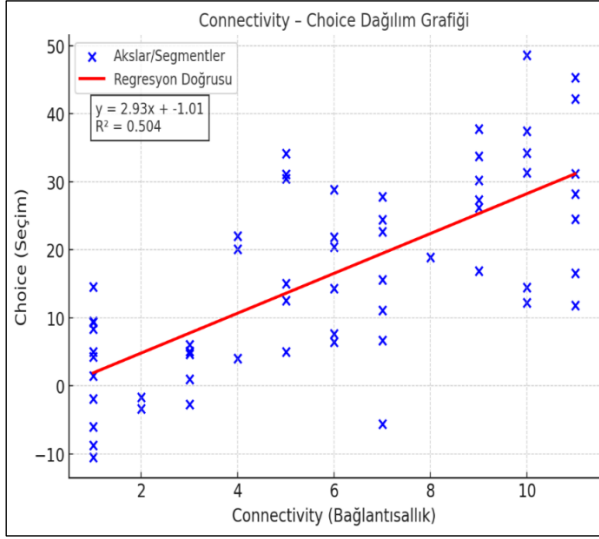
PARAMETRE	MEKÂNSAL ÖZELLİK	HETEROTOPYA YORUMU
Yüksek Bağlantısallık + Yüksek Yoğunluk (Regresyon çizgisine yakın, üst-sağ küme)	Yerel erişim güçlü, küresel merkezilik yoğun. Sistem bütüncül.	Ütopycı mekânlar: Planlı, homojen ve bütünlüşmiş kentsel çekirdekler.
Yüksek Bağlantısallık + Düşük Yoğunluk (Regresyon çizgisinin altında sapma)	Yerel erişim güçlü fakat küresel bütünlüşmeden kopuk.	Sapma heterotopyaları: Marjinal mahalleler, gecekondu dokuları, izole topluluk alanları.
Düşük Bağlantısallık + Yüksek Yoğunluk (Regresyon çizgisinin üstünde sapma)	Az yerel bağla küresel ölçekte yüksek merkezilik.	İllüzyon heterotopyaları: Simgesel merkezler, anıtsal yapılar, temsili eksenler.

Düşük Bağlantısallık + Düşük Yoğunluk (Alt-sol küme)	Hem yerel hem küresel erişimde zayıf, dışlanmış alanlar.	Dışlanmış heterotopyalar: Rezidüel mekânlar, terk edilmiş sanayi alanları, kent çeperindeki boşluklar.
R^2 (Determinasyon katsayısı)	Yerel-küresel uyumun nicel göstergesi.	Yüksek R^2 : Ütopyaçı bütünlük. Düşük R^2 : Heterotopik parçalanma.

2.2.3.3. Bağlantısallık ve Seçim Bakımından Heterotopya Analizi

Seçim (choice), Bir aksın/segmentin, sistemdeki diğer tüm akslar arasındaki en kısa yol hesaplamalarında kaç kez “geçiş güzergâhı” olarak kullanıldığını ölçer. Yani hareket akışlarının potansiyel omurgasını ortaya koyar. Küresel ölçekte bakıldığında “şehrin ana arterleri” belirginleşir; yerel ölçekte ($r=400$ m, 800 m gibi) mahalle-içi geçiş rotaları yakalanır.

DepthmapX programında üretilen bağlantısallık-seçim (connectivity-choice) dağılım grafiğinde, analiz edilen kentsel dokudaki her bir aksı bir veri noktası olarak grafiğe yerleştirir. Grafikteki X eksenini, bağlantısallığı (connectivity) yani yerel erişimi, Y eksenini ise seçim (choice) yani geçiş merkeziyetini gösterir. Aralarına oturtulan regresyon doğrusu ve R^2 katsayısı, kent dokusunun bütünlüşme derecesini nicel olarak gösterir. Regresyon doğrusundan sapmalar, olağan dışı mekân davranışlarını (anomaliler) işaret eder. Örnek dağılım grafiği Şekil 11’de verilmiştir.

Şekil 11. Bağlantısallık ve Seçim örnek dağılım grafiği.

Bağlantısallık-seçim dağılım grafiği heterotopyaları mekânsal-anlamsal izdüşümlerine göre ayırmayı sağlar.

Yüksek bağlantısallık ve yüksek seçim; yerel bağlantırlık güçlü, aynı zamanda kentteki ana geçiş güzergâhını gösterir. Örneğin ütopya yaklaşımı ile tasarlanmış ideal kentlerde planlı omurga aksları, kentsel bütünlüğü sağlayan merkezler şeklinde ortaya çıkar.

- Yüksek bağlantısallık ve düşük seçim değerleri; yerel olarak erişilebilir ama ana dolaşım sisteminden kopuk mekânları işaret eder. Örneğin yoğun mahalle-içi yaşam üreten ama küresel akışlara eklenmeyen bölgeler, gecekondu mahalleleri gibi heterotopik alanları tespit etmekte kullanılır.
- Düşük bağlantısallık, yüksek seçim değerleri; az yerel bağlantıya sahip ama küresel ölçekte geçiş için kritik olan bölgeleri (dar boğaz/koridor, vb.) işaret eder. Eşik niteliği taşıyan ya da kontrol özelliği olan bölgeler, köprüler, giriş aksları gibi alanları tespit etmekte kullanılabilir.

- Düşük bağlantısallık, düşük seçim değerleri ise hem yerel hem küresel erişimde marjinal olan bölgeleri, arka sokakları, terkedilmiş alanları yani dışlanmış heterotopyaları tespit etmek için kullanılabilir.

Sonuç olarak bağlantısallık-seçim (connectivity-choice) ilişkisi, kentin başlangıçta bütüncül planlı güçlü korelasyon değerini (yüksek R^2) verir; zamanla göç, plansız gelişme ve sosyo-mekânsal kırılmalarla korelasyon düşer. Bu da heterotopik bölgeleri nicel olarak görünür kılar. Bağlantısallık ve seçim analizi arasındaki ilişki bağlamında heterotopya analizi Tablo 20’de özetlenmiş biçimde gösterilmektedir.

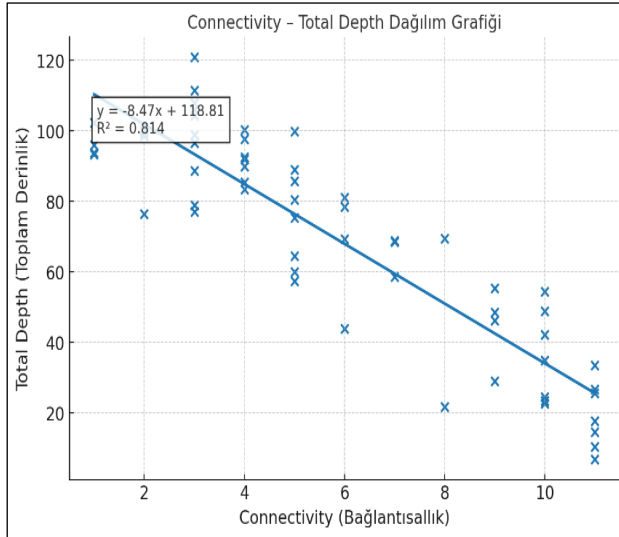
Tablo 20. Bağlantısallık ve Seçim ilişkiseliliği bağlamında heterotopya analizi.

PARAMETRELER	MEKÂNSAL ÖZELLİK	HETEROTOPYA YORUMU
Yüksek Bağlantısallık + Yüksek Seçim (regresyon çizgisine yakın, üst-sağ küme)	Yerel erişim güçlü ve aynı zamanda küresel geçiş omurgasında. Kentsel sistem bütüncül.	Ütopyacı mekânlar: Planlı omurga akslar, kentsel bütünlüşmeyi sağlayan düzenli dokular.
Yüksek Bağlantısallık + Düşük Seçim (regresyon çizgisinin altında sapma)	Yerel erişim güçlü fakat küresel dolaşıma eklemlenmiyor.	Sapma heterotopyaları: Yoğun mahalle-içi yaşam alanları, marjinal ve plansız dokular.
Düşük Bağlantısallık + Yüksek Seçim (regresyon çizgisinin üstünde sapma)	Az bağlantısı olmasına rağmen küresel ölçekte geçiş için kritik.	Kriz/illüzyon heterotopyaları: Dar boğazlar, köprüler, kontrol noktaları, simgesel akslar.
Düşük Bağlantısallık + Düşük Seçim (alt-sol küme)	Hem yerel hem küresel erişimde zayıf, dışlanmış mekân.	Dışlanmış heterotopyalar: Terk edilmiş sanayi koridorları, arka sokaklar, kent çeperi boşlukları.
R^2 (Determinasyon katsayısı)	Yerel-küresel erişim ilişkisini ölçer.	Yüksek R^2 : Ütopyacı bütünlük. Düşük R^2 : Heterotopik parçalanma ve çokluk.

2.2.3.4. Bağlantısallık ve Toplam Derinlik Bakımından Heterotopya Analizi

Toplam derinlik (total depth), Bir aksın sistemdeki diğer tüm akslara olan toplam topografik uzaklıklarının toplamıdır. Toplam derinlik değeri ne kadar yüksekse, o aks diğerlerinden o kadar “uzak” tır (periferik, marjinal). Bu değer ne kadar düşükse o aks sistemin merkezine daha yakındır. Bağlantısallık yerel komşuluk yoğunluğunu gösterirken, toplam derinlik küresel sistemdeki mesafe yükünü gösterir.

DepthmapX programında üretilen bağlantısallık– toplam derinlik (connectivity-total depth) dağılım grafiğinde, analiz edilen kentsel dokudaki her bir aksı bir veri noktası olarak grafiğe yerleştirir. Grafikteki X eksen, bağlantısallığı (connectivity) yani yerel erişimi, Y eksen ise toplam derinlik (total depth) gösteren örnek grafik Şekil 12’de verilmektedir. İki değerın regresyon doğrusu ve R^2 katsayısı, kent dokusunun bütünlüğü gösterir.

Şekil 12. Bağlantısallık-toplam derinlik örnek grafiği.

- Yüksek bağlantısallık olan aksların toplam derinliği düşük çıkar. Bu akslar merkezde oldukları için diğer akslara erişim

maliyeti düşüktür.

- Düşük bağlantısallık olan aksların toplam derinliği yüksek olur. Bu akslar kenarda/çeperde olan ve sisteme erişim maliyeti yüksek olan akslardır.
- Bağlantısallık ve toplam derinlik arasındaki regresyon bağlamında R^2 katsayısı yüksek ise yerel bağlantılar küresel mesafeyle uyumlu, planlı, bütüncül sistemden bahsetmek mümkündür.
- Bağlantısallık ve toplam derinlik arasındaki regresyon bağlamında R^2 katsayısı düşük ise yerel bağlantılar küresel mesafeyle uyumsuzdur, parçalı, çok merkezli sistemden bahsetmek mümkündür.

Heterotopya analizi bağlamında ise yüksek R^2 değeri ütopyacı yaklaşımla yapılan planlamaları yani yerel-küresel uyumun olduğu mekânsal mantığı içeren sistemlerdir. bu durumun tam tersi olması halinde yani R^2 değerinin düşmesi durumunda ise yerel ve küresel mantıklar arasında kopuş, çokluk ve parçalanmayı işaret eden heterotopik oluşumlardan söz etmek mümkündür.

Sonuç olarak bağlantısallık ve toplam derinlik arasındaki ilişkinin ölçülmesi, heterotopyaları mekânsal olarak görünür kılmaktadır. Örneğin sapma heterotopyaları yüksek bağlantısallık ve düşük toplam derinlik verirken; illüzyon heterotopyalarında her iki değer de düşük çıkmaktadır. Dışlanmış heterotopyalarda ise düşük bağlantısallık ve yüksek toplam derinlik gözlemlenir. Tablo 21'de bağlantısallık ve toplam derinlik arasındaki ilişki bakımından heterotopya analizi özetlenmiştir.

Tablo 21. Bağlantısallık ve toplam derinlik ilişkiselliğinde heterotopya analizi

PARAMETRELER	MEKÂNSAL ÖZELLİK	HETEROTOPYA YORUMU
Yüksek Bağlantısallık + Düşük Toplam Derinlik	Yerel erişim güçlü, mekân ortalama olarak sığ, dolaşım kolay.	Ütopyacılık mekânları: Planlı, erişilebilir çekirdek alanlar.
Yüksek Bağlantısallık + Yüksek Toplam Derinlik	Yerel bağlar var ama derinlik yüksek, erişim külfetli.	Sapma heterotopyaları: Yoğun ama kıvrımlı dokular, marjinalleşme riski.
Düşük Bağlantısallık + Düşük Toplam Derinlik	Az bağlantı, sığ derinlik, seçkinleşmiş, kontrollü alanlar.	İllüzyon heterotopyaları: Anıtsal ya da simgesel mekânlar.
Düşük Bağlantısallık + Yüksek Toplam Derinlik	Hem az bağlantı hem de derin, dışlanmış mekân.	Dışlanmış heterotopyalar: Periferik, terk edilmiş ya da kopuk alanlar.
R ² (Determinasyon katsayısı)	Yerel erişim, derinlik ilişkisinin kuvveti.	Yüksek R ² : Ütopyacılık bütünlük. Düşük R ² : Heterotopik parçalanma.

Bu bölümde, Karabük kentinin farklı plan dönemlerinde (1938, 1948, 1968, 1980) yaşadığı mekânsal dönüşüm, heterotopya kuramı ve mekân dizimi yöntemi arasındaki kuramsal ve yöntemsel bağlam çerçevesinde değerlendirilmiştir. Heterotopya, Foucault'nun ortaya koyduğu şekliyle norm dışı, zamansal kırılma noktaları içeren “öteki mekânları” tanımlarken; mekân dizimi, Hillier ve Hanson'un geliştirdiği matematiksel ve grafik temelli yöntem olarak bu soyut kavramın kentsel ölçekte sayısal olarak analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Böylelikle, ütopya ile heterotopya arasındaki semantik köprü, mekân dizimi aracılığıyla ölçülebilir ve karşılaştırılabilir bir düzleme taşınmıştır.

Çalışmada geliştirilen model, mekân dizimi ölçütleri olan entegrasyon, bağlantısallık, seçim, derinlik analizleri üzerinden heterotopik mekânların yapısal özelliklerini açığa çıkarmış, böylece

ütopyacı planlama normlarının, dışında gelişen alanların kent bütünündeki konumları belirlenmiştir. Bu yaklaşım, modernist işlevsel ayrışmanın heterotopik mekânları çevreden kopardığını, organik sokak ağlarının daha geçirgen ve ilişkili bir yapı sergilediğini göstermiştir.

Zamansallık boyutunda, mekân dizimi farklı tarihsel dönemlerde kentsel ağın evrimini ölçerek heterokronik kırılmaları görünür kılmıştır. Lefebvre’nin “ritim analizi” ve Harvey’in “zaman-mekân sıkışması” gibi kuramlarla birlikte ele alındığında, mekân dizimi kentsel biçimlerin süreklilik ve kopuşlarını sayısallaştırmıştır. Mekânsallık ekseninde ise, Foucault’nun öteki mekânları, Lefebvre’nin mekânın üretimi, Soja’nın Thirdspace yaklaşımı ve Stavrides’in eşik mekânları ile birlikte, kentsel topolojinin toplumsal işlevlerle nasıl bütünleştiği ortaya konmuştur.

Sonuç olarak, bu bölüm heterotopya ile mekân dizimi arasında kurulan yöntemsel köprüyü net biçimde göstermektedir. Tezin yönteminde kurgulanan model, heterotopyanın semantik düzeydeki soyutluğunu mekân dizimi aracılığıyla nicel analizlere dönüştürmüş; böylelikle ütopyacı kent planlamasıyla karşılaştırıldığında heterotopik dokuların bağlantısallık, bütünleşme, seçim ve derinlik farklarını açığa çıkarmıştır. Bu yaklaşım hem kuramsal hem de analitik açıdan, kentsel planlama ve mimarlık araştırmalarında heterotopyanın ölçülebilirliğini sağlayarak literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

3. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde tarihsel süreçte Karabük kentinde dört önemli planlama süreci nitel ve nicel yöntemlerle araştırılmıştır. Bu dört önemli dönemde kentin imar planları Yıldız Mimar-Şehirciler olarak bilinen Henri Prost, Nezihe ve Pertev Taner, Gündüz Özdeş ve Baran İdil tarafından hazırlanmıştır. 1938-1980 yılları arasında gerçekleşen süreç sonrası şehir planlarının yaptırılması işi yerel yönetimlerce yapılmaya başlamıştır. Çalışma kapsamında bu dönemler araştırılmış ve bu dönemler arasındaki mekânsal değişimler heterotopya bağlamında incelenmiştir.

3.1. KARABÜK KENTİ PLANLAMA SÜRECİNİN RETROSPEKTİF ANALİZİ

Tarihsel süreçte Karabük kentinde dört önemli planlama süreci gerçekleşmiştir. Bu dört önemli dönemde kentin imar planları Yıldız Mimar-Şehirciler olarak bilinen Henri Prost, Nezihe ve Pertev Taner, Gündüz Özdeş ve Baran İdil tarafından hazırlanmıştır. 1938-1980 yılları arasında gerçekleşen süreç sonrası şehir planlarının yaptırılması işi yerel yönetimlerce yapılmaya başlamıştır. Çalışma kapsamında bu dönemler araştırılmış ve bu dönemler arasındaki mekânsal değişimler heterotopya bağlamında incelenmiştir.

3.1.1. Henri Prost Yenişehir Mevzii Planı-1938

Henri Prost (1874–1959), 20. yüzyıl şehircilik tarihinin önde gelen isimlerinden biridir. Fransa’da aldığı Beaux-Arts kökenli eğitim sonrasında özellikle Fransız sömürgelerinde yürüttüğü planlamalarla dikkat çekmiştir. 1913–1923 yılları arasında Fas’ta General Hubert Lyautey ile Rabat, Kazablanka ve Marakeş gibi kentlerde uyguladığı planlarda Medinelerin korunmasını, Avrupalılar için ise modern kentlerin kurulmasını öngörmüştür. Bu yaklaşım, “hijyen kuşakları” ve arazi kullanım normları aracılığıyla yerli ve Avrupalı toplulukların mekânsal olarak ayrıştırılmasına dayanmaktadır (Çelik, 1997; Radoine,

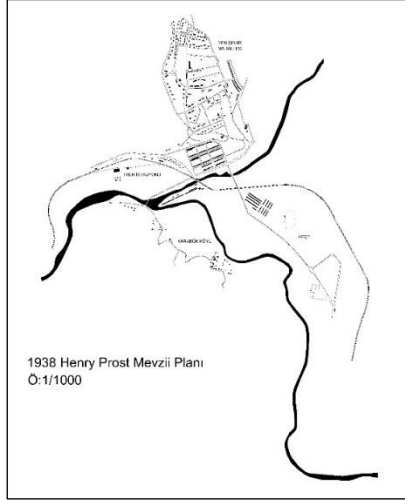
2016). Prost’un kolonyal planlama deneyimi, dönemin “asimilasyon” yerine “iştirak” (association) politikasıyla örtüşmüş ve Fransa’nın kent politikalarının mekânsal aracı haline gelmiştir (G. Wright, 1987).

Bu kolonyal tecrübeler Prost’u Fransa’da da ön plana çıkarmıştır. Paris Bölgesi Planlama Komisyonu başkanı olarak görevlendirilmesi hem Fas’taki çalışmalarında kazandığı deneyimin hem de kenti toplumsal ve politik fikirlerin mekânsal ifadesi olarak gören yaklaşımının sonucudur (Bilsel, 2010). Prost, yalnızca estetik kaygıları olan bir mimar değil, aynı zamanda modern şehircilik anlayışını temsil eden bir “şehirci” olarak kabul edilmiştir (Bilsel, 2010).

Cumhuriyet Türkiye’sinde Prost’un önemi 1930’lardan itibaren ortaya çıkmıştır. Daha önce Prix de Rome bursu kapsamında 1904–1907 yıllarında İstanbul’da bulunmuş, Ayasofya çevresinde restitüsyon çalışmaları yapmış ve 1924’te İzmir’in büyük yangın sonrası imarı için Danger kardeşlerin planına danışman olarak katkı sağlamıştır (Akpınar, 2003; Bilsel, 1996). Bu deneyimler, 1936’da onu İstanbul nazım planı için cazip bir aday haline getirmiştir. Prost’un 1936–1951 arasındaki İstanbul planı, Haussmann benzeri bulvarlar, serbest sahalara (espaces libres), geniş park alanları ve Tarihî Yarımada’da öngördüğü “arkeolojik park” ile modernleşme ideallerini ve Cumhuriyet’in seküler kimlik inşasını mekâna yansıtmıştır (Akpınar, 2003; Gül, 2013).

Prost’un Türkiye’deki çalışmaları İstanbul’la sınırlı değildir. 1922’de İzmir’de çıkan büyük yangın sonrası 1924’te René ve Raymond Danger kardeşlerin hazırladığı planda danışman olarak görev aldı ve ayrıca Türkiye’nin farklı kentlerinde (örneğin İzmit, Trabzon ve bazı Anadolu şehirlerinde) planlama raporları hazırladı. 1938’de, sanayileşmenin simgesi olan Karabük Demir Çelik Fabrikası çevresinde Yenişehir Mahallesi için mevzi plan hazırlamış, böylece erken Cumhuriyet’in sanayi kentlerinde modernist ütopya arayışını da mekâna taşımıştır. Ayrıca İzmit ve Trabzon gibi kentler için raporlar ve öneriler sunduğu bilinmektedir (Altınışık, 2015, Er ve Dönmez, 2025).

Dolayısıyla Prost, hem kolonyal geçmişi hem de Türkiye’deki kapsamlı çalışmalarıyla, modernleşme ideolojisinin mekânsal karşılığını kuran uluslararası bir planlamacı kimliği kazanmıştır. Şekil 13’te Henri Prost’un hazırladığı mevzii imar planının sayısallaştırılarak dijital ortama aktarılmış hali verilmiştir.

Şekil 13. 1938-Henri Prost Yenışehir Mahallesi Mevzii İmar Planı 1/1000.

Karabük kentine dair ilk kentsel plan çalışması KDÇF’ nın lojman yerleşkelerine ait kamulaştırılmış alanında mahalle ölçeğinde yapılan çalışmadır. Fabrikanın kuruluşu sırasında ve aktif hale gelmesinin ardından oluşabilecek barınma krizini çözmek amaçlı fabrika yakınında bulunan Kapullu Köyü arazileri 1936 yılında lojman yerleşkesi kurulmak üzere kamulaştırılmaya başlanmıştır (Bükülmez, 1996; Çabuk et al., 2016; Sarıköse, 2020). Kamulaştırılan alanda; modern üslubun benimsendiği, kullanıcılarına modern hayatı sağlayan; işçi, memur, mühendis gibi karma sınıflardan oluşan bir topluluğun tüm ihtiyaçlarını karşılayacak mekânsal pratikleri bulunduran bir lojman yerleşkesi tasarlanması için o dönemde İstanbul planlarını hazırlayan Mimar- Şehirci Henry Prost ile anlaşılmıştır. Kentte meydana gelen bir sel felaketinde asıl nüshası kaybedilen Yenışehir planına; Bükülmez

(1996)'ın Karabük Belediyesi adına derlediği “Yenişehir Koruma Amaçlı İmar Planı Analitik Etütleri” kitabından ulaşılmıştır (Şekil 14), (Çabuk et al., 2016; Sarıköse, 2020).

Şekil 14. Yenişehir Lojman Yerleşkesi, Henry Prost (1938), (Çabuk et al., 2016).

Henry Prost, Paris bölge planını tasarlayan bir olarak, Fransız “Cite – Jarden” modeli ve Almanların 1930lu yıllarda benimsediği “Siedlung” bahçe kent modellerini sentezleyerek Yenişehir planını tasarlamıştır (Çabuk et al., 2016). Plan modern üslupta olup, plan ana kararlarında modernizmin rasyonel katılımının geçirgen ekolojik ve hümanist bir tavırla kırıldığı görülmektedir.

Kamulaştırılan yerleşke arazisi üzerinde, ada bazında tasarlanan lojman yerleşkesine ait planda bir kent yerleşimini var eden konut alanlarının yerleşimi sürdürülebilir kılan sosyal donatılarda düşünülmüştür. Konut alanları sosyal statülerin temel ihtiyaçlarını karşılayan nitelikte olup sınıfsal ayırım yapılaşma geometrisi ile birleşerek yerleşkenin formu ve karakteri oluşturulmuştur. Konut alanlarında tercih edilen sınıfsal statü ayrımı sosyal donatılar olan lokallerde işçi ve mühendis kulüpleri gibi mekân pratiklerinde sürdürülürken; sinema, ibadethane, hastane, spor sahaları, okullar, otel, planlı rekreasyon alanı olan havuzlu bahçe gibi mekân pratiklerinde bu

sınıfsal ayırmadan kaçınılması planın sosyal sınıflar arası geçirgen gözenekli yapıyı temsil ettiğini göstermektedir (Er ve Dönmez,2025).

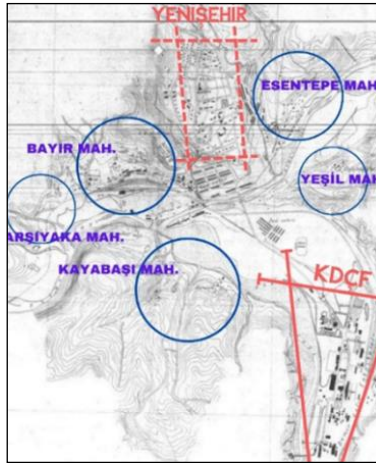
Planın sınırlı bir bölge ve toplumun sadece fabrika çalışanlarından oluştuğu düşünülerek lokal bir çözüm önerisi getirmesi başlangıçta onu kullanıcıları için bir ütopya yapmakla birlikte şehirleşmenin içsel dinamikleri karşısında bozuma uğrayan her ütopya gibi Yenişehir Mahallesi ütopyası da kentin gelişim sürecini oluşturan dinamikler karşısında yetersiz kalarak kısa sürede bozuma uğramıştır. Kentin büyüme eksenini okullar bölgesi yönündeki güçlü aks doğrultusunda gibi görünse de, Yenişehir mahallesi alan sınırı önceden belirlenen kapalı içe dönük bir model olarak ilerleyen süreçte coğrafyanın eğimli yapısı ve kamulaştırma gibi etkenler nedeniyle bu güçlü akslar yönünde büyüme göstermemektedir. Alanın büyümesindeki sınırlılıklar;

- Kamulaştırılmış sınırlı bir alan üzerinde tasarlanmış olması,
- Kentın tamamına yönelik bir tasarım olmasından çok KDÇF çalışanlarına yönelik bir lojman niteliğinde olması,
- Kentın doğal büyümesinde ortaya çıkan diğer sınıfların mekân pratiklerine yönelik bir çalışmanın düşünülmemiş olması, kentsel mekân pratiklerinin sınırlı kalması,
- Alan çeperlerinin (özellikle de batı çeperinin) coğrafi bağlamda yüksek eğimli dik yamaçlarla kesilmesi, olarak analiz edilmiştir.

3.1.2. Nezihe ve Pertev Taner Planı-1948

Fabrikanın kuruluşu ile bir çekim merkezi haline gelmiştir. Lojman yerleşkesi bir grup fabrika çalışanının barınma ihtiyacını çözerken yoğun göç karşısında yetersiz kalmıştır. Fabrika açıldıktan sonra, 10 yıl içinde Yenişehir Mahallesi etrafında plansız yapılaşmalar artmıştır. İstasyon bölgesinin bulunduğu Bayır Mahalle ve

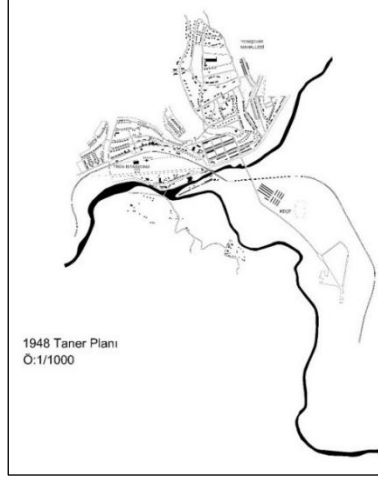
Fabrikanın batı çeperinde bulunan Kayabaşı Mahallesi, Araç Çayı kıyısında yer alan Karşıyaka ve Yeşil Mahalle bölgelerinde hızlı ve plansız yapılaşmanın etkisi ile ortaya çıkan düzensiz dokular, hızlı tedbir alınması gerektiğini gözler önüne serdiğinden 1941 yılında yapılan yazışmalar 1945 yılında sonuç vererek İller Bankası tarafından görevlendirilen Yüksek Mimar Mithat Yenen ve uzman haritacı Avni Par alanda tespitler yapmak üzere Karabük’e görevlendirilmişlerdir. Kentin durumunun ortaya serildiği Mithat Yenen’in tespit raporu ve Avni Par tarafından hazırlanan haritalar ile halihazır haritalar oluşturulmuştur (Şekil 15); (Çabuk et al., 2016).

Şekil 15. 1946 Yılı Karabük Kenti:1/10000 ölçekli hâlihazır harita, (Çabuk et al., 2016).

Karabük’ün imar planı hazırlanması ihalesi işi kapsamında Yüksek Mühendis Mimar Nezihe ve Pertev Taner ile anlaşmaya varılmıştır (Ayten et al., 2010; Çabuk et al., 2016). Karabük’e ait 1/5000 ve 1/2000, 1/1000 ve 1/500 ölçekli planlar ve “Kesin İmar Planı İzah Notu”, 1948 onaylanmıştır (Ayten et al., 2010; Çabuk et al., 2016). 1/5000 ölçekli imar planı incelendiğinde düzensiz yapılaşmaya ve Prost’un Yenişehir planına müdahaleler olduğu görülmektedir. 1948 Taner Planı Karabük Belediyesi arşivlerinden (Ek-B1) edinilmiş ve

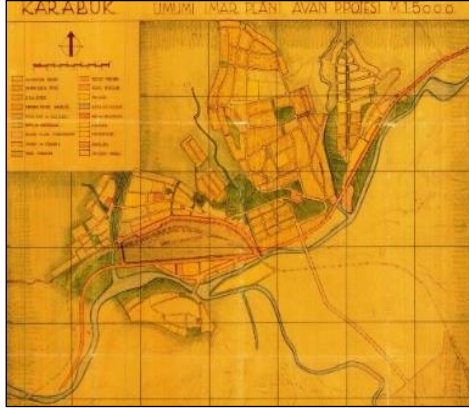
plan autocad programı aracılığıyla ölçeklendirilerek sayısallaştırılmıştır. (Şekil 16).

Şekil 16. 1948 Taner Planı Ö:1/1000.

Prost Planı genel hatlarıyla korunduğu ama adalardaki her boşluğa KDÇF'nin yetki ve iradesi ile yeni konutlar, kreş, park, çocuk bahçesi ve misafırhane, stadyum eklendiği görülmektedir (Çabuk et al., 2016). Sinema ve eğitime ayrılan alanların bir kısmının iskâna açıldığı görülmektedir. Yüzevler ve Dereevler bölgesindeki konut adalarına 160 adet tek ve iki katlı bahçeli kütleler ile 39 adet konut bloğu önerilmiştir (Çabuk et al., 2016). Öneri konut alanları kentin büyüme potansiyeline göre iki, üç ve dört odalı olmak üzere farklı tipolojilerde tasarlanmış olup üç farklı tipolojiye ait 1/100 ölçekte plan, kesit ve görünüş detayları hazırlanmıştır (Çabuk et al., 2016). Konut tasarımında geleneksel Safranbolu konutu örnek alınmıştır. Bahçeli konut tipolojisi plan düzleminde Prost Planı'nı çizgilerini taşısa da cephe biçimlenişi açısından Prost planına benzememektedir. Prost Planının konsept yaklaşımı olan “Bahçe Kent” fikri Taner Planı'nda da sürdürülmüş fakat Yenişehir dışında tasarlanan alanlarda kamulaştırma yapılmadığı içim söz konusu olan mülkiyet durumları dikkate alınırken parselasyona gidilmiştir. Yüzevler'de bir ilkokul alanı bırakılmış,

Dereevler’de bir kreş, park, çocuk bahçesi ve haftalık pazar yeri tasarlanmıştır, (Şekil 17), (Çabuk et al., 2016).

Şekil 17. Nezihe- Pertev Taner Planı, (Çabuk vd., 2016).

Karabük’ün hızlı büyüme potansiyeli dikkate alınarak hazırlanan planda gelecekte bir kent merkezi ihtiyacı doğacağı düşünülmektedir. Kamu binaları, hükümet meydanı olarak geçen bölgede etrafında toplanmışlardır. Teknik hizmet binaları Araç Çayı kıyına yerleştirilmiştir. Plan tasarımında mevcut fabrika dışında bir endüstri alanı önerilmemiş olup zanaatkarlar için küçük endüstri alanı olarak istasyon bölgesinin kuzeyi önerilmektedir. Küçük ölçekli yanıcı içerikli endüstri alanlarının Eskipazar yolu üzerinde kent dışı bir alana önerildiği plan raporlarında görülmektedir (Çabuk et al., 2016). Taner (1948) Karabük Kenti İmar Planı ana kararlarına göre kentin biri ulaşım ve aktarma olan “İstasyon Meydanı”, diğeri kamu hizmet binalarınca çevrelenen “Cumhuriyet ve Hükümet Meydanı” olmak üzere iki meydan olduğu ve bu meydana bir anıt alanı bırakıldığı görülmektedir (Ayten et al., 2010; Çabuk et al., 2016). Yenişehir planında büyüme aksı mahallenin ortasından geçen birbirini kesen iki aks iken Taner planında bu aksın Zonguldak- Kastamonu karayolu boyuna taşındığı görülmektedir. Taner Planının büyüme aksı, Yenişehir Mahallesi’nin sağında ve solunda bulunan bölgelere göre Zonguldak-

Kastamonu yoluna paralel bir akstadır.

50 yıllık bir vizyon ile 1948 hazırlanan Taner Planı, ilk 10 yılda geçerliliğini yitirmiştir. Yapılan planlama yoğun göç ve hızlı büyüme karşısında yetersiz kalmıştır.

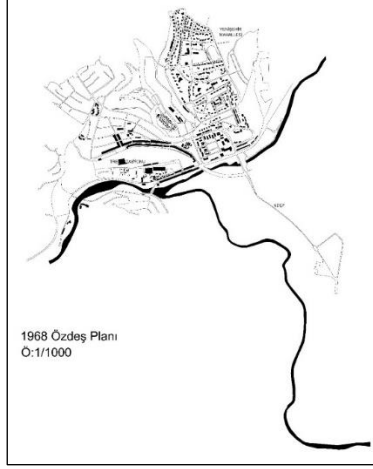
Prost planında ada bazlı çalışma yapılırken Taner planı mülkiyet ve kamulaştırma sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Taner Planı'nda yapılan bazı değişiklikler Prost Planı ile uyumsuzdur. Kentin Kardemir dışındaki endüstri alanlarının planlaması henüz yapılmamıştır. Bu bağlamda Taner Planı'nın sürdürülebilir olmamasının temel nedenleri aşağıda maddeler halinde belirtilmiştir:

- KDÇF'nin kuruluşuyla başlayan yoğun göç, Yenişehir Mahallesi çevresinde hızlı ve plansız yapılaşmalara yol açmış; Taner Planı bu düzensizliği düzenlemeye çalışsa da nüfus artış hızını öngörmekte sınırlı kalmıştır.
- Yenişehir dışındaki alanlarda kamulaştırma yapılmaması nedeniyle mevcut mülkiyet durumları dikkate alınarak parselasyon yapılmış, bu da planın bütüncül uygulanabilirliğini kısıtlamıştır.
- Prost'un “Bahçe Kent” konsepti Taner Planı'nda sürdürülse de boşlukların farklı işlevlerle doldurulması ve Safranbolu konutu referanslı cephe düzenlemeleri, planın özgünlüğünü ve sürekliliğini zayıflatmıştır.
- Fabrika dışında yeni bir büyük endüstri alanı öngörülmemiş, sadece küçük ölçekli zanaat ve yanıcı içerikli endüstriler için sınırlı bölgeler önerilmiştir. Bu durum, kentin büyüyen sanayi ihtiyaçlarını uzun vadede karşılamada yetersiz kalmıştır.

3.1.3. Gündüz Özdeş Karabük Safranbolu Bütünleşik Planı-1968

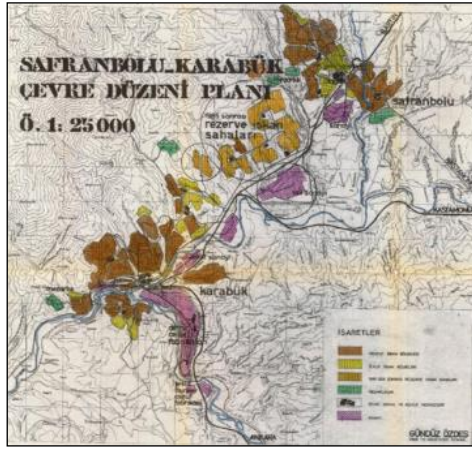
Karabük’ün planlama tarihinde Prof. Dr. Gündüz Özdeş’in rolü önemlidir. Kentin hızla artan nüfusu, göç hareketleri ve sanayi yerleşkesi ile ortaya çıkan mekânsal sorunlarına yanıt verme çabasının bir ürünü olarak değerlendirilen dönemin kendinden önceki dönem planlamalarından en önemli farkı Safranbolu İlçesi’nin Karabük planına katılarak bütünleşik plan hazırlanmasıdır. Karabük ve Safranbolu’yu bütünleştiren planlama anlayışı, endüstri kenti ile tarihi bir kent dokusunu birleştiren bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Özdeş Plan’ının Yenişehir Mahallesi etrafındaki saçaklanmayı gösteren bölümü Karabük Belediyesi arşivlerinden edinilen (Ek-B2) taratılmış, planların AutoCAD ortamında sayısallaştırılarak 1/1000 ölçekli biçimde oluşturulmuştur (Şekil 18).

Karabük’ün ilçe statüsü kazanması ve belediyenin yetki alanlarının genişlemesi yeni bir imar planı hazırlanması yönündeki söylemleri güçlendirmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda 1962 yılında İller Bankası tarafından, Karabük’ün son durumunu gösteren yeni halihazır haritaların yaptırılması kararı alınmıştır, (Şekil 9), (Ayten et al., 2010; Çabuk et al., 2016; Fındıkoğlu, 1962; Bogenç, Sabaz, 2018). 1960’lı yıllar tarihi ve kültürel mirasın korunması gündemi ile hazırlanan Venedik Tüzüğü ülkemizde de imzalanarak kabul edilmiştir. Karabük’ün komşuluğunda bulunan Safranbolu ilçesi, Özdeş Planı’nda plan sınırları içine dahil edilmiştir. Safranbolu’nun sit sınırlarının belirlendiği bu plan 1994 yılında bölgenin Unesco tarafından koruma altına alınmasını sağlayacak ilk girişimdir. Karabük Safranbolu bütünleşik planı aynı zamanda Karabük kentinin potansiyel büyüme aksının yönünü Safranbolu’ya doğru çevirmiştir.

Şekil 18. 1968 Özdeş Planı’nda Yenisehir Mahallesi saçaklanması Ö:1/1000.

Özdeş Planı, daha önce Prost’un Yenisehir yerleşmesiyle başlayan “bahçe-kent” ilkelerinin izlerini taşımakla birlikte, kentin sanayi üretimine bağlı olarak gelişen yeni mekânsal ihtiyaçlarını da karşılamaya dönük pragmatik bir yaklaşım benimsemiştir. Plan, özellikle lojman alanlarının çeşitlendirilmesi, kamu binalarının merkezde toplanması ve kentte fonksiyonel ayrışmayı sağlayacak yeni konut, ticaret ve yeşil alan kararlarıyla öne çıkmaktadır. Ancak bu süreçte mülkiyet sorunları, kamulaştırma eksiklikleri ve gecekondulaşmanın hızla artması gibi etmenler, tıpkı Taner Planı’nda olduğu gibi, planın idealize edilen biçimde uygulanmasını sınırlamıştır (Şekil 19).

Şekil 19. Prof. Gündüz Özdeş, 1968, Karabük- Safranbolu çevre düzeni planı, Öl:1/25000, (Çabuk vd., 2016).

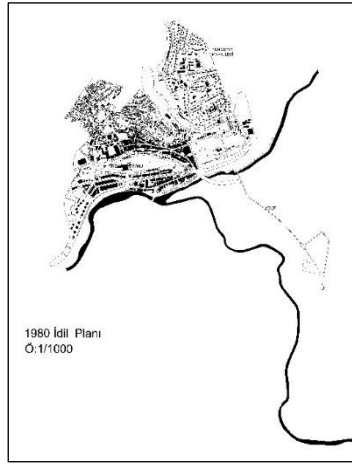
Özdeş'in planında dikkate değer bir unsur da kentin merkezinin yeniden kurgulanmasıdır. Cumhuriyet Meydanı ve Hükümet Meydanı etrafında kamu yapılarının konumlandırılması, ticaret bölgesinin cadde boyundan kent meydanına kaydırılması gibi hamlelerle kente yeni bir idari çekirdek kazandırmıştır. Bununla birlikte, artan göç dalgaları ve endüstri çevresinde beliren kontrolsüz yapılaşmalar, planın uzun vadeli öngörülerini zayıflatmıştır. Bu durum, Karabük'ün mekânsal gelişiminde planlı ve plansız alanların yan yana varlığını kalıcılaştırmıştır.

Özdeş Planı'nda Taner Planı'nı sürdürülebilir olmaktan alı koyan tüm etkilere aynı derecede maruz kalmıştır. Özdeş, bir sanayi kenti olarak bölgesel ölçekte bütünleşik bir planlama vizyonu ile tasarım yapmış olsa da kentte yalnızca lokal düzeyde çözümler hayata kavuşturulmuştur. Özdeş'in mekânsal öngörülerini bölgesel gelişme dinamikleriyle örtüşmemiştir (Ortaylı ve Tekeli, 1978). Bu nedenle Özdeş Planı hayata geçtikten kısa süre sonra planda revizyon ihtiyacı doğmuştur.

3.1.4. Baran İdil Karabük Planı-1980

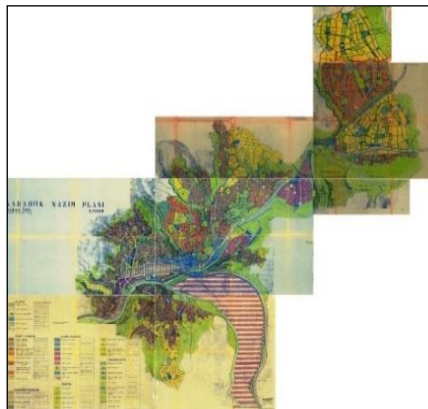
Özdeş Planı'nın günün ve geleceğin gereksinimlerini karşılayamaması gibi gerekçeler ile Karabük imar planı açısından yeni bir revizyon ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Özdeş Planı'nda tasarlanan fakat gerek gecekondulaşma gerekse bütçe yetersizliğinden ötürü uygulanamayan bölümler için 1974 yılında İller Bankası revizyon plan hazırlanmasına onay vermiştir. 1980 yılında Karabük için Baran İdil tarafından hazırlanan yeni plan, kentin hızlı büyüme sürecine yanıt arayan kapsamlı bir girişimdir. Karabük'ün 1938'de başlayan endüstri temelli kuruluş sürecinden sonra üçüncü büyük planlama evresi olarak değerlendirilir. 1980 İdil Planı'nı Karabük Belediyesi arşivlerinden taratılarak, autocad ortamında sayısallaştırılmış ve 1/1000 ölçekte hazırlanmıştır. (Şekil 20).

1980 yılında onaylanarak yürürlüğe giren İdil Planı, genel hatlarıyla Özdeş Planı ile benzerlik göstermektedir. Plan raporunda “alan kısıtlılığının” bir sonucu olarak Özdeş Planı'nda revizyona gidildiği belirtilmiştir (İdil, 1980). İdil Planı'nın Özdeş Planı'ndan farklılaşan en önemli özelliği yoğunluğa göre bölgelenen alan dağılımıdır. Özdeş Planı'na göre kent merkezinin gelişim ilkeleri ve konut alanlarının bölgeleneşmesi, İdil Planı'nda değiştirilmiştir. İşçi sınıfı için öngörülen konut alanlarının fabrika çevresinde kümelenmeye devam ettiği, üst gelir gruplarının ise farklı bölgelerde yoğunlaştığı görölmektedir. Bu durum mekânsal ayrışmayı güçlendirmiştir (Findikli, 2017). Özdeş Planı'nda endüstri alanı olarak düşünölen bölgeler, İdil Planı'nda konut alanı olarak değiştirilmiştir.

Şekil 20. 1980 İdil Planı’nda Yenişehir Mahallesi saçaklanması Ö:1/1000.

Özdeş Planı Karabük’ün potansiyellerini öne çıkarırken, İdil Planı’nda Safranbolu ve 100. Yıl çevresinin gelişimine önem verilmiştir. 100. Yıl mahallesi yakınındaki “Yüksekokul Alanı” plana işlenmiştir. Böylelikle gelecekte kente bir üniversite kurulma ihtimali gündeme gelmiştir. Özdeş Plan’ındaki spor ve eğlence merkezlerinin yeri , İdil Planı’nda gelecekte üniversite olması beklenen alanların yakınına kaydırılmıştır (Şekil 21).

Şekil 21. Baran İdil Planı, (Çabuk vd., 2016).

Özdeş Planı'nda mahalle ve semt ölçeğinde yetersiz olan sosyal donatılar, İdil Planı'nda yeniden düzenlenmiştir. Özdeş planın açıkları arasında planlanmayan konuların yönetmeliklerce düzenlenmesi varken, İdil planı yapılaşma kotlarına kadar değinerek plan kısıtlarını artıran plan notları düşmüştür. Özdeş planında kadastral durum göz ardı edilmiş olup, gelişme alanlarının gelecekte düzenlenmek üzere bırakıldığı görülmektedir, İdil planı kadastral mülkiyetleri dikkate alarak plan sınırının tamamını imarlaştırmıştır.

İdil Planı'nda, önceki planlarda (Prost, Taner, Özdeş) ortaya çıkan merkezleşme sorunlarını çözmek amacıyla yeni bir merkezi iş alanı tanımlanmış ve bu alan ulaşım akslarıyla desteklenmiştir (Ayten et al., 2010; Çabuk et al., 2016).

İdil Planı, özellikle Zonguldak–Kastamonu karayolu bağlantısının kentsel gelişim üzerindeki etkisini dikkate almış, ulaşım ağını bu eksen doğrultusunda düzenlemiştir (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, 2019).

İdil Planı Özdeş Planı'nın değerlendirmeleri ile kıyaslandığında, kâğıt üzerinde kapsamlı olsa da uygulamada sınırlı kalmıştır. Yetersiz kamulaştırma, hızlı nüfus artışı, ekonomik krizler ve merkezi otoritenin desteğinin zayıflığı nedeniyle planın öngördüğü düzenlemeler tam anlamıyla hayata geçirilememiştir (Çabuk et al., 2016).

3.1.5. Karabük Kenti Planlama Dönemlerinin Tarihsel Karşılaştırmalı Analizi

Endüstri Devrimi, hızlı kentleşme ve nüfus yoğunluğuna neden oldu. Endüstri tesislerinin yeni kentsel mekân pratikleri olarak kent içine yerleşmesini sağladı. Şehirleşmede yeni ulaşım altyapıları gerekliliği arttı. Artan barınma ihtiyacının yanı sıra konut tipolojilerinde değişime ve kent içi sosyal mekânsal ayrışmaya neden oldu. Böylelikle kentsel mekânın fonksiyonel olarak bölümlenmesini sağladı. Artan nüfus sağlık, hijyen ve altyapı sorunlarını beraberinde getirdi. Endüstri Devrimi'nin kentsel mekânda meydana getirdiği

değişimlere aşağıda maddeler halinde değinilmiştir.

- Kırsaldan kente yoğun göç hareketleri başladı.
- Kent merkezlerinde nüfus artışıyla konut yetersizliği ve aşırı yoğun yapılaşma oluştu.
- Fabrikalar genellikle su kaynakları ve ulaşım yolları yakınında kuruldu.
- Bu durum kentin ekonomik merkezini sanayi alanları etrafında şekillendirdi.
- Buharlı tren, tramvay, metro ve demiryolu hatları kent mekânını dönüştürdü.
- Kent ölçeği büyüdü; banliyöleşme süreci başladı.
- İşçi sınıfı için toplu konutlar, kiralık ev blokları (tenements) ortaya çıktı.
- Orta ve üst sınıflar, yoğun ve kirli merkezden uzaklaşarak banliyö konutlarına yöneldi.
- Zengin ve yoksul mahalleleri keskin çizgilerle ayrıldı.
- İşçi sınıfı mahalleleri fabrika çevresinde yoğunlaştı; üst sınıflar ise kent merkezinden uzaklaştı.
- Kanalizasyon, temiz su, çöpler gibi altyapı eksiklikleri sağlık krizlerine yol açtı.
- Bu durum daha sonra modern şehir planlama hareketlerinin (ör. Haussmann Paris’i, Garden City Movement) doğmasına zemin hazırladı.
- Üretim, konut, ticaret ve ulaşım işlevleri mekânda daha belirgin ayrılmaya başladı.
- Sanayi sonrası kentlerde “merkez-çeper” ayrımı netleşti.

- Yeni Kamusal Mekânlar ve Toplumsal Dinamikler
- İşçi sınıfının sosyalleşme mekânları (pazarlar, sendika lokalleri, kahvehaneler) çoğaldı.
- Kentler yalnızca üretim alanı değil, aynı zamanda sınıf mücadelelerinin sahnesi haline geldi.

Endüstri Devrimi, Karabük'ün kuruluşunu hazırlayan en temel tarihsel arka planı oluşturmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da hız kazanan sanayileşme, yalnızca üretim biçimlerini değil, kentlerin kuruluş ve gelişme mantığını da değiştirmiştir. Demir-çelik üretimi, sanayi kentlerinin oluşumunda merkezî bir rol oynamış; enerji, ulaşım ve hammadde kaynaklarına yakınlık kentsel yer seçiminde belirleyici olmuştur. Türkiye'de 1930'lu yıllarda izlenen devletçi sanayileşme politikaları da bu küresel dönüşümün ulusal ölçekteki yansımasıdır. Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın (KDÇF) 1937'de kurulması, Anadolu'nun kırsal bir bölgesinde modern bir endüstri kenti tasarımını mümkün kılmış ve bu yönüyle Endüstri Devrimi'nin mekânsal mantığı Türkiye'ye aktarılmıştır.

Karabük'ün planlaması, Endüstri Devrimi sonrası ortaya çıkan sanayi kenti modelinin bir devamı niteliğindedir. Fabrika ile bütünleşen konut alanları, işçi lojmanları ve sosyal donatılar, üretim odaklı kentsel organizasyonun tipik örnekleridir. Yenişehir Mahallesi'nde uygulanan modernist planlama anlayışı, sanayi tesisinin çevresinde işlevsel ayrışmayı ve hiyerarşik mekânsal düzeni öngörmüştür. Böylece Karabük, Endüstri Devrimi'nin Batı Avrupa kentlerinde yarattığı mekânsal kurgunun Anadolu coğrafyasındaki uyarlaması haline gelmiş hem üretim mekânı hem de emek gücünü barındıran heterotopik bir sanayi kenti olarak biçimlenmiştir (Er ve Dönmez,2025).

Fordizm, 20. yüzyılın başında Henry Ford'un seri üretim (assembly line) anlayışıyla şekillenen üretim modeli, yalnızca fabrikaları değil kent mekânını ve yaşam biçimlerini de dönüştürdü.

Fordizm, kentsel mekân bağlamında banliyöleşmenin hızlanmasına neden oldu. Otomobil odaklı kentleşmeyi sağladı. Böylelikle üretim ve konut alanlarının ayrıştı. Tüketim mekânları yükselirken, standartlaşmış konut ve kent dokularının ortaya çıkmasına ve toplumsal ve mekânsal ayrışmaya neden oldu. Fordizm' in kentsel mekânda meydana getirdiği değişimlere aşağıda değinilmiştir:

- Seri üretim sayesinde otomobil fiyatları ucuzladı (özellikle Ford Model T).
- Orta sınıfın otomobil sahibi olmasıyla kent merkezinden uzak bölgelerde yaşama imkânı doğdu.
- Böylece banliyöleşme (suburbanization) hız kazandı.
- Kentlerin ulaşım altyapısı otomobil kullanımına göre yeniden düzenlendi.
- Otoyollar, geniş bulvarlar, otopark alanları kentsel mekânın vazgeçilmez unsuru haline geldi.
- Yaya öncelikli geleneksel kent dokusu yerini araç öncelikli düzene bıraktı.
- Fabrikalar genellikle geniş alanlara yayıldı ve kent merkezlerinden dışarıya taşındı.
- İşçi sınıfı için toplu konut alanları üretim tesislerine yakın planlandı.
- Böylece mekânın fonksiyonel ayrışması daha da keskinleşti.Seri üretim ve tüketim kültürü, kent mekânında alışveriş merkezleri, süpermarketler, oto-servis istasyonları gibi yeni mekânsal tipolojileri doğurdu.
- Kent merkezleri ticaretin ve tüketicinin cazibe alanına dönüştü.
- Seri üretimin mantığı konut tipolojilerine de yansdı.

- Tek tip planlanmış banliyö evleri ve toplu konutlar yaygınlaştı.
- Bu durum, modernist planlamada “rasyonel ve fonksiyonel kent” anlayışını pekiştirdi.
- Üretim ve lojistik çeperde yoğunlaşırken, kent merkezleri beyaz yakalı işlerin, finans ve ticaretin mekânı haline geldi.
- Bu durum, dikeyde yükselen gökdelen tipolojilerini teşvik etti.
- Otomobile erişimi olan orta sınıf banliyölere taşınırken, düşük gelir grupları kent merkezlerinde yoğunlaştı.
- Bu süreç, sosyo-mekânsal ayrışmayı keskinleştirdi.

Fordist üretim modeli, yalnızca fabrikalardaki seri üretim mantığını değil, kentsel mekânın organizasyonunu da kökten değiştirmiştir. 20. yüzyılın başında ucuz otomobil üretimiyle hız kazanan Fordizm, kent merkezlerinden uzak, geniş alanlara yayılan banliyöleşme süreçlerini tetiklemiştir. İşçi sınıfı, fabrikaların çevresinde oluşturulan konut alanlarında kümelenirken; orta sınıf, otomobil sayesinde banliyölere yönelmiştir. Bu mekânsal ayrışma, üretim mekânı ile ikamet mekânı arasında fonksiyonel bir bütünlük kurulmasını öngören Fordist kent modelini doğurmuştur. Böylece kent, işlevsel olarak parçalanmış fakat aynı zamanda üretim merkezli bir mekânsal düzene kavuşmuştur.

Karabük’ün Yenişehir Mahallesi, Fordist banliyöleşme mantığının Türkiye ölçeğinde tipik bir uyarlamasıdır. 1937’de kurulan Karabük Demir Çelik Fabrikası’nın ardından, işçi ve mühendisler için planlanan lojmanlar, fabrikanın çevresinde işlevsel bir konut alanı oluşturmuştur. 1938 yılında Henri Prost tarafından tasarlanan bu lojman yerleşimi, üretim ile barınma arasındaki mekânsal bağı görünür kılarken, aynı zamanda Fordizm ’in kentsel mekânda yarattığı “işçi banliyösü” mantığını yansıtmaktadır. Yenişehir Mahallesi’nin fabrikaya yakın konumlandırılması, emek gücünün sürekliliğini güvence altına

almış; düzenli konut tipolojileri ise modernist planlamanın disiplinli ve rasyonel mekân anlayışını pekiştirmiştir. Böylece Karabük, Fordist sanayi kentlerinin mekânsal kurgusunu Anadolu coğrafyasında somutlaştıran bir örnek olmuştur.

1941’de hazırlanan Atina Anlaşması / Atina Şartı (Charte d’Athènes), aslında CIAM (Congrès Internationaux d’Architecture Moderne) tarafından 1933’te yapılan tartışmaların sonucudur ama 1941’de Le Corbusier tarafından kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. Bu metin, 20. yüzyıl kent planlama anlayışını derinden etkilemiş, özellikle modernist şehircilik anlayışının manifestosu haline gelmiştir. Atina Anlaşması’nda kentlerin dört temel işleve göre düzenlenmesi önerilmiştir. Kentsel bölgeleme ve ayrışmaya önem verilmiştir. Sağlıklı ve yaşanabilir kentlerin önemi vurgulanmış ve ilkeleri belirlenmiştir. Barınma ihtiyacının hızla giderilmesi için toplu konut, yüksek yoğunluklu konut blokları gibi yöntemler vurgulanmıştır. Kent içi ulaşım hiyerarşisinin öneminin altı çizilmiştir. Tarihi dokuların sağlıklı olduğu, yıkılması gerektiği ileri sürülmüştür. Kent içi yeşil alanların artırılmasının önemi vurgulanmıştır. Atina Anlaşması’nın kentsel mekânda meydana getirdiği değişimler aşağıda özetlenmiştir:

- İkamet (housing), Çalışma (work), Rekreasyon (leisure), Ulaşım (circulation) olmak üzere dört temel işlev tanımlandı.
- Kentsel mekân, bu işlevlere göre bölgelere ayrıldı (zoning).
- Konut alanları, iş alanları ve rekreasyon alanlarının birbirinden ayrıştırılması benimsendi.
- Bu, geleneksel karma kullanımlı kent dokusunun parçalanmasına yol açtı.
- Konut alanlarında güneş ışığı, hava akışı ve yeşil alanlara erişim vurgulandı.
- Yoğun ve dar sokaklı geleneksel kent dokusuna karşı, açık ve

ferah blok düzeni teşvik edildi.

- Yatayda yayılmış, sıkışık konut dokusu yerine dikeyde yükselen modern konut blokları önerildi.
- Bu bloklar geniş yeşil alanlar arasında konumlandırılacaktı.
- Yaya ve araç trafiğinin ayrıştırılması öngörüldü.
- Otoyollar ve geniş bulvarlar ile kent içi ulaşımın yeniden tasarlanması gerektiği savunuldu.
- Şart, tarihi dokuların çoğunu “işlevsiz ve sağlıksız” olarak niteledi.
- Bu bakış açısı, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında birçok Avrupa kentinde yık-yap modernizasyon politikalarını meşrulaştırdı.
- Kent içinde parkların, bahçelerin ve geniş yeşil alanların düzenlenmesi gerektiği vurgulandı.
- Bu yaklaşım, modernist kentlerde “yeşil kuşak” ve “açık alan sistemlerini” ortaya çıkardı.
- Şart, farklı coğrafyalara uygulanabilecek “evrensel ilkeler” öne sürdü.
- Bu, yerel kimlikleri çoğu zaman görmezden gelen tek tip modernist planlama anlayışına zemin hazırladı.

Atina Anlaşması, modernist şehircilik anlayışının en etkili manifestosu olarak, kentleri dört temel işlev üzerinden düzenlemeyi önermiştir: ikamet, çalışma, rekreasyon ve ulaşım. Bu yaklaşım, kentsel mekânın fonksiyonel olarak ayrışmasını ve zonlama ilkelerinin uygulanmasını teşvik etmiştir. Yüksek blok konutlar, geniş yeşil alanlarla çevrili modern mahalleler ve yaya-arac trafiğinin ayrıştırılması gibi prensipler, Avrupa başta olmak üzere tüm modernist planlama

hareketlerini şekillendirmiştir. Bu bağlamda Atina Anlaşması, tarihsel dokulara eleştirel yaklaşarak, geleneksel karma kullanımlı kent modelini geri plana itmiş ve geleceğin kentlerini rasyonel, işlevsel ve disiplinli bir düzende kurgulamayı öngörmüştür.

1948 tarihli Taner Planı, Karabük kentinin mekânsal gelişimini Atina Anlaşması’nın öngördüğü bu modernist ilkeler doğrultusunda yönlendirmiştir. Plan, Karabük Demir Çelik Fabrikası çevresinde hızla artan nüfusun barınma ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işlevsel ayrışmayı esas almış, konut, sosyal donatı ve ulaşım alanlarını ayrı bölgeler halinde düzenlemiştir. Özellikle Yenişehir’den sonra eklemlenen mahallelerin lojman yerleşimi mantığında kurgulanması, Atina Anlaşması’nın “ikamet fonksiyonunun sağlıklı ve düzenli mekânlarda örgütlenmesi” ilkesine denk düşmektedir. Böylece Taner Planı, Karabük’te modernist planlama anlayışının ilk kapsamlı uygulaması olmuş; Atina Anlaşması’nın işlevselci kent modeli Anadolu’nun erken sanayi kentlerinden birinde mekânsal karşılık bulmuştur.

Venedik Tüzüğü (1964), yani “Tarihi Anıtların ve Sitlerin Korunmasına Dair Uluslararası Tüzük”, uluslararası ölçekte koruma anlayışını belirleyen en önemli belgelerden biridir. Etkisi yalnızca tekil anıtlara değil, tüm kentsel mekânlara yayıldı. Venedik Tüzüğü’nün kentsel mekânda meydana getirdiği en önemli değişim koruma anlayışının genişlemesi olmuştur. Kentlerin tarihsel kimliğinin tanınması, restorasyon ilkelerinin belirlenmesi, yeni yapılar ile eski doku arasındaki ilişki kurulması Venedik Tüzüğü ile önem kazanmıştır. Uluslararası koruma iş birliği yaygınlaşmış (UNESCO, ICOMOS), bu sayede planlama ve koruma bütünleşmiş, kentsel mekânın kamusalılığı güçlenmiştir. Venedik Tüzüğü’nün kentsel mekânda meydana getirdiği değişim etkisi aşağıda özetlenmiştir:

•Önceki yaklaşımlar yalnızca anıtsal yapıları korumayı hedeflerken, Venedik Tüzüğü kent dokusu, sokaklar, meydanlar ve

geleneksel konut tipolojileri gibi bütüncül bir koruma anlayışı getirdi.

- Böylece koruma, yalnızca tekil yapılarla sınırlı kalmadı; kentsel bütünlük önem kazandı.
- Tarihi kent merkezlerinin korunması, kimlik ve süreklilik açısından bir değer olarak kabul edildi.
- Bu, modernist planlamanın “yık-yap” anlayışına karşı bir denge unsuru oldu.
- Tüzük, restorasyonun bilimsel yöntemlere dayandırılmasını ve yapıların özgün malzeme, teknik ve biçimlerine saygı gösterilmesini şart koştu.
- Bu anlayış, kentlerde otantik mekânsal sürekliliği destekledi.
- Tüzük, modern yapıların tarihi dokular içinde ölçek, malzeme ve tipoloji açısından uyumlu olmasını vurguladı.
- Bu, kentlerin estetik bütünlüğünü korumayı amaçladı.
- Tarihi kent merkezlerinin korunması artık yalnızca yerel bir mesele değil, uluslararası iş birliği gerektiren bir konu haline geldi.
- UNESCO ve ICOMOS gibi kuruluşların oluşumuna temel teşkil etti.
- Tüzük, korumanın yalnızca mimari düzeyde değil, kentsel planlama sürecine entegre edilmesi gerektiğini ortaya koydu.
- Böylece koruma, planlama disiplininin ayrılmaz bir parçası haline geldi.
- Tarihi meydanlar, sokaklar ve kamusal alanlar yalnızca korunacak “eser” değil, toplumsal yaşamın mekânı olarak da ele alındı.
- Bu, kamusal mekânın değerini yeniden öne çıkardı.

1964 tarihli Venedik Tüzüğü, koruma anlayışında köklü bir paradigma değişimine yol açmış, yalnızca tekil anıtların değil, bütüncül kentsel dokuların da korunması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu çerçevede meydanlar, sokaklar, geleneksel konut tipolojileri ve kültürel peyzaj alanları, kentin tarihsel kimliğinin ayrılmaz parçaları olarak kabul edilmiştir. Böylece modernist planlamanın “yık-yeniden yap” yaklaşımına karşı, mevcut dokunun sürekliliğini, otantikliğini ve kültürel değerini koruyan bir planlama anlayışı öne çıkmıştır. Bu dönüşüm, planlama disiplini yalnızca yeni mekânların üretimine odaklı olmaktan çıkarıp, tarihsel sürekliliği gözeten bütüncül bir sürece taşımıştır.

1968 tarihli Gündüz Özdeş Planı, Karabük’ün kentsel gelişimini düzenlerken Venedik Tüzüğü’nün bu ilkelerini yerel ölçekte uygulamaya taşımıştır. Plan, Karabük’ün hızla büyüyen sanayi kenti kimliğini düzenlemeye çalışırken, aynı zamanda Safranbolu’yu da plan sınırları içine dahil etmiştir. Böylece yalnızca sanayi kenti Karabük değil, tarihsel ve kültürel mirasıyla öne çıkan Safranbolu da mekânsal kararların parçası haline gelmiştir. Özdeş Planı’nın bu yaklaşımı, Venedik Tüzüğü’nün öngördüğü “kentsel bütünlük” ilkesine paralel biçimde, sanayi sonrası modern doku ile tarihsel yerleşmeler arasındaki bağlantısallığı kurmuştur. Bu bütüncül planlama anlayışı, ilerleyen yıllarda Safranbolu’nun koruma altına alınmasına ve 1994’te UNESCO Dünya Miras Listesi’ne girmesine giden sürecin mekânsal ve düşünsel zeminini oluşturmuştur. Dolayısıyla Gündüz Özdeş Planı, Karabük ve Safranbolu’yu aynı mekânsal çerçeve içinde ele alarak, modernleşme ile koruma arasındaki dengeyi kuran öncü bir planlama girişimi olmuştur.

1980’li yıllar, kentsel planlama anlayışında modernist işlevselciliğin eleştirildiği ve esneklik, katılımcılık, sürdürülebilirlik gibi yeni ilkelerin öne çıktığı bir dönem olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası dönemin “rasyonel modernist” planlama anlayışı, özellikle

1960'lar ve 70'lerde toplumsal, çevresel ve mekânsal sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda 1980'lerle birlikte planlama, yalnızca fiziksel mekânı düzenleyen teknik bir faaliyet olmaktan çıkarak, toplumsal dinamikleri, yerel ihtiyaçları ve çevresel sürdürülebilirliği gözeten çok katmanlı bir sürece dönüşmüştür. Avrupa'da yükselen "katılımcı planlama", "esnek imar kararları" ve "koruma-geliştirme dengesi" tartışmaları, kentsel planlamanın temel yönelimini belirlemiştir.

Karabük'te Baran İdil Planı (1980), bu dönüşümün Türkiye'deki mekânsal yansımalarından biridir. Gündüz Özdeş Planı'nın katı modernist şemalarının aksine, Baran İdil'in planı esnek bir revizyon mantığıyla hazırlanmış; hızlı nüfus artışı, gecekondulaşma ve sanayiye bağlı çevresel baskılar dikkate alınmıştır. Bu plan, yalnızca yeni konut alanlarının düzenlenmesini değil, mevcut kentsel dokunun iyileştirilmesini ve uyarlanabilir mekânsal çözümler geliştirilmesini hedeflemiştir. Böylece Baran İdil Planı, 1980'lerde uluslararası ölçekte gündeme gelen esnek, çok aktörlü ve sürdürülebilir planlama anlayışı ile örtüşmüş; Karabük'ün sanayi kenti kimliğini korurken aynı zamanda mekânsal dönüşümlere uyum sağlamayı amaçlamıştır.

Avrupa Kentsel Şartı Avrupa Konseyi tarafından hazırlanmış ve üye devletlerin kentsel yaşam kalitesini iyileştirmeyi hedefleyen bir belgedir (Council of Europe, 1992). Etkisi, özellikle sürdürülebilirlik, katılımcılık ve yaşam kalitesi kavramları üzerinden kent mekânına yansımıştır.

Avrupa Kentsel Şartı, kent ölçeğinde yaşanabilirlik, insan odaklı tasarım ve sürdürülebilirlik ilkelerini öne çıkararak planlama anlayışını dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, kentsel hakların tanınması, katılımcı planlama kültürünün yerleşmesi, kültürel mirasın korunması, toplu taşıma-yaya öncelikli ulaşımın dengelenmesi ve kamu mekânlarının yeniden değer kazanması ile somutlaşmıştır. Ayrıca yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, kentsel karar süreçlerini daha demokratik ve yerele

duyarlı hale getirerek mekânsal düzenlemelerde köklü bir paradigma değişimini beraberinde getirmiştir. Avrupa Kentsel Şartı’nın kentsel mekânda meydana getirdiği değişimler aşağıdaki gibidir;

- Kent mekânının yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda yaşanabilir ve insan ölçeğinde olması gerektiği vurgulandı.
- Bu, sokakların, meydanların, parkların toplumsal etkileşim mekânları olarak yeniden tasarlanmasını teşvik etti.
- Kentlerin gelişiminin çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine göre yönlendirilmesi öngörüldü.
- Bu, yeşil alanların korunması, ekolojik dengelerin gözetilmesi, enerji verimliliği gibi mekânsal düzenlemelere yol açtı.
- Avrupa yurttaşlarına “kentsel haklar” tanımlandı (konut hakkı, sağlıklı çevre hakkı, kültürel yaşama erişim hakkı vb.).
- Bu anlayış, kentsel mekânın eşitlikçi ve erişilebilir biçimde planlanmasını gerektirdi.
- Kentlilerin karar süreçlerine katılımı vurgulandı.
- Bu, kentsel mekânların tasarımında halkın söz hakkı olması gerektiği anlayışını yerleştirdi.
- Tarihi kent merkezlerinin, anıtların ve kentsel dokuların korunması bir ilke haline geldi.
- Venedik Tüzüğü’nün mirasını sürdürerek, koruma–planlama entegrasyonunu güçlendirdi.
- Özel araçlara bağımlılığı azaltma, toplu taşımayı güçlendirme ve yaya–bisiklet altyapısını geliştirme yönünde ilkeler benimsendi.
- Böylece kent mekânı daha erişilebilir ve sürdürülebilir bir biçime evrildi.

- Meydan, park, sokak gibi kamusal alanların kentin sosyal yaşamı için önemi vurgulandı.
- Bu, özellikle kamusal mekân tasarımı insan odaklı ve kapsayıcı yaklaşımları teşvik etti.
- Kent yönetiminde merkeziyetçiliğe karşı, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve karar mekânizmalarında etkin olması savunuldu.
- Bu durum, mekânsal planlama süreçlerinin daha yerele duyarlı hale gelmesini sağladı.

Tüm bu maddeler ışığında Avrupa Kentsel Şartı'nın kentsel mekânında yaşanabilirlik, sürdürülebilirlik, katılımcılık, kültürel mirasın korunması ve insan odaklı kamusal alanların güçlendirilmesi gibi dönüşümlere neden olduğunu söylemek mümkündür.

Endüstri Devrimi sonrası tarihsel süreç retrospektif olarak incelendiğinde art zamanlı kırılma noktalarının Karabük kentinin planlama sürecini de etkilediği görülmektedir.

3.2. Karabük Kentinde Planlama Dönemlerine Göre Heterotopik Bölgelerin İrdelenmesi

Karabük kentinin planlama süreci, 1938–1980 yılları arasında dört farklı planlama dönemiyle şekillenmiş; ancak her dönemde uygulanan modernist ütopya yaklaşım, toplumsal ve mekânsal dinamikler karşısında heterotopik mekânların ortaya çıkmasına engel olamamıştır. Foucault'nun heterotopya kavramsallaştırması çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu süreç kentin farklı dönemlerde farklı nitelikte “öteki mekânlar” ürettiğini göstermektedir.

1938 Henri Prost Yenişehir Mahallesi Mevzii Planı, Bahçe-Kent ekolünden esinlenerek kurgulanan Yenişehir Mahallesi, başlangıçta bir lojman yerleşkesi olarak modernist ütopya bir tasarımın somut ifadesi

olmuştur. Ancak sınırlı mekânsal kapasite, yalnızca fabrika çalışanlarını kapsayan kullanıcı profili ve coğrafi sınırlılıklar nedeniyle kısa sürede heterotopik mekânların oluşumuna zemin hazırlamıştır. İşçi yatakhaneleri bu bağlamda kriz heterotopyalarının örneğini teşkil ederken; Yenişehir’in katmanlı yapısı, zamanla tarihsel sürekliliği içinde bir heterokroni işlevi görmüştür.

1948-Nezihe ve Pertev Taner Planı, Prost’un Bahçe-Kent ilkelerini sürdürmekle birlikte, yoğun göç baskısı ve mülkiyet sorunları karşısında kısa sürede işlevsiz kalmıştır. Bu dönemde Bayır Mahallesi, Hürriyet Mahallesi, Kayabaşı ve Yeşil Mahalle çevresinde ortaya çıkan plansız ve kontrolsüz yapılaşmalar, sapma heterotopyalarının tipik örnekleridir. İstasyon çevresinde lojman, pazar yeri ve konut birlikteliği ise, farklı işlevlerin yanyana oluşuyla oluşan heterotopik mekânsal uyumsuzluğu göstermektedir.

1968 Özdeş Karabük–Safranbolu Bütünleşik Planı, Venedik Tüzüğü’nün bütüncül koruma anlayışını yansıtarak Safranbolu’yu plan sınırlarına dahil etmiştir. Böylelikle kent, tarihsel miras ile sanayi kenti kimliğini aynı mekânsal çerçevede buluşturmuştur. Ancak bu süreçte göç dalgaları ve gecekondulaşmanın hızlanması, Bayır ve Hürriyet mahallelerini çatışma mekânlarına dönüştürmüştür. Aynı dönemde fuar ve pazar alanları geçici heterokroniler üretmiş, Safranbolu’nun tarihsel dokusu ise bir zaman biriktiren heterokroni olarak kentin mekânsal sürekliliğini temsil etmiştir.

1980 İdil Planı, modernist katılıktan daha esnek bir anlayışa geçişi temsil etmiştir. Özdeş Planı’ndaki bazı kritik bölgelenmelerin işlevi İdil Planı’nda değiştirilmiştir. Örneğin Özdeş Planında 100. Yıl Mahallesi sanayi işlevleri için zonlanmışken, İdil Planı’nda bu alan konut iskanına açılmıştır. İdil Planı’nın, yetersiz kamulaştırma, ekonomik krizler ve hızlı nüfus artışı gibi dış etkenler nedeniyle öngördüğü mekânsal düzenlemelerin de önceki dönemlerde olduğu gibi sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda artan gecekondu alanları

sapma heterotopyalarını güçlendirmiş, yeni tanımlanan merkezî iş alanları ve meydanlar ise farklı toplumsal grupların karşılaşma noktaları olarak çatışma mekânlarına dönüşmüştür. Yenişehir Mahallesi ise zamanla kentin bütününden ayrışarak, başlangıçta ütopyacı bir yerleşimken, çevresindeki plansız gelişmelerle kıyaslandığında kendi başına bir başka heterotopya haline gelmiştir.

3.2.1. Karabük Kenti Planlama Süreci Nitel Heterotopya Analizi

Karabük'ün mekânsal gelişimi, 1938–1980 yılları arasında ardışık dört plan dönemiyle şekillenmiş; her plan döneminde farklı ütopyacı yaklaşımlar benimsenmiş, ancak bu ütopyalar hızla bozulmaya uğrayarak heterotopik mekânların doğmasına yol açmıştır. Bu süreç, Foucault'nun heterotopya kavramı çerçevesinde incelendiğinde, Karabük'ün modernist planlama ile gündelik yaşam pratikleri arasındaki gerilimden doğan çok katmanlı mekânsal deneyimlerin kenti olduğu görülmektedir.

Henri Prost'un hazırladığı Yenişehir Mevzii Planı, Karabük'ün ilk planlı yerleşimi olarak, bahçe-kent modelinin Türkiye'deki erken örneklerinden biridir. Kentin fabrika işçileri, memurları ve mühendisleri için sosyal donatılarla çevrili, sınıfsal ayrışmaya rağmen geçirgenliği gözetken bir yerleşim tasarlanmıştır. Başlangıçta bu durum bir modern ütopya olarak değerlendirilmiş; düzenli konut adaları, havuzlu bahçeler, spor sahaları ve sosyal tesisler bu ütopyanın mekânsal karşılıkları olmuştur. Ancak fabrikanın hızla artan iş gücü ihtiyacı, Yenişehir'in sınırlı kapasitesini aşmış ve çevrede heterotopik alanların oluşmasına yol açmıştır. Bu plan döneminde ortaya çıkan heterotopya özellik gösteren dokular:

- Zaman Biriktiren Heterokroniler olarak değerlendirilen hem ütopyacı başlangıcın izlerini hem de zaman içinde ortaya çıkan dönüşümleri bir arada barındırarak kentin tarihsel

palimpsestini oluşturan Yenişehir Mahallesinin mekânsal kurgusu, olarak açığa çıkartılmıştır.

1948 Taner Planı, Prost'un ütopyacılık bahçe-kent mantığını sürdürmüş, ancak Karabük'ün aldığı yoğun göç karşısında kısa sürede yetersiz hale gelmiştir. Plansız yapılaşmalar özellikle Bayır Mahallesi, Hürriyet Mahallesi, Kayabaşı, Karşıyaka ve Yeşil Mahalle çevresinde yoğunlaşmıştır. Bu durum kentin ütopyacılık merkezine karşıt heterotopik dokuların oluşmasına yol açmıştır. Bu plan döneminde ortaya çıkan heterotopya özellik gösteren dokular:

- Sapma Heterotopyaları bağlamında, gecekondulaşma alanları, toplumsal normlardan ayrılan, ötekileştirilmiş mahalleler olarak kentin heterotopik coğrafyasına eklenmiştir.
- Yan yanalık heterotopyaları bağlamında, istasyon çevresinde lojman, pazar yeri ve düzensiz konut alanlarının yan yana bulunması, işlevsel açıdan uyumsuz bir mekânsal birliktelik üretmiştir.
- Çatışma mekânları: bağlamında, Cumhuriyet ve Hükümet Meydanı çevresinde yoğunlaşan kamusal alanlar, işçi sınıfı ile diğer toplumsal gruplar arasında karşılaşma ve gerilim mekânlarına dönüşmüştür.

1968 Özdeş Planı, Karabük'ün sanayi kenti kimliğini Safranbolu'nun tarihsel dokusu ile bütünleştirmeyi hedeflemiştir. Bu yaklaşım, Venedik Tüzüğü'nün bütüncül koruma anlayışının yerel ölçekte uygulanışı olarak değerlendirilebilir. Ancak göç, mülkiyet sorunları ve gecekondulaşma, planın sürdürülebilirliğini sınırlamıştır.

- Çatışma mekânları bağlamında, Bayır ve Hürriyet mahalleleri, yoğun göç alan, düzensiz yapılaşan ve sosyal ayrışmayı

derinleştiren mekânlar olarak heterotopik çatışma bölgeleri haline gelmiştir.

- Geçici heterokroniler bağlamında, panayır, pazar yeri ve fuar alanları, belirli zamanlarda işlev gören; diğer zamanlarda boşluk üreten geçici heterotopyalar olarak ortaya çıkmıştır.
- Zaman biriktiren heterokroniler bağlamında, Safranbolu'nun plan sınırlarına dahil edilmesi, kentin tarihsel sürekliliğini görünür kılmış; geleneksel dokular ile modern mekânların yan yanılığı heterotopik bir durum yaratmıştır.

1980 İdil Planı, modernist paradigmadan esnek planlama anlayışına geçişin izlerini taşımaktadır. Hızlı nüfus artışı, ekonomik krizler ve yetersiz kamulaştırma, planın öngördüğü mekânsal düzenlemeleri sınırlandırmıştır. Bu plan döneminde ortaya çıkan heterotopya özellik gösteren dokular:

- Sapma heterotopyaları bağlamında, yeni gecekondü alanları, kentte heterotopik ayrışmanın en belirgin görünümlerinden biri olmuştur.
- Çatışma mekânları bağlamında yeni tanımlanan merkezi iş alanları ve meydanlar, farklı sosyal sınıfların karşılaştığı mekânlara dönüşmüştür.
- Başka heterotopyaları bağlamında, Yenişehir Mahallesi, başlangıçta ütopyacı bir tasarımken, 1980'lere gelindiğinde çevresindeki düzensiz gelişmeler karşısında "öteki" mekân olarak kentin heterotopik hafızasında yerini almıştır.

1938'den 1980'e uzanan süreçte Karabük, ütopyacı planlama ile heterotopik mekânsallıkların sürekli etkileşim içinde olduğu bir şehir haline gelmiştir. Prost'un bahçe-kenti, ütopyacı bir başlangıç olarak hızla kriz heterotopyalarına evrilmiş; Taner Planı, göç ve mülkiyet sorunları nedeniyle sapma ve yan yanalık heterotopyalarını üretmiştir.

Özdeş Planı, koruma ve geliştirme dengesini gözetse de çatışma mekânlarını engelleyememiş; İdil Planı ise esnek yaklaşımıyla heterotopik dokuların sürekliliğini önleyememiştir. Bu bağlamda Karabük hem modernist ütopyaların hem de heterotopik “öteki mekânların” eş zamanlı var olduğu ve birbirini dönüştürdüğü endüstri kentlerinin tipik bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Çalışma kapsamında Karabük kentinin planlama dönemlerinin art zamanlı analizi ile kentteki heterotopya özelliği gösteren örnekler araştırmanın nitel araştırmaya dayalı sentezini oluşturmaktadır. Bu sentez Tablo 22’de gösterilmiştir.

Tablo 22. Karabük planlama dönemlerinde ortaya çıkan heterotopyalar (Er ve Dönmez, 2025).

ENDÜSTRİ DEVRİMİ SONRASI		
Kronolojik Kırılma	Kentsel Mekâna etkileri	Karabük
Endüstri Devrimi	- Hızlı kentleşme ve nüfus yoğunluğu - Sanayi tesislerinin kent içine yerleşmesi - Yeni ulaşım altyapıları - Konut tipolojilerinde değişim - Sosyal mekânsal ayrışma - Sağlık, hijyen ve altyapı sorunları - Yeni kamusal mekânlar ve toplumsal dinamikler	1934 KDÇF’nın kurulması
Fordizm -1914	- Banliyöleşmenin hızlanması - Otomobil odaklı kentleşme - Üretim ve konut alanlarının ayrışması - Tüketim mekânlarının yükselişi - Standartlaşmış konut ve kent dokusu - Merkezi iş alanının (cbd) güçlenmesi - Toplumsal ve mekânsal ayrışma	1938 Henri Prost ile kentleşmeye dair ilk yerleşim planı.
Atina Anlaşması- 1933	- Kentlerin dört temel işleve göre düzenlenmesi - Zoning ve fonksiyonel ayrışma - Sağlık ve yaşanabilirlik ilkeleri - Yüksek yoğunluklu konut	1948 Nezihe ve Pertev Taner Planı.

	blokları • Ulaşımın hiyerarşik düzeni • Tarihsel dokuya yaklaşım • Yeşil alanların önemi • Evrensel bir planlama anlayışı	
Venedik Tüzüğü- 1964	• Koruma anlayışının genişlemesi • Kentlerin tarihsel kimliğinin tanınması • Restorasyon ilkelerinin belirlenmesi • Yeni yapılar ile eski doku arasındaki ilişki • Uluslararası koruma iş birliği • Planlama ile korumanın bütünleşmesi • Kentsel mekânın kamusallığının güçlenmesi	• 1968 Gündüz Özdeş Planı.
Avrupa Kentsel Şartı- 1992	• Yaşanabilirlik ve insan odaklı kent • Sürdürülebilirlik ilkesi • Kentsel haklar anlayışı • Katılımcı planlama kültürü • Kültürel mirasın ve kimliğin korunması • Kentsel ulaşımında denge • Kamu mekânlarının yeniden değerlendirilmesi • Yerel yönetimlerin güçlenmesi	• 1980 Baran İdil Planı.

3.2.2. Mahalle Ölçeğinde Heterotopya Analizi

Çalışma modelinin ikinci aşamasında, Karabük kentinin tarihsel gelişim süreci, mekân dizimi yöntemi kullanılarak art zamanlı biçimde incelenmiştir. Analiz kapsamında kentin farklı dönemlerde üretilmiş dört temel imar planı olan 1938 Prost, 1948 Taner, 1968 Özdeş ve 1980 İdil planının isovist haritaları hazırlanmış; bu haritalar aksiyel analiz yapılmış ve bu analiz aracılığıyla mekânsal dizilimler topolojik açıdan değerlendirilmiştir. Çalışma yönteminde, her bir dönemin aksiyel analizini tekil olarak gerçekleştirmekle birlikte, dağılım grafikleri üzerinden planlar arası karşılaştırmalı okumaları da içermektedir. Bu bağlamda, bağlantısallık (connectivity), bütünleşme (integration), yoğunluğu (intensity), seçim (choice) ve toplam derinlik (total depth)

değerleri hesaplanarak hem dönemsel mekânsal örgütlenmeler hem de kentin yıllara dağılan tipolojik evrimi ortaya konulmuştur.

Her planlama dönemine özgü analizler ile oluşturulan dağılım grafiklerinin ölçüm değerleri (R^2), her dönemin kendine özgü mekânsal özellikleri göstermiştir. Dönemler üzerinden yapılan karşılaştırmalar, Yenişehir Mahallesi'nin mekânsal sistem içerisindeki konumunu açığa çıkarmıştır. Bulgular, 1938 yılında ütöpik bir yaklaşımla ideal kent planı mantığına göre tasarlanan Yenişehir Mahallesi'ni, kentin sonraki büyüme evrelerinde belirleyici bir çekim merkezi olan KDÇF'nin etkisi ile saçaklanma gösterdiği ve çevresinde heterotopik mekânsal dokuların ortaya çıktığını göstermektedir. Özellikle göç dalgalarının yoğunlaştığı 1948 ve sonrasındaki dönemlerde, ideal planın kurguladığı bütünleşik mekânsal örgütlenmenin giderek parçalandığı, ancak bu parçalanmanın heterotopya kavramsallaştırması üzerinden okunduğunda yeni sosyo-mekânsal biçimlenmelere işaret ettiği belirlenmiştir.

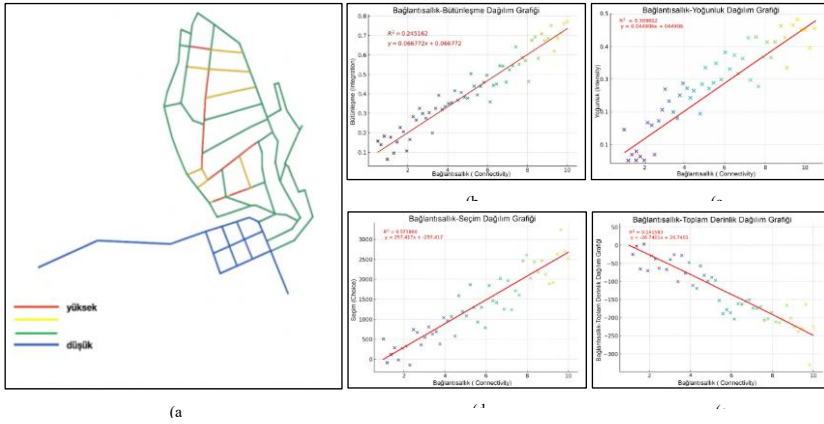
Sonuç olarak, Karabük kentinin planlı gelişim süreci, mekân dizimi aracılığıyla hem nitel hem de nicel düzeyde okunabilir hale getirilmiştir. Fabrikanın güçlü çekim etkisiyle hızla büyüyen Karabük'te, ütopyacı bir tasarım pratiği olarak kurgulanan Yenişehir Mahallesi'nin mekânsal bütünlüğü, zamanla planlama süreçlerinin toplumsal ve mekânsal gerçekliğin gerisinde kalması nedeniyle sürdürülememiştir. Planların büyük ölçüde kâğıt üzerinde kalması, öngörülen mekânsal kurgunun fiziksel çevreye dönüşmemesi ve buna ek olarak plansız alanların yaygınlaşması, ütöpik bir bütünlüğe sahip olan bu yerleşimin planlama anlayışının yaygınlaşması yerine heterotopik çeşitlenmelere yol açmıştır. Böylece, ütopyadan heterotopyaya geçiş, yalnızca ideal tasarımla gündelik yaşam arasındaki boşlukta değil, aynı zamanda kentin mekânsal dokusunda ortaya çıkan parçalanma ve çeşitlenmede de somutlaşmıştır.

3.2.3. 1938-Prost Mevzii Planı

Henri Prost'un 1938 Yenişehir Mahallesi Mevzii Planı'na ait aksiyal analiz haritası mekân dizimi yöntemi ile analiz edilmiş ve Şekil 22a'da gösterilmiştir. Aksiyal analiz ile oluşturulan bağlantısallık-bütünleşme, bağlantısallık yoğunluk, bağlantısallık-seçim ve bağlantısallık-toplam derinlik dağılım grafikleri de Şekil 22'de verilmiştir. Prost'un Yenişehir Mahallesi için hazırladığı tasarım ana hatlarıyla modernist ütopyacı kentsel tasarımın temel ilkelerini yansıtmaktadır. Plan, Ebenezer Howard'ın Bahçe-Kent felsefesine göre ada bazlı çözümü ve Le Corbusier'in Villa Radieuse yaklaşımındaki ile benzer biçimde, rasyonel aksiyal düzen, işlevsel ayrışma ve merkezî çekirdek vurgusu üzerine kurgulanmıştır. Mekân dizimi analizinde bağlantısallık ve seçim arasındaki güçlü ilişki, planın merkezî alanları kentsel yaşamın ana sahnesi haline getirdiğini doğrulamaktadır.

Foucault'nun (1986) heterotopya kavramsallaştırmasında belirttiği gibi, mekânsal düzenlemeler yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda sosyal kontrol araçlarıdır. Prost'un planında çevresel alanların düşük derinlik-bütünleşme ilişkisi, merkezî alanlarda toplumsal yaşamı yoğunlaştırırken, periferde daha disipline edici mekânsal kurgular üretmiştir. Bu durum, ütopyacı kentlerde sıkça görülen “ideal düzen-toplumsal disiplin” ikiliğini yansıtır.

Prost'un Yenişehir planı başlangıçta endüstriyel ütopyacı bir vizyonu somutlaştırmıştır: işçi yerleşkeleri, yeşil bantlarla ayrılmış konut adaları ve merkezî omurga. Ancak mekân dizimi verilerindeki düşük bütünleşme–derinlik korelasyonları, bu ütopyacı kurgunun toplumsal gerçeklik karşısında kırılan olduğunu göstermektedir. Nitekim Karabük'ün hızlı göç alması ve planın öngörülerinin ötesine taşmasıyla, bu ütopyacı düzen heterotopik kırılmalara uğramış ve gecekondulaşma ile parçalanmıştır.

Şekil 4.22. 1938 Prost Planı aksiyal analiz haritası ve analiz grafikleri.

3.2.3.1. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi

Mekân dizimi analizi ile oluşturulan dağılım grafiğinde (Şekil 22.b) görüldüğü üzere, bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki ilişki $R^2 = 0.245$ değeri ile orta düzey korelasyonu gösterir. Prost'un planladığı Yenişehir Mahallesi'nin mekânsal mantığında lokal erişim imkânları ile küresel bütünleşme değerleri arasında tam bir örtüşmenin sağlanmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, aksiyal çizgilerden herhangi birine komşu olan bağlantı sayısı, her zaman o aksın bütün kentsel sistem içindeki erişim kolaylığı ile paralel değildir. Bu durum, mekân diziminde sıkça görülen "lokal-küresel gerilim" in bir yansımasıdır.

Orta düzey ilişki, Prost'un planında kontrollü bir hiyerarşi kurduğunu gösterir. Yani bazı akslar yüksek bağlantısallık sayesinde çevreleriyle güçlü ilişkiler kurarken, aynı akslar bütünleşme düzeyi açısından kentsel sistemin bütününü aynı ölçüde entegre olamamaktadır. Bu ayrışma, Prost'un tasarımındaki modernist planlama idealinin mekânsal bir sonucudur.

Merkezde tanımlı omurga aksları ile kentsel yaşamın yoğunlaştırılması, periferide ise daha yarı-kapalı, düşük entegrasyonlu

adalar aracılığıyla toplumsal düzenin disipline edilmesi.

Bu durum ayrıca, mekânsal kurgunun yalnızca işlevsel dolaşımı kolaylaştırma amacıyla değil, aynı zamanda sosyal ilişkileri yönlendirme ve kentsel deneyimi kontrol altına alma amacıyla da tasarlandığını ortaya koymaktadır. Lefebvre'nin (2023), belirttiği gibi, mekân her zaman toplumsal ilişkilerin üretildiği bir sahnedir; Prost'un planında ise orta düzey bağlantısallık-bütünleşme ilişkisi, bu üretimin belirli bir merkezde toplanması ve çevrede daha zayıf ağlarla desteklenmesi üzerinden şekillenmiştir.

Sonuç olarak, bu orta düzey korelasyon, Yenişehir Mahallesi'nin mekânsal kurgusunun hem ütopyaçı rasyonaliteye dayalı ideal merkezî düzeni hem de gelecekteki kırılğanlıkları içinde barındırdığını göstermektedir. Zira lokal-küresel dengesizliğin ilerleyen dönemlerde kentte mekânsal parçalanmaya ve bütünleşme eksikliğine zemin hazırladığı, Karabük'ün sonraki planlama aşamalarında somut biçimde gözlemlenecektir.

3.3.2.2. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi

Mekân dizimi analizi ile oluşturulan dağılım grafiğinde (Şekil 22.c) görüldüğü üzere, bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki $R^2 = 0.309$ değeri görece güçlü korelasyon etkisi verir. Prost'un 1938 tarihli Yenişehir Mahallesi planında merkezî aksların hem mekânsal erişim hem de kullanım yoğunluğu bakımından öne çıktığını göstermektedir. Başka bir deyişle, en fazla bağlantıya sahip akslar aynı zamanda kentsel hareketliliğin ve toplumsal etkileşimlerin yoğunlaştığı mekânlar olarak işlev görmektedir. Hillier 'in (1984) ortaya koyduğu "movement economy" yaklaşımına paralel biçimde, yüksek bağlantısallığa sahip aksların doğal hareket potansiyeli üretmesi, Prost'un mekânsal kurgusunun bilinçli bir biçimde merkezî çekirdeğe yönlendirildiğini kanıtlar niteliktedir.

Yoğunluk ile bağlantısallık arasındaki bu ilişki, planın ütopyacı rasyonalite anlayışını da yansıtır. Zira modernist planlama ideali, kamusal yaşamın belirli merkezî omurgalarda toplanmasını, böylece toplumsal etkileşimin denetlenebilir ve yönlendirilebilir olmasını hedefler. Yenişehir planında merkez aksların düzenli bir geometrik kurguyla öne çıkarılması hem mekânsal bütünlük hem de sosyal dayanışmayı simgeleyen bir “çekirdek alan” üretmiştir. Bu çekirdek, Prost’un tasarımında yalnızca işlevsel bir omurga değil, aynı zamanda ütopyacı birliktelik idealinin mekânsal ifadesidir.

Bununla birlikte, bağlantısallık–yoğunluk korelasyonunun orta seviyede kalması, planın bütün akslarında eşit düzeyde bir yoğunlaşma olmadığını, merkezî çekirdeğin dışında kalan alanlarda kullanımın giderek zayıfladığını ortaya koymaktadır. Lefebvre’in (1991) “mekânın üretimi” kavramı çerçevesinde düşünüldüğünde, bu durum, mekânın yalnızca işlevsel bir tasarım ürünü değil, aynı zamanda toplumsal pratiklerle sürekli yeniden üretildiğini hatırlatır. Prost’un idealize ettiği merkezî çekirdek zamanla gündelik yaşamın ve göç dinamiklerinin etkisiyle aşınmış, periferde alternatif yoğunluklar ve gayri resmî yerleşim biçimleri ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki bu görece güçlü ilişki, Prost’un mekânsal vizyonunun merkezî bir ütopyacı çekirdek üretme amacını doğrularken, aynı zamanda bu kurgunun uzun vadede toplumsal ve demografik baskılar karşısında sürdürülebilirliğinin sınırlı olduğunu da göstermektedir.

3.2.3.3. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Seçim Analizi

Bağlantısallık ile seçim arasındaki $R^2 = 0.573$ değeri yüksek korelasyonu göstermektedir (Şekil 22.d). Prost’un Yenişehir Mahallesi tasarımında merkezî aksların yalnızca erişim sağlama değil, aynı zamanda sistemin genel hareket rotalarını yönlendirme işleviyle de öne çıktığını göstermektedir. Mekân dizimi literatüründe “choice” ölçütü,

bir aksın diğer tüm noktalar arasında en kısa yolların ne kadarında kullanıldığını belirler. Bu bağlamda, bağlantısallığı yüksek aksların aynı zamanda yüksek seçim değerine sahip olması, Prost'un planının doğal hareket akışlarını merkezde yoğunlaştıran bir "geçiş mekânı omurgası" oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Bu sonuç, Hillier'in (1996), "natural movement" teorisini doğrular niteliktedir. Yüksek bağlantısallığa sahip aksların, kullanıcı yönlendirmesine gerek olmaksızın, gündelik dolaşımın odak noktaları haline gelmesi beklenir. Prost'un planında da merkezî cadde ve aksların hem yerel bağlantırlığı hem de sistemsel geçiş rotalarını üzerinde toplaması, kentsel yaşamın ütopyacı bir biçimde tek merkezde yoğunlaştırılmasını sağlamıştır.

Ütopyacı ideal kent anlayışı açısından bu durum, planın yalnızca işlevsel bir tasarım ürünü değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi sahneleyen bir mekânsal strateji olduğunu gösterir. Fishman'ın (1977), modernist ütopya tanımlarında vurguladığı gibi, Corbusier ve çağdaşlarının rasyonel kentsel vizyonları, merkezî çekirdekleri kentsel yaşamın ana sahnesi haline getirmiştir. Prost'un Yenişehir'inde yüksek bağlantısallık-seçim korelasyonu da tam olarak bu paradigmanın mekânsal karşılığıdır.

Bununla birlikte, bu güçlü korelasyon, uzun vadede potansiyel bir kırılmalığa da işaret eder. Çünkü sistemdeki geçiş rotalarının merkezde yoğunlaşması, periferdeki aksların giderek daha ikincil ve marjinal hale gelmesine neden olur. Lefebvre'nin (2023), mekânın toplumsal üretimi kavramı uyarınca, bu merkez-çevre ayrımı, zamanla mekânsal adalet sorunlarını ve toplumsal kutuplaşmayı tetikleyebilir. Nitekim Karabük'te ilerleyen yıllarda görülen gecekondu gelişmeleri, bu planın merkezî yoğunlaşma stratejisinin toplumsal gerçeklik karşısında sürdürülemez olduğunun bir kanıtıdır.

Sonuç olarak, bağlantısallık-seçim ilişkisinin güçlü çıkması, Prost’un Yenişehir Mahallesi planının ütopyacı ideal kentin merkezî düzenini başarıyla inşa ettiğini gösterirken; aynı zamanda bu düzenin, toplumsal dinamikler karşısında heterotopik kırılmalara açık bir yapıya sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

3.2.3.4. 1938 Prost Mevzii Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi

Bağlantısallık ile toplam derinlik arasındaki $R^2 = 0.141$ zayıf korelasyonu gösterir (Şekil 22.e). Prost’un Yenişehir Mahallesi tasarımında yüzeyde yüksek erişim imkânlarının bulunmasına karşın, bu erişimin sistemin derin katmanlarına eşit biçimde yansımadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, bazı akslar yüksek bağlantısallığa sahip olsa bile, tüm kentsel sistem içindeki topolojik derinlikleri düşüktür; yani bu akslardan çevre mahallelere veya periferik alanlara ulaşmak, görece daha uzun adımlar ve dolaylı güzergâhlar gerektirir. Bu durum, mekân dizimi terminolojisinde “yerel erişilebilirlik” ile “küresel erişim” arasındaki kopukluk olarak tanımlanır.

Zayıf korelasyon, Prost’un planının bilinçli olarak hiyerarşik ve merkezî bir yapı kurduğunu işaret eder. Planın merkezinde yer alan ana omurga, yüksek bağlantısallığıyla öne çıkarken, periferik bölgeler bu omurgaya daha derin ve dolaylı yollarla bağlanmaktadır. Bu mekânsal mantık, modernist ütopiyaların tipik özelliği olan “çekirdek merkez-çevre ayrımı” nı yansıtır. Böylece merkez, kamusal yaşamın ve toplumsal bütünleşmenin sahnesi haline gelirken; periferideki alanlar daha çok konut odaklı, yarı-izole ve disipline edici mekânlar olarak kurgulanmıştır.

Lefebvre’nin (2023), “mekânın üretimi” yaklaşımı çerçevesinde düşünüldüğünde, bu zayıf korelasyon mekânın yalnızca işlevsel bir dolaşım düzeni olarak değil, aynı zamanda toplumsal kontrolün mekânsal stratejisi olarak da işlediğini gösterir. Yüzeyde kolay erişim

sağlanan merkez aksları, toplumsal ilişkilerin yoğunlaştırıldığı bir ütopycacı sahne sunarken, çevredeki daha derin alanlar, toplumsal yaşamın merkezden bağımsız gelişmesini sınırlandıran “görünmez bariyerler” üretmektedir.

Ayrıca, toplam derinliğin düşük korelasyonu, kentsel sistemin ilerleyen dönemlerde parçalanmaya ve eşitsiz mekânsal gelişmelere açık olduğunu da işaret etmektedir. Çünkü derinliği yüksek periferik alanlar, zamanla merkezin erişim açısından koparak kendi gayri resmî mekânsal mantıklarını üretir. Nitekim Karabük’ün sonraki yıllarda yaşadığı geçeköndü gelişmeleri, bu mekânsal kopukluğun toplumsal düzeydeki somut karşılığıdır.

Sonuç olarak, bağlantısallık-toplam derinlik ilişkisinin zayıf çıkması, Prost’un ütopycacı ideal kent kurgusunun merkezizetçi fakat kırılğan yapısını göstermektedir. Yüzeyde güçlü bir erişilebilirlik inşa edilmiş olsa da derinliklerdeki farklılaşma uzun vadede planın bütöncül ütopycacı vizyonunu aşındırmış ve heterotopik bir parçalanmaya zemin hazırlamıştır.

3.2.3.5. 1938 Prost Mevzii Planı Mekân Dizimi Analizi

1938 Prost Planı için yapılan mekân dizimi analizinde, bağlantısallık ile bütönlüşme arasındaki ilişki $R^2=0.245$, orta düzeydedir. Bu sonuç, Prost’un kentsel kurgusunda homojen bütönlüşmeden çok, kontrollü hiyerarşik bir düzen oluşturduğunu göstermektedir. Bağlantısallık-yoğunluk ilişkisi ise $R^2=0.309$ görece daha yüksek çıkmış, bu da merkez akslarının kullanım yoğunluğunu ve planın mekânsal omurgasını ortaya koymuştur. En güçlü ilişki bağlantısallık-seçim arasında $R^2=0.573$ gözlemlenmiştir; bu, Prost’un planında merkezî aksların kentsel hareketliliğin doğal odak noktaları olarak kurgulandığını göstermektedir. Buna karşın bağlantısallık-toplam derinlik ilişkisi $R^2=0.141$ zayıf çıkmış, bu da çevresel alanların içe kapalı ve merkeze kıyasla daha az erişilebilir olduğunu işaret

etmektedir.

Hillier ve Hanson'un (1984), ortaya koyduğu gibi, bütünleşme değeri yüksek alanlar, bir kentsel sistemin sosyal etkileşim ve hareket yoğunluğunu belirler. Bu bağlamda, Prost'un Yenişehir Mahallesi planında merkez aksların bütünleşme ve seçim değerleri ile öne çıkması, kentsel tasarımın bilinçli olarak sosyal merkezleşmeye yönlendirildiğini göstermektedir. Prost Planı için yapılan mekân dizimi analizi Tablo 23'te özetlenerek gösterilmiştir.

Tablo 23. 1938- Prost Planı dağılım grafikleri sonuç tablosu.

DAĞILIM	1938- PROST PLANI	DAĞILIM İLİŞKİSİ	MEKÂNSAL YANSIMA
Bağlantısallık-Bütünleşme (Connctivity-Integration)	$R^2=0.245162$	Orta düzeyde ilişki.	Mahalle ölçeğinde aksiyel çizgilerin erişilebilirliği, bütünleşme ile kısmen uyumlu ama çok güçlü değil.
Bağlantısallık- Yoğunluk (Connectivity- Intensity)	$R^2=0.309812$	Görece daha güçlü ilişki.	Yoğun kullanılan aksların bağlantısallıkla örtüştüğü görülüyor. Merkezdeki düzenli akslar, yerleşim kurgusunun belirgin çekirdeğini yansıtıyor.
Bağlantısallık- Seçim (Connctivity-Choice)	$R^2=0.573880$	Güçlü korelasyon.	Seçim (yani bir noktadan başka noktalara geçiş rotası olma olasılığı) en çok bağlantısallıkla örtüşüyor. Bu, planın yaya ve ulaşım kararlarını merkezde yoğunlaştırdığını gösteriyor.
Bağlantısallık-Toplam Derinlik (Connectivity- Total Depth)	$R^2=0.141583$	Zayıf ilişki.	Mahallede yüzeyde yüksek bağlantısallık olsa bile, sistemin derinliklerinde farklılaşmalar var. Bu, periferde daha içe kapalı kurgulara işaret ediyor.

Sonuç olarak 1938 Henri Prost'un Yenişehir Mahallesi Planı, mekân dizimi analizleriyle de görüldüğü üzere, ütopycacı ideal kent vizyonunun mekânsal izdüşümü olarak okunabilir. Tasarımın ana fikri ile analiz sonuçları karşılaştırıldığında;

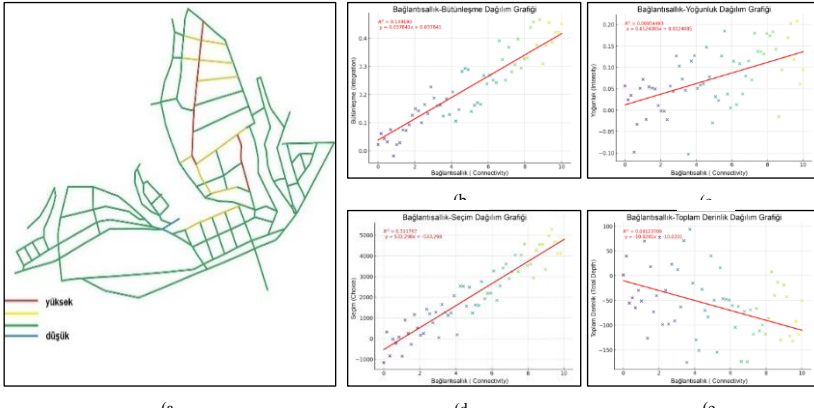
- Merkeziyetçi aksiyel düzen ile toplumsal bütünleşme hedeflenmiş,
- Bağlantısallık ve seçim değerlerinin yüksekliği ile kamusal yaşam merkezde yoğunlaştırılmış,
- Çevresel alanların düşük derinlik-bütünleşme değerleri ile de disipline edici bir mekânsal ayrışma üretilmiş olduğu görülmektedir.

3.2.4. 1948-Taner Planı

1948 Taner Planı'na ait aksiyal analizi mekân dizimi yöntemi ile analiz edilerek analiz haritası Şekil 22.a'da gösterilmiştir. 1940'ların Karabük'ü, endüstriye dayalı odağı fabrikanın çekim etkisiyle hızla göç alan bir kent haline gelmiştir. Bu süreç, planların öngördüğü normatif şemaların ötesinde bir yapılaşma ortaya çıkarmıştır. Dönemin planlama pratiği, Erken Cumhuriyet'in rasyonalist mirasına dayalı olup, sağlıkçı ilkeler ve işlevsel ayırım üzerinden şekillenmiştir. Ancak bu yaklaşım, erişim eşitliğini sağlamak yerine mekânsal düzeni öncelemiştir.

1948 Taner Planı, CIAM ve Atina Anlaşması'nın ilkeleriyle uyumlu olarak işlevsel ayrıştırma ve trafik ayırımı prensiplerini yansıtmaktadır. Ancak bu yaklaşım, doğal hareket ile bütünleşme arasındaki bağı zayıflatmış ve kentsel geçirgenliği (permeabilite) önemli ölçüde düşürmüştür. Seçim ölçütünde çıkan ılımlı değer, dağıtık bir omurga varlığına işaret etmektedir. Bu durum, ideal planın zayıfladığına işaret etmektedir. Toplam derinlikte görülen kopukluk,

derin periferiler ve yarı-izole konut adalarının oluşmasına neden olmuş; bu durum uzun vadede erişim adaleti ve toplumsal bütünleşme üzerinde olumsuz etkiler üretmiştir. Son olarak, 1940'ların sanayi-göç baskısı, bu plan şemasını heterotopik parçalanmalara açık hale getirmiştir.

Şekil 22. 1948 Taner Planı aksiyal analiz haritası ve dağılım grafikleri.

3.2.4.1. 1948 Taner Planı Bağlıntısallık Bütünleşme Analizi

Mekân dizimi analizinde, bağlantısallık ile bütünleşme dağılım değeri $R^2 = 0.149$, bu ikili arasında zayıf-orta ilişki düzeyi olduğunu; dolayısıyla düşük korelasyonu göstermektedir (Şekil 22.b). Taner çiftinin 1948 planında yerel erişilebilirlik (local accessibility) ile küresel entegrasyon (global integration) arasındaki bağın zayıfladığını ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, herhangi bir aksın komşu çizgi sayısının fazla olması, o aksın bütün kentsel sistem içinde yüksek erişilebilirlik değerine sahip olacağı anlamına gelmemektedir. Bu durum, mekân dizimi literatüründe sıkça tartışılan lokal-küresel kopukluk olgusuna işaret eder.

R^2 değerinin düşük çıkması, planın mekânsal mantığında işlevsel zonlamanın ve mekânsal hiyerarşinin baskın olduğunu gösterir. Atina Anlaşması'nın temel ilkelerinden biri olan işlevlerin ayrıştırılması (barınma, çalışma, dinlenme, ulaşım) Taner Planı'nda da belirgin şekilde hissedilir. Bu işlevsel ayrışma, mekânın bütünleşme değerlerini

düşürerek toplumsal etkileşim odaklarını belirli mekânlara hapseder. Yüksek bağlantısallığa sahip bir konut sokağı, eğer bütünleşme düzeyi düşükse, sistem ölçeğinde izole kalabilir; bu da gündelik yaşamın mikro-adacıklar içinde örgütlenmesine neden olur.

Bu kopukluk ayrıca, planın ütopyacı rasyonalite anlayışından çok, fonksiyonalist modernizm etkisiyle şekillendiğini göstermektedir. Hillier'in (1996), "movement economy" yaklaşımına göre, doğal hareket akışları ile bütünleşme değerleri arasında güçlü bir bağ bulunması beklenir. Ancak burada bağın zayıflığı, hareket ekonomisinin "doğal" akıştan çok, plan kararlarının dayatmasıyla biçimlendiğini düşündürmektedir. Bu, Karabük'te 1940'ların toplumsal koşullarına uygun olarak, merkezîyetçi ama aynı zamanda disipline edici bir mekânsal mantığın tercih edildiğini kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak, bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki zayıf-orta ilişki, 1948 Taner Planı'nın modernist fonksiyonalist planlama anlayışını yansıtır: yerel bağlanırlık ve sistem ölçeği arasında geçirgenlik azalmakta, mekân toplumsal bütünleşmeyi değil, işlevsel düzeni öncelemektedir. Bu durum, Lefebvre'nin (2023), "mekânın toplumsal üretimi" kuramıyla da okunabilir; mekân, toplumsal ilişkileri güçlendirmekten çok, belirli bir rasyonel düzeni ve modernist disiplin anlayışını mekâna taşımaktadır.

3.2.4.2. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi

Mekân dizimi analizinde, bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki $R^2 = 0.009$ değeri yok denecek kadar zayıf ilişkiselliği göstermektedir (Şekil 22.c). Neredeyse sıfıra yakın korelasyon, Taner Planı'nın mekânsal mantığında yapısal bağlanırlığın gündelik yaşam yoğunluğunu yönlendirmediğini açıkça göstermektedir. Başka bir deyişle, sokak ya da aksın sahip olduğu komşu bağlantı sayısı (connectivity), o aks üzerinde gerçekleşen hareket veya kullanım yoğunluğunu (intensity) belirlememektedir. Bu sonuç, Hillier'in (1984)

ortaya koyduğu “natural movement” (doğal hareket) kuramının işleyişini zayıflatan bir durumdur. Çünkü teorik olarak, yüksek bağlantısallığa sahip aksların doğal olarak daha yoğun kullanılması beklenir; fakat 1948 Taner Planı’nda bu mekanizma kesintiye uğramıştır.

Bu kesinti, Atina Anlaşması’nın önerdiği işlevsel ayrışma ve trafik ayrımı ilkelerinin mekâna yansmasıyla açıklanabilir. Modernist planlama, konut, iş, rekreasyon ve ulaşım işlevlerini birbirinden kesin hatlarla ayırırken, aynı zamanda araç trafiği ile yaya trafiğini de keskin biçimde ayırtırmayı hedeflemiştir. Bu yaklaşım, doğal hareketin organik biçimde gelişmesini engellemiş; hareket yoğunluğu, mekânın yapısal bağlantırlığından çok planın fonksiyonel kararlarına bağlı hale gelmiştir. Dolayısıyla, Taner Planı’nda bağlantısallığı yüksek olan bazı sokakların düşük kullanım yoğunluğuna sahip olması, bu fonksiyonalist yaklaşımın doğrudan sonucudur.

Lefebvre’nin (2023), “mekânın üretimi” kuramı açısından bakıldığında, bu zayıf korelasyon mekânın toplumsal pratiklerden çok, rasyonalist planlama ilkelerinin ürünü olarak üretildiğini göstermektedir. Mekân, gündelik yaşamın organik akışlarını desteklemek yerine, modernist ütopyanın öngördüğü düzen ve disiplin mantığını mekâna taşımaktadır. Böylece toplumsal etkileşim doğal hareket üzerinden değil, belirlenmiş merkezler ve zonlar üzerinden şekillenmektedir.

Sonuç olarak, bağlantısallık-yoğunluk ilişkisinin bu derece zayıf olması, 1948 Taner Planı’nın hareket ekonomisini bastıran bir mekânsal örgütlenmeye sahip olduğunu ortaya koyar. Bu bastırma, kısa vadede modernist disiplin ve düzeni güçlendirmiş olsa da, uzun vadede kamusal hayatın sürekliliğini zayıflatmış, merkez dışı bölgelerde gayriresmî gelişmelerin (ör. gecekondu dokuları) ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu, dönemin planlama anlayışının taşıdığı en önemli paradokslardan biridir: mekânsal rasyonalite, toplumsal

gerçeklik karşısında parçalanmaya uğramaktadır.

3.2.4.3. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Seçim Analizi

Mekân dizimi analizinde, bağlantısallık ile seçim arasındaki $R^2 = 0.312$ değeri orta düzey korelasyonu göstermektedir (Şekil 22.d). Taner Planı'nın mekânsal mantığında bazı omurga aksların kısmen “geçiş mekânı” işlevi üstlendiğini, ancak bu işlevin bütün sisteme hâkim olan tekil ve güçlü bir merkez omurga yaratamadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, ağın en kısa yol trafiği belirli hatlarda yoğunlaşsa da bu yoğunluk sistem ölçeğinde hegemonik bir merkez üretmeye yetmemiştir. Bu durum, dağınık bir betweenness paterni olarak okunabilir.

Seçim değerinin orta düzeyde kalması, planın çok çekirdekli bir dolaşım mantığına sahip olduğunu işaret eder. Tek merkezli ve güçlü omurgalara sahip planlardan farklı olarak, burada kentsel hareketliliği yönlendiren birden fazla alternatif güzergâh bulunmaktadır. Bu durum, Atina Anlaşması'nın öngördüğü trafik akışkanlığının sağlanması ilkesine kısmen uyumlu olmakla birlikte, modernist ütopyaların arzuladığı mutlak merkezî sahne idealini zayıflatmaktadır.

Hillier'in (1996), “natural movement” teorisi bağlamında düşünüldüğünde, seçim değerleri mekânsal omurgaların toplumsal yaşamın yönlendirilmesinde kritik rol oynadığını ortaya koyar. Taner Planı'nda bu rol belirgin bir merkez aks üzerinde değil, yaygınlaşmış geçiş güzergâhları üzerinde dağılmıştır. Bunun toplumsal karşılığı, kamusal yaşamın tek bir merkezde toplanmak yerine parçalı merkezlerde örgütlenmesidir. Lefebvre'in (2023). “mekânın toplumsal üretimi” perspektifinden bakıldığında, bu parçalı yapı, mekânın modernist tasarımda öngörülen toplumsal birliktelik sahnesi olmaktan çok, işlevsel ayrışmanın ürettiği çoğul odaklar haline geldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, bağlantısallık-seçim ilişkisinin ılımlı çıkması, 1948 Taner Planı’nın mekânsal kurgusunun tek merkezli değil, dağıtık omurga mantığıyla işlediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, bir yandan ulaşımın çeşitlenmesi ve alternatif güzergâhların varlığı açısından avantajlı görünse de diğer yandan toplumsal bütünleşmeyi merkezde yoğunlaştırma kapasitesini zayıflatmış, ilerleyen dönemlerde Karabük’ün heterotopik parçalanmalarına zemin hazırlamıştır.

3.2.4.4. 1948 Taner Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi

Bağlantısallık ile toplam derinlik arasındaki $R^2 = 0.001$ değeri neredeyse sıfır korelasyon olduğunu göstermektedir (Şekil 4.12.e). Taner Planı’nın mekânsal mantığında yüzeyde sağlanan bağlantısallığın sistemin derin yapısına nüfuz etmediğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle, aksiyal çizgilerin komşu bağlantı sayısındaki artış, kentsel sistemin topolojik derinlik gradyanı ile hiçbir biçimde örtüşmemektedir. Bu durum, mekân diziminde sıklıkla karşılaşılan “yüzeyde geçirgen ama derinlikte parçalı” doku tipolojisine işaret eder.

Ortaya çıkan bu zayıf ilişki, planın mekânsal kurgusunda yarı-izole konut adaları, derin kollar ve kapalı cepheler üretildiğini göstermektedir. Bu tür yapılar, kısa vadede mekânı disipline eden modernist bir düzen mantığına hizmet etse de, uzun vadede kentsel bütünleşmeyi zayıflatarak parçalanmaya zemin hazırlar. Atina Anlaşması’nın işlevsel ayrışma ve trafik ayrımı ilkelerinin Taner Planı’na yansması, sistemin bütünsel entegrasyonunu kırmış, bağlantısallığın derinlik düzeyinde etkisizleşmesine yol açmıştır.

Bu durum ayrıca Lefebvre’in (1991), “mekânın toplumsal üretimi” kuramı çerçevesinde okunabilir. Zira mekânın yalnızca fonksiyonel düzenleme mantığıyla kurgulanması, toplumsal ilişkilerin merkez-çevre arasında dengeli biçimde akmasını engellemiş, merkezde bütünleşmiş fakat çevrede sosyo-mekânsal izolasyon üreten bir yapı

doğurmuştur. Bu bağlamda, derinlik korelasyonunun yok denecek kadar düşük çıkması, Taner Planı'nın ütopycacı fonksiyonalist vizyonunun mekânsal kırılğanlığını açığa çıkarmaktadır.

Toplumsal düzeyde bu zayıflığın yansıması, çevresel alanlarda gündelik hayatın merkeze entegre olamaması ve dolayısıyla alternatif, gayri resmî mekânsal oluşumların (ör. gecekodu bölgeleri) ortaya çıkmasıdır. Nitekim 1940'ların ikinci yarısından itibaren Karabük'te gözlenen hızlı göç ve plansız büyüme, bu mekânsal kırılğanlığın toplumsal karşılığı olarak okunabilir. Sonuç olarak, bağlantısallık–toplam derinlik ilişkisinin bu denli zayıf çıkması, Taner Planı'nın kentsel sistemde yüzeysel geçirgenlik ile derinlikteki bütünleşme arasındaki köprüyü kuramadığını göstermektedir. Bu kopukluk, modernist planlamanın düzen üretme idealini korurken, mekânsal adalet ve toplumsal bütünleşme açısından sürdürülebilir olmayan bir yapı yaratmıştır.

3.2.4.5. 1948 Taner Planı Mekân Dizimi Analizi

Atina Anlaşması'nın temel ilkeleri, işlevlerin ayrımı, trafik ayrımı ve akışkanlığı, sağlıklı rasyonalizme dayalı “güneş-hava-yeşil” vurgusu ve süper-blok mantığıyla yoğun-seyreng dengeleri üzerinden mekânsal kontrol biçiminde özetlenebilir. Bu ilkeler, modernist planlama anlayışının rasyonel ve fonksiyonalist yönünü temsil etmekte, kentsel mekânın farklı işlevler arasında katı sınırlarla düzenlenmesini önermektedir.

1948 Taner Planı'nın mekân dizimi analizleri, bu ilkelerle doğrudan ilişkilendirilebilir. Bağlantısallık–bütünleşmenin zayıflığı ve derinlik kopukluğu, işlevsel ayrıştırmanın entegrasyonu azaltan bir yan etkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Trafik ayrımı bağlamında, bağlantısallık–yoğunluk ilişkisinin neredeyse sıfıra yakın çıkması, yayaların doğal akışının planlama kararlarıyla perdelenmesine işaret etmektedir. İç avlular, süper-bloklar ve servis yolları bu kopukluğun

mekânsal araçlarıdır; bu durum Atina Anlaşması’nın hız ve akış önceliğinin doğrudan bir sonucudur. Merkez kurgusunda ise seçim değerinin ılımlı düzeyde kalması, bir omurganın varlığını teyit etse de tekil ve hegemonik bir merkez üretilemediğini göstermektedir. Böylece Atina Anlaşması’nın “rasyonel merkez” ideali yalnızca kısmen karşılık bulmuştur.

Güncel şehircilik ilkeleri açısından bakıldığında, çağdaş yaklaşımlar karışık kullanım, ince taneli kentsel bloklar, geçirgenlik (permeabilite), yaya önceliği ve çok çekirdekli, bütünleşik kamusal ağları vurgulamaktadır. 1948 Taner Planı çıktıları ise bu modern ölçütlerle kıyaslandığında, geçirgenliği düşük, entegrasyonu zayıflayan ve hareket ekonomisini dağıtan bir örüntü sergilemektedir. 1948 Taner Planı mekân dizimi analiz sonuçları Tablo 24’te özetlenerek gösterilmiştir.

Tablo 24. 1948 Taner Planı dağılım grafikleri sonuç tablosu.

DAĞILIM	1948- TANER PLANI	DAĞILIM İLİŞKİSİ	MEKÂNSAL YANSIMA
Bağlantısallık- Bütünleşme (Connctivity- Integration)	$R^2=0.149190$	Zayıf-orta ilişki.	Yerel bağlantırlık (komşu aks sayısı) ile sistem ölçeğinde erişilebilirlik aynı ekseninde işlemiyor; lokal–küresel kopukluk söz konusu.
Bağlantısallık- Yoğunluk (Connectivity- Intensity)	$R^2=0.00934493$	Yok denecek kadar zayıf ilişki.	Kullanım/akış yoğunluğu, yapısal bağlantırlığı takip etmiyor; hareket ekonomisi (natural movement) zayıflamış.
Bağlantısallık- Seçim (Connctivity- Choice)	$R^2=0.311767$	Pozitif yönlü ilişki artışı.	Bazı omurga akslar, ağın “en kısa yol” trafiğini kısmen topluyor; dağınık paterni var.
Bağlantısallık- Toplam Derinlik (Connectivity- Total Depth)	$R^2=0.001233709$	İlişki yok. Kopuk.	Yüzeyde bağlantı artışı, sistemin topolojik derinlik gradyanına yansımıyor; derin kollar / yarı-izole cepheler oluşmuş.

3.2.5. 1968-Özdeş Planı

1968 Özdeş Planı'na ait aksiyel haritalar mekân dizimi yöntemi ile analiz edilmiştir (Şekil 23). Planın, mekânsal omurga bakımından zayıf bir merkezileşmeye sahip olduğu; doğal hareket potansiyeli düşük, bütünleşmenin parçalı olduğu ve periferide yarı parçalı alanlar olduğu görülmektedir. Dönemsel etkiler bağlamında 1968 Planı Atina Anlaşması ve Venedik Tüzüğü etkisi ile modernist planlama anlayışına sahiptir.

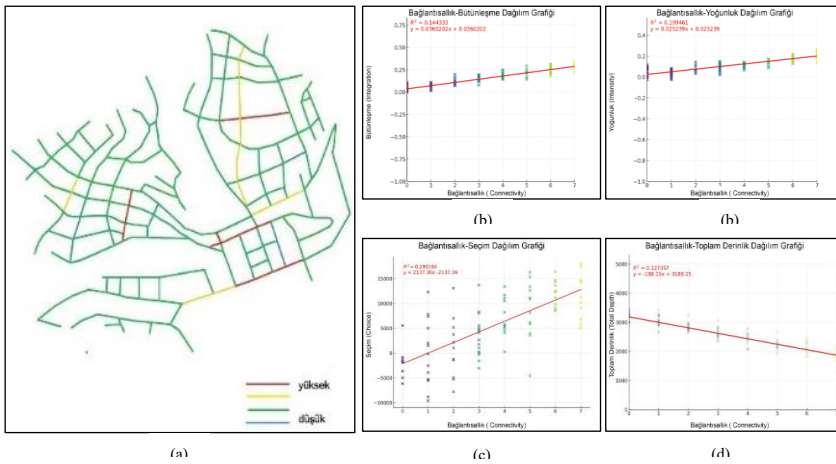
Atina Anlaşması'nın en temel ilkelerinden biri, kentin farklı işlevlerinin ayrıştırılmasıdır. Konut, çalışma, rekreasyon ve ulaşım alanlarının kesin sınırlarla birbirinden ayrılması gerektiğini saunan bu yaklaşım, fonksiyonel bir düzen yaratmayı amaçlamıştır. Ancak bu işlevsel ayırım, mekânsal geçirgenliği azaltarak kentsel entegrasyonu zayıflatmıştır. Nitekim Özdeş Planı'nda bu etki açıkça görülmekte; bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki ilişkinin zayıf çıkması, fonksiyonel zonlamanın bütünsel kentsel entegrasyona dönüşemediğini göstermektedir.

Bir diğer önemli ilke, trafik akışlarının düzenlenmesi ve araç-yaya yollarının ayrıştırılmasıdır. Atina Anlaşması, hız ve akışkanlığa öncelik vererek, yaya hareketlerini araç yollarından bağımsızlaştırmayı hedeflemiştir. Özdeş Planı'nda da bu yaklaşımın izleri gözlemlenmektedir. Ancak bu ayrıştırma, doğal hareketin (natural movement) organik biçimde gelişmesini engellemiş; böylece bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki ilişki zayıflamıştır. Bu durum, yaya akışlarının spontane bir şekilde gelişmesi yerine, plan kararlarına bağlı olarak yönlendirildiğini göstermektedir.

Atina Anlaşması ayrıca güneş, hava ve yeşil alanların önemini vurgulayarak sağlıkçı bir rasyonalizm önermiştir. Bu bağlamda, yeşil bantlar ve boşluklarla çevrili süper-blok düzeni hem sağlıklı yaşam koşulları yaratmayı hem de mekânsal kontrol sağlamayı amaçlamıştır.

Özdeş Planı’nda bu anlayışın etkileri görülmekte; ancak süper-blok mantığı, geçirgenliği düşürerek kentin merkezî bütünleşme kapasitesini sınırlandırmıştır. Seçim analizinde çıkan orta düzey değerler, merkezileşme çabasının kısmen başarılı olduğunu, fakat Atina Anlaşması’nın idealize ettiği güçlü bir “rasyonel merkez” in kurulamadığını ortaya koymaktadır.

1960’ların ortasında kabul edilen Venedik Tüzüğü, modernist planlama anlayışına koruma bilincini eklemiştir. Bu belge, yalnızca işlevsel düzeni değil, aynı zamanda tarihi çevrenin korunmasını, kimlik değerlerinin sürdürülmesini ve yeni planlama kararlarının mevcut kentsel dokuya saygılı biçimde geliştirilmesini öngörmüştür.

Şekil 23. 1968 Özdeş Planı aksiyel analiz haritası ve dağılım grafikleri.

Özdeş Planı Atina Anlaşması ve Venedik Tüzüğü bağlamında incelendiğinde, modernist fonksiyonalizmin baskınlığı nedeniyle tarihi doku ve kültürel kimliğe yönelik entegrasyonun zayıf kaldığı görülmektedir. Mekân diziminde düşük bütünleşme ve derinlik değerleri, planın mevcut kentsel çevreyle uyumlu değil, kesintili bir gelişme öngördüğünü işaret etmektedir. Bu kesintili yapı, Venedik Tüzüğü’nün ortaya koyduğu süreklilik ve uyum ilkelerine aykırı bir eğilim sergilemiştir.

3.2.5.1. 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi

Bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki $R^2 = 0.144$ değeri düşük korelasyonu gösterir (Şekil 23.b). 1968 Özdeş Planı'nda yerel ölçekli erişim olanaklarının küresel kentsel sistem içinde karşılık bulamadığını, yani lokal bağlantıların sistem genelinde entegrasyona dönüşmediğini göstermektedir. Başka bir deyişle, bir aksın çok sayıda komşu bağlantıya sahip olması, onun bütün kent ağı içerisinde yüksek bütünleşme değerine sahip olmasını sağlamamaktadır. Bu durum, Hillier ve Hanson'ın (1984), mekân dizimi literatüründe vurguladığı “lokal-küresel kopukluk” fenomeninin Karabük bağlamındaki açık bir örneğidir.

Bu zayıf korelasyon, Özdeş'in planında merkezî bir mekânsal omurga kurulmaya çalışılmış olsa da bunun sistem geneliyle bütünleşmediğini göstermektedir. Merkez aksların varlığına rağmen, periferideki sokak ve alanlar merkezle zayıf bağlara sahip kalmış, böylece kent parçalı ve dağınık bir büyüme karakteri kazanmıştır. Bu parçalanmış yapı, mekânsal bütünleşmenin kentsel toplumsal ilişkiler üzerindeki dönüştürücü gücünü sınırlandırmış, kamusal hayatın merkezde yoğunlaşmasını engelleyerek kentin farklı bölgeleri arasında erişim adaletsizliği yaratmıştır.

Atina Anlaşması'nın ilkeleri açısından bakıldığında, bu sonuç doğrudan işlevsel ayrıştırmanın bir yan etkisidir. Fonksiyonların (barınma, çalışma, dinlenme, ulaşım) katı biçimde ayrılması, kentsel dokuda geçirgenliği azaltarak entegrasyonu zayıflatmıştır. Böylece yerel düzeydeki bağlantılar küresel ölçekte anlamlı bir bütünleşmeye dönüşmemiştir. Venedik Tüzüğü'nün (1964), koruma ve süreklilik ilkeleriyle kıyaslandığında ise, bu parçalı mekânsal mantığın kentsel sürekliliği kesintiye uğrattığı ve tarihî çevreyle bütünleşmeyi engellediği görülmektedir.

Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde, düşük bağlantısallık–

bütünleşme ilişkisi, sosyo-mekânsal kopuklukların habercisidir. Lefebvre’nin (2023), “mekânın üretimi” kuramında belirttiği üzere, mekân toplumsal ilişkilerin sahnesidir; ancak entegrasyon zayıf olduğunda bu ilişkiler merkezde yoğunlaşamaz, periferide ise marjinalleşme eğilimi güçlenir. Karabük’te 1960’ların yoğun göç baskısı altında bu mekânsal kırılmalık, planın öngördüğü düzeni aşındırmış ve heterojen sosyal grupların mekânsal olarak ayrışmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak, 1968 Özdeş Planı’nda bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki düşük korelasyon, planın modernist rasyonaliteye dayalı düzen yaratma amacına rağmen, kentsel entegrasyonu sürdürülebilir şekilde sağlayamadığını göstermektedir. Bu zayıflık, ilerleyen dönemlerde Karabük’te görülecek olan parçalanmış büyüme, gecekondulaşmanın oluşumu ve kentsel heterotopik kırılmaların temelini oluşturmuştur.

3.2.5.2 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi

Bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki $R^2 = 0.199$ değeri görece zayıf korelasyonu gösterir (Şekil 23.c). 1968 Gündüz Özdeş Planı’nda doğal hareket (natural movement) potansiyelinin kısmen var olduğunu, ancak güçlü bir merkezileşmenin gerçekleşmediğini göstermektedir. Hillier’in (1984) ortaya koyduğu “movement economy” yaklaşımına göre, yüksek bağlantısallığa sahip aksların gündelik yaşamda daha yoğun kullanılması beklenir. Ancak burada görülen düşük korelasyon, hareket yoğunluğunun yapısal bağlantılıktan çok plan kararları ve fonksiyonel zonlamalar tarafından yönlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Bu durum, Atina Anlaşması’nın işlevsel ayırım ve trafik ayrışması ilkelerinin doğrudan yansımasıdır. Fonksiyonların kesin çizgilerle ayrılması (konut, iş, rekreasyon, ulaşım) ve araç-yaya akışlarının ayrıştırılması, kentsel mekânda organik hareket zincirlerini kırmıştır.

Böylece spontane yaya akışları yerine, plan kararlarıyla belirlenen yönlendirilmiş dolaşım ağları oluşmuştur. Mekânsal dizimde bu, bağlantısallığın yoğunluk üretme kapasitesini sınırlamış ve kentin farklı bölümlerinde hareketin eşitsiz dağılımına yol açmıştır.

Venedik Tüzüğü'nün (1964), “süreklilik” ve “uyum” ilkeleri açısından bakıldığında, bu düşük-orta ilişki kentsel mekânın kesintili bir dolaşım mantığına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yaya hareketinin organik biçimde tarihi çevreyle bütünleşmesi yerine, modernist zonlama kararlarıyla sınırlanan parçalı bir akış düzeni öne çıkmıştır. Bu da hem mekânsal sürekliliği zedelemiş hem de kent kimliğinin bütünsel olarak algılanmasını zorlaştırmıştır.

Toplumsal açıdan, hareket yoğunluğunun spontane akışlarla değil, plan kararlarıyla yönlendirilmesi, kentsel yaşamın kamusal alanlarda serbestçe örgütlenmesini engellemiştir. Lefebvre'in (2023), “mekânın toplumsal üretimi” yaklaşımına göre, hareket akışlarının doğal yollarla gelişmesi toplumsal etkileşimi artırırken; Özdeş Planı'nda görülen bu bastırılmış hareket ekonomisi, kentsel mekânın disipline edilmesi ve kontrol edilmesi anlamına gelmektedir. Böylece kamusal yaşamın merkezileşme kapasitesi zayıflamış, kentin farklı bölgelerinde yarı-izole gündelik pratikler ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, bağlantısallık-yoğunluk ilişkisinin düşük-orta seviyede kalması, 1968 Özdeş Planı'nın modernist-fonksiyonalist idealler doğrultusunda düzen ürettiğini, fakat bu düzenin hareket ekonomisini bastırarak uzun vadede kentsel sürekliliği ve toplumsal bütünleşmeyi zayıflattığını göstermektedir. Bu mekânsal kırılگانlık, Karabük'te ilerleyen yıllarda gecekondular alanlarının ve heterotopik mekânların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

3.2.5.3 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Seçim Analizi

Bağlantısallık ile seçim arasındaki $R^2 = 0.299$ değeri orta düzey korelasyonu göstermektedir (Şekil 23.d). 1968 Gündüz Özdeş

Planı’nda bazı aksların kısmi omurga işlevi üstlendiğini, ancak bütün kentsel sistemi yöneten baskın bir merkezî eksenin oluşmadığını göstermektedir. Seçim ölçütü (choice), mekân diziminde bir aksın diğer tüm akslar arasındaki en kısa güzergâhlarda ne ölçüde kullanıldığını ifade eder. Bu bağlamda, orta düzeyde çıkan korelasyon, kentsel sistemin belirli akslarının geçiş rotalarında öne çıktığını, fakat bu rolün kentsel bütünleşmeyi tek bir omurga üzerinden sağlamaya yetecek düzeyde güçlü olmadığını ortaya koyar.

Bu sonuç, Özdeş Planı’nda çok çekirdekli ve dağınık bir dolaşım mantığının benimsendiğine işaret etmektedir. Tekil bir merkezî eksen yerine, farklı bölgelerde birbirinden bağımsız veya zayıf ilişkilerle bağlı alternatif geçiş güzergâhları oluşmuştur. Bu, modernist fonksiyonalist planlamanın Atina Anlaşması’ndan miras aldığı işlevsel zonlama ve trafik ayrımı ilkelerinin bir sonucudur. Fonksiyonların kesin sınırlarla ayrılması, kentsel hareketin tek merkezde yoğunlaşmasını engellemiş; bunun yerine parçalı, çok odaklı ve “yayık” bir akış deseni ortaya çıkmıştır.

Venedik Tüzüğü’nün (1964), kentsel dokuda süreklilik ve kimliğin korunması yönündeki ilkeleriyle karşılaştırıldığında, bu parçalı omurga yapısı süreklilikten çok kopukluk üretmiştir. Kentsel dolaşımın çok odaklı olması, tarihi dokuya uyum sağlayabilecek bir entegrasyon yerine, mekânsal sürekliliği zedeleyen kesintili bir akış yaratmıştır. Bu durum, Özdeş’in planında modernist işlevselliğin öne çıkmasına rağmen, mekânsal bütünleşme ve süreklilik açısından kırılğan bir kentsel yapı ürettiğini göstermektedir.

Toplumsal bağlamda ise, orta düzey seçim ilişkisi kamusal yaşamın dağınık biçimde örgütlenmesine işaret eder. Lefebvre’nin (2023), “mekânın toplumsal üretimi” kuramına göre, bütünleşmiş bir omurga toplumsal etkileşimleri merkezileştirerek güçlü bir kamusal alan üretirken, parçalı omurga yapısı etkileşimleri küçük ölçekli odaklara dağıtır. Karabük özelinde bu durum, toplumsal ilişkilerin

merkezin dışında dağınık noktalarda gelişmesine, dolayısıyla kentin farklı kesimlerinde heterojen toplumsal ağların oluşmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak, bağlantısallık-seçim ilişkisinin orta düzeyde kalması, Özdeş Planı'nın mekânsal organizasyonunda tek merkezli, bütünleştirici bir omurga yerine çok çekirdekli ve dağınık bir dolaşım ağı ürettiğini göstermektedir. Bu durum, modernist planlamanın rasyonalist hedefleriyle kısmen örtüşmekte; ancak kentsel süreklilik, entegrasyon ve toplumsal bütünleşme açısından uzun vadede mekânsal parçalanma ve heterotopik oluşumlara zemin hazırlamaktadır.

3.2.5.4 1968-Özdeş Planı Bağlantısallık Toplam Derinlik Analizi

Bağlantısallık ile toplam derinlik arasındaki $R^2 = 0.127$ değeri düşük korelasyonu göstermektedir (Şekil 23.e). 1968 Özdeş Planı'nda yüzeyde erişilebilir görünen bağlantıların sistemin derin topolojisine yansımadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, bazı akslar yerel ölçekte yüksek bağlantısallığa sahip olsalar bile, kentsel bütünün derinlik gradyeni içerisinde marjinalleşmektedir. Bu durum mekân dizimi literatüründe, “yüzeyde geçirgen ama derinlikte kopuk” doku tipolojisine işaret eder .

Ortaya çıkan bu zayıf ilişki, Özdeş Planı'nın mekânsal mantığında periferide entegrasyonu düşük, yarı-izole alanların varlığına işaret eder. Bu bölgeler, kentsel ağın merkezî omurgasıyla zayıf bağlara sahip oldukları için kamusal yaşamdan kopuk kalmış, zaman içinde kendi içe dönük yaşam pratiklerini üretmeye meyilli alanlara dönüşmüştür. Bu mekânsal kopukluk, Lefebvre'in (2023), belirttiği “toplumsal mekânın üretimi” perspektifinde, toplumsal dışlanma ve mekânsal marjinallik üretme riskini beraberinde getirir.

Atina Anlaşması'nın ilkeleri bağlamında, bu zayıf korelasyon fonksiyonel ayrıştırmanın doğrudan bir sonucudur. Konut, iş, ulaşım ve rekreasyon alanlarının birbirinden katı biçimde ayrılması, bütünleşmeyi

zayıflatmış; planın öngördüğü düzenli mekânsal şema, sistemin derinliklerinde kopukluk ve parçalanma yaratmıştır. Venedik Tüzüğü’nün (1964), öngördüğü süreklilik ve uyum ilkeleri açısından bakıldığında da, bu durum planın kentsel sürekliliği kesintiye uğrattığını ve mevcut doku ile uyumlu olmayan marjinal alanlar ürettiğini ortaya koyar.

Toplumsal düzeyde bu zayıf ilişki, özellikle Karabük’ün 1960’lı yıllarda hızlanan göç süreciyle birleştiğinde, gayri resmî yapılaşma (gecekondu) ve mekânsal kırılğanlıkların zeminini hazırlamıştır. Derin periferilerdeki entegrasyon eksikliği, yeni gelen nüfusun kent merkezine entegre olmasını güçleştirmiş, böylece kent içinde mekânsal ve toplumsal ikilikler (formel-informel, merkez-çevre) belirginleşmiştir.

Sonuç olarak, 1968 Özdeş Planı’nda bağlantısallık-toplam derinlik ilişkisinin zayıf kalması, planın mekânsal vizyonunda merkez-çevre arasında kopukluk yarattığını göstermektedir. Bu kopukluk, kısa vadede modernist düzeni ve fonksiyonel ayrımı pekiştirmiş olsa da, uzun vadede kentin bütünleşme kapasitesini zayıflatmış, heterotopik parçalanmaları ve gecekondu gelişmelerini teşvik eden bir zemin hazırlamıştır.

3.2.5.5 1968-Özdeş Planı Mekân Dizimi Analizi

1960’ların Türkiye’sinde planlama pratiği, hâlâ modernist-fonksiyonalist paradigma doğrultusunda şekillenmekteydi. Karabük özelinde bu durum, hızla artan sanayileşme ve göç baskısıyla birleşerek planların öngördüğü şemaları zorlamıştır. Nüfusun hızlı artışı, Özdeş’in rasyonel şemasını işlevsiz bırakmış, demografik baskılar karşısında planın sunduğu mekânsal kurgular yetersiz kalmıştır.

Mekân dizimi sonuçları da bu durumu doğrulamaktadır. Zayıf entegrasyon, kentin sosyal ağlarını parçalamış ve toplumsal ilişkilerin merkez-çevre arasında dengeli bir biçimde gelişmesini engellemiştir.

Böylece mekânsal kopukluk, toplumsal düzeyde parçalanmayı da beraberinde getirmiştir. Sonuçta, planlama anlayışı Atina Anlaşması'nın fonksiyonalist ilkelerine bağlı kalsa da, Venedik Tüzüğü'nün koruma ve süreklilik ilkeleriyle çelişen, kesintili ve kırılğan bir büyüme modeli ortaya çıkmıştır. 1968 Özdeş Planı mekân dizimi analiz sonuçları Tablo 25'te özetlenerek gösterilmiştir.

Tablo 25. 1968 Özdeş Planı dağılım grafikleri sonuç tablosu.

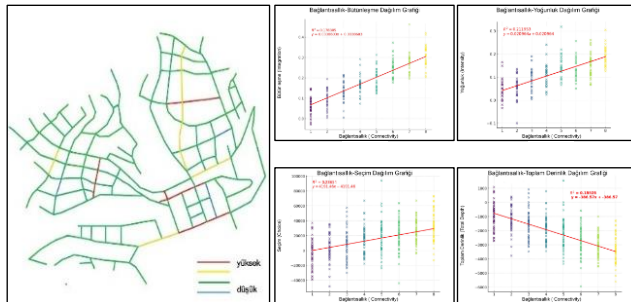
DAĞILIM	1968-ÖZDEŞ PLANI	DAĞILIM İLİŞKİSİ	MEKÂNSAL YANSIMA
Bağlantısallık-Bütünleşme (Connctivity-Integration)	$R^2=0.144333$	Zayıf ilişki.	Planın çok parçalı ve hiyerarşik olmayan bir mantık üzerine kurgulandığını işaret eder. Fonksiyonel alanların sistemle entegrasyonu sınırlı kalmıştır.
Bağlantısallık- Yoğunluk (Connectivity- Intensity)	$R^2=0.199461$	Düşük-orta düzey ilişki.	Doğal hareket potansiyeli bulunan fakat güçlü bir merkezileşmenin oluşmadını gösterir.
Bağlantısallık- Seçim (Connctivity-Choice)	$R^2=0.299194$	Orta düzey ilişki.	Bazı aksların kısmi omurga işlevi üstlendiğini ancak tüm sistemi yönlendiren baskın bir eksenin oluşmadığını gösterir. Merkezi odak yerine çoklu geçiş noktaları.
Bağlantısallık-Toplam Derinlik (Connectivity- Total Depth)	$R^2=0.127357$	Zayıf ilişki.	Periferik alanların sistemle entegrasyonunun sınırlıdır. Yarı-izole bölgelerin varlığına işaret etmektedir.

3.2.6. 1980-İdil Planı

1980 İdil Planı'na ait aksiyal haritalar mekân dizimi yöntemi ile analiz edilerek analiz haritası Şekil 24. a'da gösterilmiştir. İdil'in planı,

modernist rasyonalist planlama şemalarının (fonksiyonel ayrışma, trafik kontrolü, merkezîyetçi tasarım) izlerini taşıırken, mekân diziminde gözlemlenen düşük entegrasyon değerleri ve çok çekirdekli dolaşım deseni, postmodern kentsel parçalanmanın öncüllerine işaret etmektedir. Kentin tekil bir merkez yerine çoklu odaklara doğru evrildiği görülmektedir. Bu çok merkezli yapı, postmodern planlamanın çoğulculuk ve esneklik ilkeleriyle örtüşse de Karabük özelinde erişim adaleti, kamusal alan merkezileşmesi ve bütüncül kimlik üretimi bakımından zaafılar doğurmuştur. Dolayısıyla 1980 İdil Planı, Atina Anlaşması’nın modernist mirasını sürdürürken, mekân dizimi bağlamında postmodern parçalanma dinamiklerini tetikleyen geçişsel bir kentsel şema ortaya koymaktadır.

Plan bu bağlamda, Atina Anlaşması’nın “rasyonel merkez” idealiyle çelişmektedir. Çünkü Atina Anlaşması, merkezî ve fonksiyonel bir omurga etrafında düzenlenen kentsel mekânı savunurken, planın çıktıları çok merkezli ve parçalı bir yapıya işaret etmektedir. Öte yandan, Venedik Tüzüğü’nün (1964), “süreklilik ve dokuya uyum” ilkeleriyle de örtüşmemektedir; çünkü örgüsel dolaşım deseni, tarihi sürekliliği gözetmeyen kesintili bir kentsel örüntü üretmektedir. Bu bağlamda, Karabük’ün 1980’lerdeki yoğun göç ve sanayi baskısıyla şekillenen dinamikleri, planın doğal hareket potansiyelini merkezileştirmek yerine dağıtıcı bir etki yaratmasına yol açmıştır.

Şekil 24. 1980 İdil Planı aksiyel analiz haritası ve dağılım grafikleri.

3.2.6.1. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Bütünleşme Analizi

Bağlantısallık ile bütünleşme arasındaki $R^2 = 0.178$ değeri zayıf-orta korelasyonu göstermektedir (Şekil 24.b). Yerel düzeyde artan bağlantırlığın, sistem ölçeğinde beklenen ölçüde entegrasyona dönüşmediğini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, mekânsal topolojide çizgisel bağlantılar yerel erişilebilirliği güçlendirse de, bu kazanımlar kentsel bütünlüğe taşınmamaktadır.

Fonksiyonel zonlamanın geçirgenliği sınırlamadığı görülmektedir. Modernist planlamanın Atina Anlaşması'ndan (CIAM, 1933/Le Corbusier, 1973) devrıldığı katı işlev ayrımı, mahalleler arasında geçirgenliği düşürmüştür; konut, sanayi ve hizmet alanlarının keskin sınırlarla ayrılması, ağın doğal akışkanlığını kesintiye uğratmıştır. Bu bağlamda, Hillier'in (1984) "natural movement" kuramının işaret ettiği gibi, yerel bağların küresel entegrasyona katkısı zayıflamış, ağın kendi kendini organize eden yapısı törpülenmiştir.

Kentsel omurga her ne kadar merkezde güçlendirilmeye çalışılsa da, merkez ve çevre arasında yarı geçirgen eşiklerin varlığı, çevre mahallelerin bu merkezle tam anlamıyla bütünleşemediğini gösterir. Mekân dizimi çıktılarındaki zayıf korelasyon, yarı geçirgen sınırların varlığına işaret eder. Bu eşikler, fiziksel bariyerlerden (ör. geniş bulvarlar, endüstri alanı sınırları) ya da fonksiyonel kesintilerden (ör. tek kullanımlı bölgeler) kaynaklanmış olabilir. Lefebvre'nin (1991) "mekânın toplumsal üretimi" bağlamında değerlendirildiğinde, bu durum kentsel mekânın toplumsal etkileşimleri bütüncül değil, parçalı biçimde kurguladığını gösterir.

Omurganın süreklilik ve derin bağlılık üretememesi nedeniyle entegrasyon eksenini kısmi bir merkezileşme yaratmış olsa da, bu eksen tüm sisteme yayılan güçlü bir derinlik göstermemektedir. Hillier ve Hanson'ın (1984) vurguladığı şekilde, omurga yalnızca geometrik değil, aynı zamanda topolojik süreklilik üzerinden değerlendirildiğinde

anlam kazanır. Ancak 1980 İdil Planı özelinde, bu süreklilik kesintiye uğramış; merkezde kısmen rasyonel bir düzen sağlanırken, periferide marjinalleşme riski doğmuştur.

Bu mekânsal zayıflık, sosyo-ekonomik düzeyde de karşılık bulur. Entegrasyonun sınırlı kalması, sosyal ağların parçalı işlemesini ve kentsel yaşamın merkezileşen akslarda yoğunlaşırken periferide zayıf kalmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, mekân dizimi çıktısı yalnızca geometrik/topolojik bir kırılmalı değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri mekânsal biçimde yeniden üreten bir süreci yansıtır. Bu bağlamda, düşük entegrasyon değerleri ilerleyen yıllarda informal yapılaşma, gecekondü bölgeleri ve sosyal ayrışma için de zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, 0.178 gibi zayıf-orta düzeydeki bir korelasyon, Baran İdil'in planında merkezî bir omurga yaratma çabasına rağmen, kentin bütüncül entegrasyonunu sağlayamadığını göstermektedir. Bu durum, hem Atina Anlaşması'nın fonksiyonalist mirasının bir sonucu hem de Venedik Tüzüğü'nün öngördüğü süreklilik ve uyum ilkeleri ile çelişen bir kırılma olarak değerlendirilebilir.

3.2.6.2. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Yoğunluk Analizi

Bağlantısallık ile yoğunluk arasındaki $R^2 = 0.212$ değeri düşük-orta düzey korelasyonu göstermektedir (Şekil 24.c). Yerel bağlantıların kısmen akış üretmesine rağmen, hegemonik bir merkez omurgasının kurulamamış olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz çıktılarında bazı akslar kısmen öne çıkmakta, ancak bu öne çıkış tekil bir merkez ekseninde yoğunlaşmaktan ziyade dağınık bir dağılım göstermektedir.

Düşük-orta düzey korelasyon, 1980 Baran İdil Planı'nda tasarım niyetinin merkez-çevre ilişkisini dengelemek yerine parçalı bir dolaşım üretmiş olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, mekân dizimi çıktıları Atina Anlaşması'nın rasyonel merkez-omurga yaklaşımından uzaklaşırken, ancak Venedik Tüzüğü'nün (1964) öngördüğü “dokuya

uyum” idealini de yeterince sağlayamamaktadır. Çünkü örgütsel desen, ne modernist paradigmanın merkezi düzenini, ne de korumacı paradigmanın süreklilik ve uyum vurgusunu tam olarak gerçekleştirebilmiştir.

Sonuçta, $R^2 = 0.212$ değeri, Karabük’ün mekânsal yapısında çok merkezli, dağınık ve esnek ama aynı zamanda zayıf bütünleşmiş bir ağ yapısını yansıtır. Bu durum kısa vadede çeşitlilik ve esneklik sağlarken, uzun vadede kamusal yaşamın dağınıklaşması ve sosyal bütünleşmenin zayıflaması riskini beraberinde taşımaktadır.

3.2.6.3. 1980-İdil Planı Bağlantısallık Seçim Analizi

Bağlantısallık ile seçim arasındaki $R^2 = 0.237$ değeri düşük-orta düzey korelasyonu göstermektedir (Şekil 24.d). Sistemin kısmi omurga işlevi gören bazı akslar ürettiğini, ancak bu aksların kenti bütüncül biçimde yönlendirecek hegemonik bir merkez eksenine dönüşemediğini göstermektedir.

Sonuç olarak $R^2 = 0.237$ değeri, sistemde alternatif güzergâh çeşitliliğini artıran fakat bütünleşik ve hegemonik bir merkez omurga yaratamayan bir yapıyı açığa çıkarmaktadır. Bu durum kısa vadede dolaşım esnekliği ve yük dağılımı açısından avantajlı olsa da, uzun vadede kamusal sahnenin güçsüzleşmesi, kent imgesinin zayıflaması ve toplumsal bütünleşmenin kırılma risklerini barındırmaktadır.

3.2.6.4. 1980-İdil Planı Bağlantısallık ToplamDerinlik Analizi

Bağlantısallık ile toplam derinlik arasındaki $R^2 = 0.159$ değeri düşük korelasyonu gösterir (Şekil 24.e). Yüzeyde artan bağlantısallığın sistemin derin topolojik yapısına yeterince yansımadığını göstermektedir. Başka bir deyişle, bazı akslarda yerel düzeyde erişim imkânı yükselse bile, bu artış kentin bütünüyle kurduğu entegrasyonu kuvvetlendirmemektedir. Bu, mekân dizimi bağlamında yarı-izole periferi alanlarının ve topolojik derinlik ceplerinin varlığına işaret eder.

Hillier ve Hanson’un (1984) ortaya koyduğu derinlik kavramı, mekânların yalnızca komşuluk ilişkilerine değil, tüm sistemdeki topolojik mesafelerine de işaret eder. Karabük özelinde R^2 ’nin bu düşük değeri, merkez–çevre arasındaki akışkanlığın sınırlı olduğunu, yerel bağların küresel bütünleşmeye dönüşemediğini göstermektedir. Bu durum, doğal hareket (natural movement) dinamiklerini zayıflatır Hillier, (1996) ve kentin parçalı bir dolaşım sistemi olduğunu gösterir.

Bağlantısallık–derinlik uyumsuzluğu, erişimin sekteye uğramasına yol açar. Lefebvre’nin (2023) mekânın toplumsal üretimi yaklaşımında vurguladığı gibi, mekân yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin üretildiği bir zemindir. Derin periferilerin oluşması, bu bölgelerde yaşayan toplulukların kamusal yaşama katılımını sınırlar. Böylece mekânsal erişim farklılıkları, sosyal ayrışmayı besleyen toplumsal eşiklere dönüşür.

Zayıf korelasyon, planın formel düzenlemelerinin periferide boşluklar ve kırılmalar yarattığını ortaya koyar. Bu kırılğan bölgeler, uzun vadede informal yapılaşmaya (gecekondu) ve gayri resmî mekânsal pratiklere zemin hazırlar. Sistemden dışlanan bu alanlar, Lefebvre’nin “temsil edilen mekân” ile “yaşanan mekân” arasındaki gerilimin tipik ürünleri olarak görülebilir. Başka bir ifadeyle, formel planın öngördüğü rasyonel şema ile toplumun barınma/yaşam ihtiyaçları arasındaki fark, bu yarı-izole derinlik ceplerinde açığa çıkar.

Sonuç olarak $R^2 = 0.159$ değeri, yüzeysel bağların derin topolojiye dönüşemediği, dolayısıyla kentin uzun dönemli mekânsal bütünleşmesinin zayıf kaldığını göstermektedir. Bu, kısa vadede trafik yükünü dağıtsa bile uzun vadede erişim eşitsizlikleri, sosyal dışlanma ve informal büyüme risklerini artırmaktadır. Dolayısıyla plan, modernist prensipler çerçevesinde rasyonel düzenlemeler getirse de mekân dizimi bağlamında kentin yapısal kırılğanlığını giderememiştir.

3.2.6.5. 1980-İdil Planı Mekân Dizimi Analizi

1980 İdil Planı, mekân dizimi analizlerinde görüldüğü üzere, yerel bağlantısallık ile küresel bütünleşme arasındaki korelasyonun zayıf kalmasıyla fonksiyonel zonlamanın geçirgenliği sınırlandığını göstermektedir. Atina Anlaşması'nın öngördüğü işlev ayrımı ve trafik düzenlemeleri, İdil'in planında yeniden üretilmiş; konut, çalışma ve ulaşım alanlarının ayrıştırılması doğal hareketi (natural movement) törpülemiş, derin periferiler yaratmıştır. Bu durum, Hillier 'in (1984) belirttiği gibi yerel erişimle sistem ölçeğinde entegrasyon arasındaki kopukluğu beslemiş, merkez-çevre arasında yarı geçirgen eşikler üretmiştir. Dolayısıyla, plan rasyonel modernist idealleri takip etmiş olsa da mekân dizimi bağlamında kent morfolojisinde parçalı ve kırılğan bir yapı oluşturmuştur.

1964 Venedik Tüzüğü'nün vurguladığı tarihsel süreklilik, kimlik ve çevresel uyum ilkeleri, 1980 İdil Planı'nda sınırlı bir karşılık bulmuştur. Mekân dizimi sonuçlarında görülen düşük bütünleşme ve yüksek topolojik derinlik değerleri, planın mevcut kentsel dokuyla kurduğu ilişkinin kesintili olduğunu ve süreklilik üretmediğini göstermektedir. Özellikle yarı-izole alanların ve periferik bölgelerin entegrasyon eksikliği, tarihi dokuya eklemelenmek yerine ondan kopuk yeni mekânsal düzenler yaratmıştır. Bu durum, Venedik Tüzüğü'nün öngördüğü kültürel bağlamın korunması ilkesine aykırıdır ve Lefebvre'nin (2023) “mekânın toplumsal üretimi” bağlamında ele alındığında, toplumsal bütünleşmeyi zayıflatan bir mekânsal kırılğanlık üretmiştir. 1980 İdil Planı mekân dizimi analizi Tablo 26'da özetlenmiştir.

Tablo 26. 1980 İdil Planı dağılım grafikleri sonuç tablosu.

DAĞILIM	1980-İDİL PLANI	DAĞILIM İLİŞKİSİ	MEKÂNSAL YANSIMA
Bağlantısallık-Bütünleşme (Connectivity-Integration)	$R^2=0.178305$	Zayıf-orta ilişki.	Fonksiyonel zonlamanın geçirgenliği sınırlar. Merkez ve çevre arasında yarı geçirgen eşikler bulunur. Omurga süreklilik üretmez. Merkezde hedeflenen rasyonel düzen güçlenirken periferide marjinalleşme riski artar.
Bağlantısallık- Yoğunluk (Connectivity- Intensity)	$R^2=0.212553$	Düşük-orta ilişki.	Yaya/araç ayrışması. Uzun yürüme mesafeleri. Geniş yapı blokları. Bağlantısallıktaki düşüklük kamusal hayatın sürekliliğini zayıflatır. Belirli odak noktaları kopuktur.
Bağlantısallık- Seçim (Connectivity-Choice)	$R^2=0.236540$	Düşük-orta ilişki.	Hegemonik merkez omurgası yoktur. Bu, çok çekirdekli ve kısmen radyal bir plan tipolojisini işaret eder (Hillier ve Iida, 2005). Alternatif güzergâh çeşitliliği artar. Kamusal merkezîyet zayıflar.
Bağlantısallık-Toplam Derinlik (Connectivity- Total Depth)	$R^2=0.159250$	Zayıf ilişki.	Derin periferiler ve yarı-izole cepheleri gösterir. Mekânsal bütünleşme giderek azalır. Normatif yapı dışına itilmiş mekânlar çoğalır.

3.2.7. Karabük Kenti Planlama Sürecinde Ortaya Çıkan Dokularının Nicel Ölçümü ve Heterotopya Yorumu

Karabük kentinin Yıldız Mimar-Şehirciler tarafından dört ardışık dönemde hazırlanan planları mekân dizimi yöntemiyle aksiyal analizle ölçülmüştür. Aksiyal analiz ile planların bağlantısallık, bütünleşme, seçim ve toplam derinlik analizleri karşılaştırmalı olarak yapılmış bu

analizlerin dağılım grafikleri oluşturulmuştur. Analizlerin birbiri ile olan korelasyon ilişkisi ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle planlama dönemleri art zamanlı bir yaklaşımla mekân dizimi kuramına göre analiz edilmiştir. Bu bağlamda kentin imar planlarındaki yıllara dağılan değişim Tablo 27’de görülmektedir.

Tablo 27. Yıllara göre dağılım grafikleri tablosu.

	Dağılım Grafik Determinasyon Katsayısı ($0 \leq R^2 \leq 1$)			
Yıl	Bağlantısallık- Bütünleşme	Bağlantısallık- Yoğunluk	Bağlantısallık- Seçim	Bağlantısallık- Toplam Derinlik
1938	$R^2=0.245162$	$R^2=0.309812$	$R^2=0.573880$	$R^2=0.141583$
1948	$R^2=0.149190$	$R^2=0.00934493$	$R^2=0.311767$	$R^2=0.001234$
1968	$R^2=0.144333$	$R^2=0.199461$	$R^2=0.299194$	$R^2=0.127357$
1980	$R^2=0.178305$	$R^2=0.211953$	$R^2=0.236540$	$R^2=0.159250$

1938’de Prost Plan şemasında bağlantısallık ve bütünleşme ölçümünün R^2 değeri 0.245 olması yerel bağların kentsel ölçekli entegrasyona anlamlı ölçüde yansıyabildiğini gösterir; planın rasyonel ütopyacı merkez omurgası bütünleşme için güçlü bir “çekirdek” üretmektedir. 1948’de R^2 0.149’a, 1968’de 0.144’e düşerken, 1980’de 0.178’lik sınırlı bir toparlanma görünür. Bu süreç, başlangıçtaki ütopyacı bütünleşme mantığının yerini, işlevsel zonlamanın sınırlandırdığı ve merkez ile çevre arasında yarı geçirgen eşiklerin büyüdüğü bir morfolojiye bıraktığını gösterir. Böylece Yenişehir Mahallesi’nin merkezî omurgası çevreye eşit dağılmayan erişimiyle, çevredeki yeni eklentilerle (konut adaları, servis bantları, endüstri lojistik sınırları) bütünleşmeden çok komşuluk üretir. Bu durum, Foucault’nun heterotopya kavramsallaştırmasında tarif edilen “düzenin dışına taşan ama onunla eklemlenen öte mekânlar” ın morfolojik karşılığına denk gelir. Planın normatif, merkezî “ütopya” sı çevrede giderek “öte mekân” lara (yarı özerk saçaklara) çözünür.

Heterotopya bağlamında, bütünleşmenin 1938 sonrası zayıflaması, ütopyanın merkezî kurgusunun çevrede “başka bir mantıkla işleyen” mekânsal pratiklerle örüntülenmesi demektir. Yenişehir’in saçaklanması, entegrasyon ilkesinin yer değiştirmesi ile merkezde yüksek temsil/okunabilirlik, çeperde ise merkezle bağlantılı ama zayıf entegrasyon gösteren mekânsallığı işaret eder.

1938’de bağlantısallık ile yoğunluk R^2 değerinin 0.310 olması, doğal hareket (natural movement) hipotezini destekler. Birbirine entegre akslar günlük kullanım yoğunluğunu da taşır. 1948 yılında bu bağ R^2 değerinin 0.009’a düşmesi ile neredeyse koparak kırılma oluşturur. 1968 yılında R^2 değerinin 0.199 ve 1980 yılında R^2 değerinin 0.212 olarak açığa çıkması kısmi bir düzelme geri dönüşü olarak görülebilir. Bu planın kırılan bağlantılarının iyileştiğini gösterse de 1938 yılı değerinin altında kaldığı görülmektedir. Bu ardışıklık, 1938 ütopyasının merkezî omurgasında kullanımın omurga ile eşleştiği dönemin, sonraki plan kararlarıyla (trafik ayrımı, bloklaşma, tek-işlevli bölgeleme kararlar, vb.) organik yaya akışının bastırıldığı dönemlere evrildiğini gösterir.

Heterotopya bağlamında; kullanım yoğunluğunun omurgadan ayrışması, merkezde tasarlanmış “kamusal sahne” nin çevrede gayri resmî hareket aksları ve güzergâhları üreterek heterotopik yan sahneler ortaya çıkmasına yol açar. Yenişehir Mahallesi’nin saçaklarında beliren servis sokakları, kestirme patikalar ve yarı kamusal boşluklar, planın öngörmediği ama kentin “öte mekân” anlayışı ile ortaya çıkan ikincil akış örgüleridir.

1938 yılında bağlantısallık ve seçim analiz değeri R^2 0.574 olması merkezin omurgada toplandığını; en kısa yol trafiğinin belirgin biçimde merkezileştiğini gösterir. 1948 yılında 0.312, 1968 yılında 0.299, 1980 yılında 0.237’ye gerileyen değerler giderek karmaşıkleşan plan örüntüsünü işaret eder. Normatif ütopya, tekil hegemonik omurga yerine çok çekirdekli eşikler ağına dönüşür. Geçiş trafiği bir eksen

yoğunlaşmak yerine alternatif güzergâhlara dağılır.

Heterotopya bağlamında, seçim değerlerinin giderek azalması, Yenişehir Mahallesi'nden büyüyen kentin merkezin çoğul kamusal alanlara bölündüğünü, bir yandan esneklik ve çeşitliliğin arttığını öte yandan imge gücünün ve ortak kamusallığın zayıflamadığını işaret eden heterotopik dokuların ortaya çıktığını göstermektedir. 1938 yılından sonra farklı merkezlerde toplanan kamusalılık, mekânsal kalıp haline getirir.

1938 yılında bağlantısallık ve toplam derinlik değeri R^2 0.142 iken 1948 yılında 0.001'e düşerek neredeyse kopuş/kırılma gösterir; 1968 yılında 0.127'ye düşen değerin, 1980 yılında 0.159'a yükselmesi sınırlı bir düzelmeyi göstermektedir. Yıllara yayılan süreçte, kentin çeperlerinde derin periferiler ve yarı izole mekânlar artmıştır.

Heterotopya bağlamında toplam derinlikteki bu kopukluk, çevrede özerk işleyişli öte mekânları işaret eder. Planın normatif yapısının “dışında” kalan saçaklarda marjinal derinlik yükselir. Çepere doğru yönelimlen büyüme, periferik alanların artışı, uzun vadede erişim adaletini azaltırken norm dışı büyüme (gecekondu/ara kullanım) artar. Bu bağlamda heterotopya yalnızca kültürel bir farklılaşma değil, aynı zamanda topolojik bir gerçeklik kazanır.

1938 Prost planının ütopyacı merkezileşme mantığı, 1948 yılında başlayan ve 1968 yılı ve 1980 yılında kalıcılaşan entegrasyon zayıflaması, seçim yaygınlığı ve derinlikte kopuş dinamikleriyle kentin büyüme evrelerinde oluşan çeperlerinin heterotopik saçaklanma gösterdiği görülmektedir. Yenişehir Mahallesi'nin Henri Prost tarafından ütopyacı yaklaşımla hazırlanan planın temel ilkelerinin kentin genel planlamasına yayılması denenmiş olsa da dönemlerin sosyo-ekonomik yapısı, mülkiyet koşulları gibi nedenler bu yayılmanın sosyo-mekânsal yapıya yansımaya engel olmuştur.

Planlama dönemleri modern şehircilik kurallarına göre ilerlese de toplumsal yapının seçimleri ile mekânsal pratikler norm dışı mekânların artmasına neden olmuştur. Planlama dönemleri ilkesel olarak anlaşmalar çerçevesinde Avrupa ile paralel ilerlese de, gündelik hayatın kendiliğinden oluşan mekânsallığı bu ilkeselliği bozuma uğratmıştır. Bu durum normatif mekândan farklı bir “öte mekân” düzeninin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Tarihsel süreçte gerçekleşen bu dönüşüm, mekân dizimi metriklerinde ölçülerek, Yenişehir Mahallesi’nde kurulan ilk kentsel yerleşimle başlayan kentleşmenin yalnızca büyüme değil, aynı zamanda ütopyadan heterotopya evrilen bir mekânsal değişimi tetiklediği de ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak 1938 Prost Planı, ütopyacılı modernizmin bütünlük ve rasyonel mekân vizyonunu temsil ederken; 1948–1980 arası yapılan planlarda bağlantısallık ile bütünlük, yoğunluk, seçim ve derinlik ilişkileri giderek zayıflamış, heterotopik kırılmalar ortaya çıkmıştır. Yenişehir Mahallesi, başta ütopya olarak kurgulanmışken, art zamanlı süreçte kentin geneline yayılan parçalı, izole ve çok merkezli bir kentsel doku ortaya çıkmıştır. Bu süreç, heterotopyanın Foucault’cu anlamda “başlangıçta bütüncül tasarlanan ama zamanla ayrılan, dışlayıcı ve çok anlamlı mekânlar üreten” doğasını Karabük örneğinde görünür kılar.

3.3. Bölüm Sonucu

Çalışma alanında yürütülen araştırma iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, literatüre dayalı olarak heterotopya kuramsallığı Karabük kenti özelinde nitel yöntemlerle incelenmiştir. Farklı dönemlerde hazırlanan planlar, art zamanlı olarak analiz edilmiştir. Fabrikanın saçaklanma etkisiyle büyüyen kent dokusu, heterotopik özellikler sergileyerek kentsel sistemde görünür hale gelmiştir.

1938'den 1980'e uzanan dört planlama evresinde Karabük, her dönemde heterotopik nitelikte mekânlar üretmiştir. Prost'un ütopycı tasarımı kısa sürede kriz ve heterokroni alanlarına dönüşmüş; Taner Planı'nın yetersizliği sapma ve yan yanalık heterotopyalarını doğurmuştur. Özdeş Planı, modern koruma ilkelerini benimsemesine rağmen çatışma ve geçici heterotopyaların yaygınlaşmasını engelleyememiş; İdil Planı ise esnek yapısıyla modernist paradigmadan kısmi bir kopuş sergilese de heterotopik dokuların sürekliliğini ortadan kaldıramamıştır. Böylelikle Karabük'ün mekânsal tarihi, ütopya ve heterotopya arasındaki gerilimin en somut örneklerinden biri olarak okunabilir hale gelmiştir.

Araştırmanın ikinci aşamasında ise kentsel ölçekten mahalle ölçğine geçilmiştir. Mekân dizimi ve heterotopya kuramsallığı arasında kurulan bağlamsal köprü ile mahalle ölçğinde geliştirilen analiz modeline göre analizler yapılmıştır. Ütopycı planlama anlayışıyla tasarlanan ve kentin ilk planlı yerleşim dokusu olan Yenişehir Mahallesi, nirengi noktası olarak seçilmiştir. Yenişehir Mahallesi, istasyon bölgesi ve KDÇF üçgeninde saçaklanma etkisiyle büyüyen kent merkezi, dönemsel planlama tipolojilerinin değişimi üzerinden mekân dizimi yöntemiyle analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, farklı dönemlerin planlama anlayışları, plan dili ve tipoloji bağlamında, kentsel sistemdeki ulaşım ağı üzerinden oluşturulan aksiyal haritalar aracılığıyla; bağlantısallık, bütünleşme, seçim ve derinlik ölçütleriyle değerlendirilmiştir. Böylece planlama dönemlerinin iç tutarlılıkları ve art zamanlı süreçteki karşılaştırmaları yapılmıştır.

Elde edilen analiz sonuçları, nitel olarak tespit edilen heterotopik özellikler gösteren alanların nicel olarak ölçülmesini sağlamıştır. Bu ölçümler heterotopya kuramsallığı üzerinden yorumlanarak, kentsel dokudaki heterotopik mekânların somut varlığı ortaya çıkarılmıştır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma kapsamında yapılan araştırma, Karabük kentinde ütopya-heterotopya bağlamında, mekân dizimi yöntemi ile ilişkilendirerek somutlaştırmış; kentin dört önemli planlama döneminde ortaya çıkan heterotopik dokular hem nitel hem de nicel olarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, kent planlaması ve kentsel tasarım bağlamında önemli çıkarımlar sunmakta ve geleceğe yönelik birtakım öneriler geliştirilmesine olanak tanımaktadır.

Endüstri Devrimi’nin dünya tarihinde yarattığı kırılma, sadece üretim biçimlerinde ve ekonomik yapılarda değil, aynı zamanda kentlerin örgütlenme mantığında, gündelik yaşam pratiklerinde ve mekânın kurgulanışında köklü değişimlerin yaşandığını anlatır. Endüstri öncesi dönemde tarımsal üretime ve zanaata dayalı, ölçek olarak küçük, yaya erişimine göre biçimlenen kent yapıları, sanayi üretiminin yoğunlaşmasıyla birlikte radikal bir dönüşüm geçirmiştir. Buhar gücü, demir yolu ve fabrikalaşma süreçleriyle birlikte kentler hızla büyümüş, işçi sınıfının barınma ihtiyacı için yoğun ve tekdüze konut tipolojileri ortaya çıkmış, merkez-çevre ilişkileri yeniden tanımlanmıştır.

Bu kırılma aynı zamanda kentsel mekânın planlanışını da etkilemiştir. Geleneksel kent dokularının yerini, işlevsel zonlama ile ayrıştırılmış sanayi bölgeleri, ulaşım aksları ve lojman yerleşimleri almıştır. Modernleşme ideolojisinin de etkisiyle kent planlamasında rasyonellik, üretkenlik ve disiplin ön plana çıkmış; fabrikaların çevresinde yeni yerleşim tipolojileri geliştirilmiştir. Böylece Endüstri Devrimi, yalnızca ekonomik bir devrim değil, aynı zamanda “mekânın üretimi” nin yeni biçimlerini ortaya çıkaran bir toplumsal-mekânsal devrim haline gelmiştir.

Endüstri Devrimi sonrasında ortaya çıkan köklü toplumsal ve ekonomik dönüşümler, kentsel mekânın yeniden düşünülmesini zorunlu

kılmıştır. Geleneksel, organik biçimde gelişen kent dokuları; fabrikaların, işçi mahallelerinin ve yeni ulaşım ağlarının baskısıyla dönüşürken, planlama disiplini “ideal kent” arayışları ivme kazanmıştır. Bu dönemde sanayi kenti, yalnızca üretimin mekânı değil aynı zamanda sosyal düzenin, hijyenin ve kontrolün yeniden tasarlandığı bir deney alanına dönüşmüştür.

Bu bağlamda üretilen plan tipolojileri, bir yandan işlevsel ayrışmayı (konut-sanayi-rekreasyon-ulaşım bölgeleri) temel alırken, diğer yandan sosyal refah ve toplumsal düzen ideallerini gerçekleştirmeyi amaçlayan ütopyacı yaklaşımları barındırmıştır. Ebenezer Howard’ın “Bahçe-Kent” modeli kırsal ile kentsel olanın avantajlarını birleştirerek yeni bir yaşam ütopyası önerirken, Tony Garnier’in “Endüstri Kenti” projesi üretim mekânlarını rasyonel planlama ilkeleriyle düzenlemiştir. Corbusier’nin “Işıyan Kent” vizyonu ise modernist ideallerin en belirgin yansıması olarak, fonksiyonel zonlama ve yüksek yoğunluklu konut blokları üzerinden kurgulanmıştır.

Dolayısıyla, Endüstri Devrimi’nin tetiklediği yeni plan tipolojileri yalnızca mekânsal ihtiyaçların teknik çözümleri değil, aynı zamanda daha adil, düzenli ve sağlıklı bir toplum tahayyül eden ütopyacı projeler olarak da okunabilir. Bu ütopyalar, bir yandan modernist rasyonalitenin ürünleri, diğer yandan da kentsel mekânın idealleştirilmiş gelecek senaryolarıdır.

Endüstri Devrimi ile hızla büyüyen sanayi kentleri, altyapı yetersizlikleri, sağlıksız yaşam koşulları, konut krizi ve sosyal eşitsizlik gibi sorunları görünür hale getirmiştir. Bu sorunlara çözüm üretme çabası, kent planlamasını bağımsız ve sistematik bir disiplin haline getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren geliştirilen modern planlama normları, özellikle hijyen, işlevsel ayrışma ve ulaşım ağlarının düzenlenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Böylece planlama, yalnızca mekânın fiziksel düzenlemesi değil, aynı zamanda toplumun

yeniden örgütlenmesi için bir araç olarak görülmüştür.

20. yüzyılın başında bu normlar, modernist ideolojinin rasyonel ve evrensel çözümler üreten mekânsal yaklaşımlarıyla birleşmiştir. Bu sürecin dönüm noktası, 1933 yılında CIAM tarafından hazırlanan Atina Anlaşması olmuştur. Anlaşma, kentin dört temel işlevini (konut, çalışma, rekreasyon ve ulaşım) kesin sınırlarla tanımlamış; kentlerin işlevsel zonlama mantığına göre planlanmasını modern planlamanın evrensel normu haline getirmiştir. Böylece, Endüstri Devrimi sonrası ortaya çıkan sorunlardan doğan planlama ilkeleri, Atina Anlaşması ile uluslararası düzeyde kodlanarak modern planlamanın kurumsal çerçevesine dönüştürülmüştür.

Sonuç olarak, Endüstri Devrimi'nin tetiklediği sosyal ve mekânsal sorunlar modern planlama normlarını doğurmuş, bu normlar ise Atina Anlaşması ile küresel ölçekte sistematikleştirilerek modern kent tasarımının temel referans noktası haline gelmiştir.

Modernist planlama, özellikle Atina Anlaşması'nın etkisiyle, kentleri işlevsel zonlama ve rasyonel düzenlemeler üzerinden kurgulamış; toplumsal yaşamın çeşitliliğini ve tarihsel sürekliliğini çoğu zaman göz ardı etmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bu yaklaşımın yarattığı tekdüze ve kimliksiz mekânların eleştirisi yükselmiş; kentsel planlamada tarihsel mirasın korunması, kültürel değerlerin yaşatılması ve yerel bağlamın dikkate alınması gerekliliği ön plana çıkmıştır.

Bu dönüşümün kurumsal ifadesi, 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü olmuştur. Tüzük, yalnızca anıtları değil, onların bulunduğu tarihî çevreyi de korunması gereken bir bütün olarak ele almış; koruma anlayışını yapısal restorasyondan mekânsal ve kültürel bütünlüğün korunmasına doğru genişletmiştir. Bu yaklaşım, modernist normlardan farklı olarak, kentin kimliğini belirleyen tarihsel katmanların geleceğe aktarılmasını, yerel toplulukların belleğinin ve

aidiyet duygusunun planlama sürecine entegre edilmesini sağlamıştır.

Dolayısıyla, modern-sonrası dönemde planlama normları salt işlevsel ve rasyonel düzenleme mantığından çıkarak; tarihsel sürekliliği, kültürel mirasın korunmasını ve kimlik odaklı kentsel gelişmeyi merkeze alan bir anlayışa evrilmiş, Venedik Tüzüğü bu dönüşümün temel kilometre taşlarından biri olmuştur.

Modern planlama normları, özellikle Endüstri Devrimi sonrasında ortaya çıkan toplumsal ve mekânsal sorunlara çözüm üretme amacıyla geliştirilmiş; rasyonalite, işlevsel ayrışma ve evrensel standartlar üzerinden ideal kent tahayyülünü biçimlendirmiştir. Bu yaklaşım, Atina Anlaşması'nın kodladığı dört temel işlev (konut, çalışma, rekreasyon, ulaşım) ekseninde kentsel mekânı düzenleyerek, ütopyacı bir düzen ve bütünlük ideali ortaya koymuştur. Ancak bu idealize edilmiş kentsel model, farklı toplumsal grupların deneyimlerini, kültürel çeşitliliği ve mekânın çoklu kullanımlarını göz ardı etmiştir.

Tam da bu noktada Foucault'nun heterotopya kavramı, modern planlama normlarının öngöremediği “öteki mekânları” anlamlandırmak için güçlü bir analitik araç haline gelir. Ütopyalar evrensel ve homojen bir gelecek tahayyül ederken; heterotopyalar, bu homojenliğin içinde ortaya çıkan çatlakları, sapmaları ve alternatif mekânsal pratikleri görünür kılar. Modern planların disipline edici normları, kentte düzen ve bütünlük yaratmayı hedeflese de, gerçekte farklılıkların mekânsal karşılık bulduğu heterotopik alanların doğmasına engel olamamıştır.

Dolayısıyla, modern plan normları ile heterotopya arasındaki ilişki, bir yandan ütopyanın idealize edilmiş düzen tahayyülünü; diğer yandan bu düzenin dışında ya da karşısında gelişen heterotopik mekânları içeren diyalektik bir bağlamsallık üzerine kuruludur. Ütopya, modern planlamanın rasyonel hedefi iken; heterotopya, bu hedefin sahada kırıldığı, yeniden üretildiği ve çoğullaştığı mekânsal karşılıklardır.

Mekân dizimi, kentsel sistemlerdeki mekânsal ilişkilerin nicel olarak çözümlenmesini sağlayan bir yöntemdir. Mekânı yalnızca fiziksel bir düzenleme olarak değil, aynı zamanda toplumsal pratikleri ve hareket akışlarını belirleyen bir ağ olarak ele alır. Bağlantısallık (connectivity), bütünleşme (integration), seçim (choice) ve toplam derinlik (total depth) gibi ölçütler, mekânsal erişilebilirlik ve ayrışma düzeylerini ortaya koyar. Bu sayede mekânın farklı alanlar arasında nasıl bir ilişkiler ağı kurduğunu, hangi mekânların merkezî ya da periferik konumlandığını nicel biçimde gösterebilir.

Foucault’nun tanımladığı heterotopya kavramı, “öteki mekânların” toplumsal bağlam içindeki farklılaşmasını ve çoklu işlevlerini görünür kılar. Ancak heterotopyaların soyut kuramsal çerçevede kalmaması için, bu farklılaşmaların somut mekânsal ölçütlerle desteklenmesi gerekir. İşte mekân dizimi tam da bu noktada analitik bir araç olarak işlev görür. Heterotopik mekânlar, çoğu zaman planın ideal bütünleşme mantığından saparak, çevresiyle düşük erişim kuran, yarı geçirgen eşikler üreten veya kendi iç bütünlüğünü dışarıdan kopuk biçimde inşa eden alanlar olarak öne çıkar. Bu farklılıklar, mekân dizimi aracılığıyla yapılan nicel analizlerde düşük bütünleşme değerleri, yüksek derinlik katsayıları veya periferik bağlantısallık örüntüleriyle somut olarak ölçülebilir.

Dolayısıyla, mekân dizimi, heterotopya kuramını yalnızca nitel bir kavramsal tartışma olmaktan çıkararak, ölçülebilir mekânsal veriler ile destekler. Bu yöntem sayesinde heterotopyaların kent bütünü içindeki konumları, erişim ilişkileri ve farklılaşma biçimleri hem tarihsel kesitlerde hem de karşılaştırmalı plan analizlerinde açığa çıkarılabilir. Böylece heterotopya, mekân dizimi aracılığıyla hem kuramsal hem de nicel olarak analiz edilebilir hale gelir; ütopya-heterotopya bağlamında kentsel dönüşümlerin bilimsel olarak izlenmesi mümkün olur.

Karabük’ün planlama tarihi, yalnızca Türkiye’nin modernleşme

politikaları içinde değil, aynı zamanda dünya ölçeğinde yaşanan kentsel ve mekânsal dönüşümlerin bir yansıması olarak okunabilir. 1938’de Henri Prost tarafından hazırlanan ilk plan, Avrupa’daki endüstri kenti tipolojilerinin ve modernist ütopyacı arayışların etkisiyle şekillenmiştir. Bu dönem, özellikle sanayi odaklı üretim ilişkilerinin kent planına yön verdiği, “bahçe-şehir” ve “endüstri kenti” ideallerinin farklı coğrafyalarda uygulandığı bir tarihsel evreye karşılık gelir.

1948’de Nezihe ve Pertev Taner planı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin hızlı kentleşme dalgasıyla paralellik göstermiştir. Bu süreçte, Avrupa kentlerinde olduğu gibi, Karabük’te de işçi göçlerinin yoğunlaşmasıyla konut açığı belirginleşmiş, planlamada işlevsel zonlama ve barınma ihtiyacını karşılamaya dönük düzenlemeler öne çıkmıştır. Aynı yıllarda dünyada da modernist planlama normlarının, özellikle CIAM’ ın Atina Anlaşması çerçevesinde evrensel geçerlilik kazandığı görülmektedir.

1968’de Gündüz Özdeş’in hazırladığı plan, Avrupa’da modernist normların eleştirilip sorgulanmaya başladığı bir döneme denk gelir. Karabük’te bu plan, genişleyen kentin yeni ulaşım ve konut ihtiyaçlarına yanıt ararken; dünyada ise modernizmin katı kurallarına tepki olarak katılımcı ve insan ölçekli yaklaşımlar gündeme gelmiştir.

1980’de Baran İdil Planı, uluslararası ölçekte Venedik Tüzüğü ve benzeri yaklaşımların etkisiyle tarihî çevreyi ve kültürel mirası dikkate alan, modern-sonrası planlama normlarının Türkiye’deki yansıması niteliğindedir. Bu evre, Karabük planlama sürecinin küresel paradigmalara eş zamanlı bir şekilde evrildiğini, yani kentin yalnızca yerel değil aynı zamanda dünya ile paralel bir planlama deneyimi yaşadığını göstermektedir.

Karabük’te heterotopya dokularının ortaya çıkışında, kentin kuruluşundan itibaren yaşanan hızlı demografik ve mekânsal dönüşümler belirleyici olmuştur. 1937’de Kardemir Demir Çelik

Fabrikası’nın açılmasıyla başlayan süreç, yoğun bir göç dalgasını tetiklemiş ve Prost’un 1938 tarihli Yenişehir planıyla öngörülen rasyonel yerleşim modeli kısa sürede yetersiz kalmıştır. Bu göç baskısı, planlı alanların dışında gelişen gecekondu bölgelerinin oluşmasına yol açmış; böylece kentin ilk heterotopik dokuları, ütopyacı planlama ideallerinin dışında kendiliğinden gelişen konut alanları şeklinde ortaya çıkmıştır.

Modernist planlama normlarının, özellikle Atina Anlaşması’nın etkisiyle benimsenen işlevsel zonlama anlayışı, Karabük’ün sonraki planlama dönemlerinde de belirleyici olmuştur. Ancak bu normatif çerçeve, toplumsal çeşitliliği ve mekânsal esnekliği göz ardı ettiği için farklı sosyal gruplar kendi yaşam pratiklerine uygun alternatif mekânlar üretmiştir. Bu durum, planın öngördüğü düzenin dışında gelişen, sapma ve çatışma mekânlarının heterotopik karakter kazanmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Yenişehir Mahallesi’nde mühendisler ve idari personel için düzenlenen lojman yerleşimleri ile Bayır ve Hürriyet gibi mahallelerde alt sınıf işçilerin yoğunlaştığı düzensiz konut alanları arasındaki fark, kentsel ölçekte belirgin bir sınıfsal ayrışma yaratmış ve heterotopya olgusunun somut bir biçimde görünür olmasına neden olmuştur.

Kentin büyüme biçimi de heterotopik dokuların oluşumunda etkili olmuştur. Dört planlama dönemi boyunca Karabük, Yenişehir’in rasyonel omurgasından çevreye doğru saçaklanarak büyümüş, ancak bu süreç merkez ile yeni yerleşimler arasında yarı geçirgen eşikler üretmiştir. Bu parçalı büyüme hem mekânsal kopuklukları hem de toplumsal farklılaşmaları derinleştirerek heterotopik alanların çeşitlenmesini hızlandırmıştır. Öte yandan, dünya ölçeğinde modernizmin eleştirildiği ve kültürel miras ile toplumsal çeşitliliğin korunmasına odaklanan yeni planlama yaklaşımları gündeme gelirken, Karabük’te bu normların sınırlı biçimde uygulanması da heterotopyaların çoğalmasına katkı sağlamıştır.

Karabük, planlı modernleşme çabaları ile göç, sınıfsal ayrışma, parçalı büyüme ve küresel-yerel planlama gerilimleri arasındaki dinamik etkileşim içinde, ütopyacı planlama ideallerinin ötesine geçen ve farklı toplumsal-mekânsal deneyimleri yansıtan heterotopik dokular üretmiştir.

Karabük'ün farklı planlama dönemlerinde ortaya çıkan heterotopya dokularının analizi, yalnızca nitel gözlemlerle sınırlı kalmayıp mekânsal ilişkilerin nicel olarak ölçülmesini de gerekli kılmaktadır. Bu noktada mekân dizimi yöntemi, heterotopik alanların kent bütünü içerisindeki konumlarını, erişim düzeylerini ve çevreleriyle kurdukları ilişkileri açığa çıkaran güçlü bir araç sunmaktadır. Mekân dizimi, bağlantısallık (connectivity), bütünleşme (integration), seçim (choice) ve toplam derinlik (total depth) gibi ölçütler aracılığıyla her bir mekânın sistem içindeki erişilebilirliğini ve ayrışma düzeyini sayısal verilerle ortaya koyar.

Karabük özelinde yapılan analizlerde, planlı modernist yerleşim alanlarının yüksek bütünleşme ve merkezî erişim değerleri üretirken, heterotopik dokuların çoğunlukla düşük bütünleşme katsayıları, yüksek derinlik değerleri ve sınırlı bağlantısallık örüntüleri sergilediği görülmektedir. Örneğin Yenişehir'in rasyonel omurgası kentin ana erişim çekirdeğini oluştururken, Bayır ve Hürriyet gibi göçle şekillenen mahalleler periferik konumları ve düşük entegrasyon değerleriyle heterotopik mekânların nicel karşılıklarını üretmektedir. Bu durum, heterotopyaların planın ütopyacı bütünleşme hedeflerinden saparak, kendi içsel bütünlüğünü kuran ancak kent bütünüyle sınırlı bağ kuran mekânsal örgütlenmeler yarattığını göstermektedir.

Mekân dizimi yöntemi, Karabük'te heterotopya dokularının yalnızca kuramsal düzeyde değil, somut ve ölçülebilir göstergeler aracılığıyla da analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Böylece heterotopyaların ortaya çıkış biçimleri, kent içindeki konumları ve zaman içerisindeki dönüşümleri art zamanlı olarak

karşılaştırılabilmekte, ütopya–heterotopya bağlamsallığı mekânsal veriler üzerinden bilimsel olarak tartışılabilmektedir.

Çalışma kapsamında oluşturulan araştırma hipotezi; “Endüstri devrimi sonrası modernist ütopyacı kent planlama anlayışı ile oluşturulan kentsel tasarım normları dışında kalan, kimi zaman modernizmin ürettiği, kimi zaman ise plansız gelişen, heterotopya özelliği gösteren kentsel dokular, tarihsel kırılmalar bakımından izlenebilir ve mekân dizimi yöntemi ile yapısal olarak ölçülebilir niteliktedir” şeklinde oluşturulmuştur. Araştırma çalışması için tasarlanan model bağlamında hipotetik doğrulanmış olup, araştırma hipotezi ve alt hipotezler kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, Karabük örneği üzerinden yürütülen bu çalışmada, heterotopya ile mekân dizimi arasında kurulan bağlamsal ilişki mimarlık ve şehir planlama disiplinde heterotopik mekânların tanınması, ölçülmesi ve değerlendirilmesine yönelik özgün bir yöntemsel katkı sunmuştur. Elde edilen bulgular, gelecekte yalnızca Karabük’te değil, benzer dönüşüm süreçlerinden geçen endüstri kentlerinde de kullanılabilecek planlama yaklaşımlarının geliştirilmesine olanak tanınması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Agamben, G., ve Heller-Roazen, D. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
<https://books.google.com.tr/books?id=hM9euhxDMs8C>
- Al, M. (2011). Kentte bellek yıkımı ve kimlik inşası–palimpsest: Ankara Atatürk bulvarı bağlamında bir inceleme. *İdealkent*, 2(4), 22–36.
- Al Sayed, K., Turner, A., Hillier, B., ve Iida, S. (2014). *Space Syntax Methodology* (4th ed.). Bartlett School of Architecture.
- Apaydın, B. (2019). Palimpsest Kavramı ve Mekansal Dönüşüm. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(2), 90–103.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/tojdac/issue/44330/547778>
- Appadurai, A. (1996). *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.
<https://books.google.com.tr/books?id=4LVeJT7gghMC>
- Barba, J. (2021, December 19). Paris architectural masterpiece. Center Pompidou by Renzo Piano and Richard Rogers.
<https://www.metalocus.es/en>
- Baudrillard, J. (1991). *Sessiz Yığınların Gölgesinde: Toplumsalın Sonu* (Adanır Oğuz, Ed.; 8th ed.). Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (1997a). The Beaubourg-Effect - Implosion and Deterrence. In N. Leach (Ed.), *Rethinking Architecture a reader in cultural theory*. Routledge.
- Baudrillard, J. (1997b). *Tüketim Toplumu Söylenceleri Yapıları* (N. ; K. F. Tural, Ed.; 16th ed.). Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (1998). *Simülakrlar ve Simülasyon* (O. Adanır, Ed.; 17th ed.). Doğu Batı Yayınları.
- Bayrak Uluğ, A. (2025). Geçmiş Dondurmak, Geleceği İnşa Etmek: Müze Zamansallığının Heterokronik Yüzü. *Troy Museum Journal*, 3, 167–176. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/troymuseum/issue/91067/1640076>

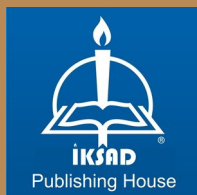
- Bekci, B., Taşkan G., Bogenç, Ç., (2013) A Habitant-Focused Approach To The Concept Of Eco-City At Industrialized Cities With A Rural City Character (Bartın-Karabük) Turkey sample. Journal of Food, Agricultural ve Environment Vol. 11 (2) 867-872.
- Bilgiç, A. K., ve Bilgiç, Ö. G. E. Ç. (2019). Alışıl gelmiş Getto Kavramına Türkiye Üzerinden Bakmak. Göç-Mekan-Siyaset, 55–95.
- Bogenç, Ç., Sabaz M., 2018. Dünya Miras Alanı Safranbolu’nun Alan Yönetim Planının Geliştirilmesi Sürecinde Tema, Hedef ve Eylemlerin Belirlenmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 8 (3). 1526/1544
- Brand, S. (1994). How Buildings Learn: What Happens After They’re Built. Viking. <https://books.google.com.tr/books?id=68DYAAAAMAAJ>
- Çeker, A., ve Belge, R. (2015). İstanbul’da kentsel dönüşüm kapsamında gerçekleşen bir olgu: Soylulaştırma. Türk Coğrafya Dergisi, 65, 77–86.
- Çil, E. (2006). Bir kent okuma aracı olarak mekân dizim analizinin kuramsal ve yöntemsel tartışması. Megaron, 1(4), 218–233.
- Çilli, B. (2024). Yeniden İşlevlendirilmiş Maçka Karakolhanesi İTÜ İşletme Fakültesi; Mimari Yarışma Projelerinin Mekân Dizimi Analizi. Kent Akademisi, 17(3), 916–938. <https://doi.org/10.35674/kent.1356406>
- Debord, G. (2020). The Society of the Spectacle. Zone Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1453m69>
- Demirci, G. (2023). Bir Mekân Olarak Kent Meydanı ve Mekân Dizimi ile Değerlendirilmesi: Rize Kent Meydanı Örneği. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi, 4(2), 187–195. <https://doi.org/10.53501/rteufemud.1339310>
- Doron, G. M. (2000). The Dead Zone and the Architecture of Transgression. City, 4(2). <https://doi.org/10.1080/13604810050147857>
- Er, F. G., ve Dönmez, Y. (2025). Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında Sürdürülebilir Kent: Karabük

- Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 8(4), 368-404. <https://doi.org/10.59445/ijephss.1708815>
- Foucault, M. (2020). Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2 (Dits et écrits) (I. Ergüden, Ed.; 7th ed.). Ayrıntı Yayınları.
- Graham, S. (2001). *Splintering_Urbanism*. Routledge.
- Gündoğdu, M. (2014). Mekan Dizimi Analiz Yöntemi Ve Araştırma Konuları (Space Syntax And Researching Issues). *Art-Sanat Dergisi*, 0(2), 251–274. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/8770/109637>
- Harvey, D. (1996). Postmodernliğin durumu: kültürel değişimin kökenleri. Metis Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=WSuWAAAACAAJ>
- Hillier, B. (2003). A Theory of the City as Object Or, How Spatial Laws Mediate The Social Construction of Urban Space. *Urban Design International*, 7, 153–179.
- Hillier, B., ve Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge University Press. <https://doi.org/DOI: 10.1017/CBO9780511597237>
- Hillier, B., Hanson, J., ve Graham, H. (1987). Ideas are in Things: An Application of the Space Syntax Method to Discovering House Genotypes. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 14, 363–385. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:62685143>
- Hillier, B., ve Iida, S. (2017). Network and Psychological Effects in Urban Movement. In A. G. M. D. M. Cohn (Ed.), *Spatial Information Theory* (pp. 475–490). Springer.
- Huyssen, A. (1999). Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek (K. Atakay, Ed.; 1st ed.). Metis.
- Karadağ, A., ve İncedere, L. (2020). Kentsel Belleğin Sürdürülebilirliği Açısından İzmir'deki Endüstri Miras Alanlarının Önemi: Alsancak Liman Ardi Bölgesi Örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(1), 57–71.

- Karimi, K. (2012). A configurational approach to analytical urban design: 'Space syntax' methodology. *Urban Design International*, 17. <https://doi.org/10.1057/udi.2012.19>
- Kubat, A. S. (2014). Space Syntax. *A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*, 11(2), 1–7.
- Lefebvre, H. (2023). Mekânın Üretimi. In *Mekânın Üretimi* (7th ed.). Sel Yayıncılık.
- Massey, D. (2005). *For Space* (1st ed.). Sage Publications.
- Mumford, L. (1961). *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği değişimler ve Geleceği* (3rd ed.). Ayrıntı Yayınları.
- Nes, A. van. (2014). Indicating street vitality in excavated towns. Spatial configurative analyses applied to Pompeii. In E. Paliou, U. Lieberwirth, ve S. Polla (Eds.), *Interdisciplinary approaches to the interpretation of prehistoric and historic built environments* (pp. 277–296). De Gruyter. <https://doi.org/doi:10.1515/9783110266436.277>.
- Olgu, İ. (2009). *Kentsel Değişim Sürecinde Kentsel Okuma ve Bellek İlişkisi*. Mimar Sinan Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Oswalt, P., Overmeyer, K., ve Misselwitz, P. (2013). *Urban Catalyst: The Power of Temporary Use*. Dom Pub. <https://books.google.com.tr/books?id=ahnPMgEACAAJ>
- Ozkan Ozbek, M., ve Yaman, D. (2017). Sınırdaki Olanlar-Marjinaler ve Mekansal İzdüşümleri. *Mimarist*, 58, 85–89.
- Penn, A., Desylla, J., ve Vaughan, L. (1999). The Space Of Innovation Interaction And Communication In The Work Environment. *Environment and Planning B Planning and Design*, 26(2), 193–218. <https://doi.org/10.1068/b260193>
- Philipp, E. (2010). L'approvisionnement de Paris en viande et la logistique ferroviaire, le cas des abattoirs de La Villette, 1867-1974. *Revue d'histoire Des Chemins de Fer*, 41, 113–141.

- <https://doi.org/10.4000/rhcf.1170>
- Piano, R. (1977). Renzo Piano Centre Georges Pompidou. <https://www.rpbw.com/project/centre-georges-pompidou>
- Savitskaya, A. (2022). Heterotopic Spaces as Pathways to Discovering Transcultural Self in Brian Castro's Shanghai Dancing and Birds of Passage. *Zeitschrift Fur Anglistik Und Amerikanistik*, 70(4), 419–432. <https://doi.org/10.1515/zaa-2022-2075>
- Shane D., G. (2008). Heterotopias of illusion: From Beaubourg to Bilbao and beyond. In L. D. M. Cauter D. (Ed.), *Heterotopia and the City Public Space in a Postcivil Society* (pp. 259–271). Taylor ve Francis.
- Shane, D. G. (2011). *Urban Design Since 1945: A Global Perspective* (1st ed.). Wiley.
- Şikoğlu, E., ve Arslan, H. (2015). Mekân dizim analizi yöntemi ve bunun coğrafi çalışmalarda kullanılabilirliği. *Türk Coğrafya Dergisi*, 65, 11–22. <https://doi.org/10.17211/tcd.36109>
- Soja, E. W. (1998). Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places. *Geographical Review*, 88(1). <https://doi.org/10.2307/215881>
- Soja, E. W. (2015). *Postmodern Coğrafyalar: Elestirel Toplumsal Teoride Mekanin Yeniden İleri Sürülmesi*. Sel Yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=3CvmzgEACAAJ>
- Stark, D., ve Castells, M. (1997). The Rise of the Network Society. *Contemporary Sociology*, 26(6). <https://doi.org/10.2307/2654643>
- Stavrides, S. (2016a). Kentsel Heterotopya: Özgürleşme Mekani Olarak Esikler Kentine Doğru. Sel Yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=JVZQvgAACAAJ>
- Stavrides, S. (2016b). *Müsterek Mekan: Müsterekler Olarak Şehir*. Sel Yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=cqPOTwEACAAJ>
- Thompson, E., Bakhtin, M. M., Holquist, M., Emerson, C., ve Holquist, M.

- (1981). The Dialogic Imagination: Four Essays. World Literature Today, 55(4). <https://doi.org/10.2307/40136453>
- Thorns, D. C. (2004). Kentlerin dönüşümü: Kent teorisi ve kentsel yaşam (S. N. E. Babakuş, Ed.). Soyak Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=R22aAAAACAAJ>
- Toprak. (2018). Zamansallık Ve Mekansallık Bağlamında Heterotopyaların Sentaktik Ve Semantik İrdelenmesi. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tschumi, B. (2018). Mimarlık ve Kopma (A. Tümertekin, Ed.; 1st ed.). Janus.
- United States Holocaust Memorial Museum. (n.d.). Auschwitz- II (Birkenau) kampı . Holokost Ansiklopedisi; Holokost Anıt Müzesi. Retrieved February 20, 2025, from <https://encyclopedia.ushmm.org/tr>
- Virilio, P., ve Bratton, B. H. (2006). Speed and Politics, new edition. MIT Press. <https://books.google.com.tr/books?id=EkDaAAAIAAJ>
- Witec, D. (2014, June 20). 5 facts about the construction of the Pompidou Centre. <https://blog.artsper.com/en/a-closer-look/five-facts-about-the-construction-of-the-pompidou-centre/>
- Witherick, M., Ross, S., ve Small, J. (2001). A modern dictionary of geography. Oxford University Press.
- Yıldırım, A. (2020). Kapatılmadan Heterotopyalara Foucault’da Mekânın Düzeni (1st ed.). TÖZ.

ISBN: 978-625-378-371-6